Главни и одговорни уредник
Др Срђан Словић, научни сарадник

Уређивачки и редакцијски одбор
Др Мирко Томасовић, Фоча
Др Шак Б. Ханиш, Сан Дијего
Др Екатерина Волкова, Екатеринбург
Др Велибор Лазаревић
Др Драгана Јањић
Др Срђан Словић
Др Ненад Васић

Резимеи на енглеском језику
Срђан Словић

Лектори
Јасмина Вучетић
Татјана Чомић

Издавач
Институт за српску културу
Приштина – Лепосавић
e-mail institut@drenik.net

УДК 008

Компјутерска обрада и штампа
Graficolor Краљево

Сви чланци објављени у часопису *Баштина* су рецензирани

Виньета на корицама
Призренско четворојеванђеље,
јеванђелист Марко

Editor-in-chief
Ph. D. Srđan Slović, Scientific Associate

Editorial Board
Ph. D. Mirko Tomasović , Foča
Ph. D. Shak B. Hanish, San Diego
Ph. D. Ekaterina Volkova,Yekaterinburg
Ph. D. Velibor Lazarević
Ph. D. Dragana Janjić
Ph. D. Srđan Slović
Ph. D. Nenad Vasić

Summaries in English Language
Srđan Slović

Lectors
Jasmina Vučetić
Tatjana Čomić

Publisher
Institute of Serbian Culture
Priština – Leposavić
e-mail institut@drenik.net

UDK 008

Computer Text Processing and Print
Graficolor Kraljevo

All articles published in the magazine *Baština* have been reviewed

Vignette on the covers
The Prizren's four Gospels
Evangelist Marko

YU ISSN 0353-9008

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКУ КУЛТУРУ

ГЛАСНИК

БАШТИНА

СВЕСКА 30

ПРИШТИНА – ЛЕПОСАВИЋ
2011

Штампање ове свеске помогло је
Министарство за просвету и науку
Републике Србије

САДРЖАЈ

СРПСКИ ЈЕЗИК

Јаворка Маринковић, *Фонетске карактеристике топонима Призренско-јужноморавксе (Врањанске) зоне* 15

Јасмина Вучетић, *Фразеолошке особености спортске рубрике дневног листа Јединство* 31

КЊИЖЕВНОСТ

Сунчица Денић, Сена Михајловић, *Српски писци са Косова и Метохије крајем XX и почетком XXI века* 49

Предраг Јашовић, *Косовски мотиви и њихова модификација у поезији српских модерниста* 57

Ана Ђорђевић, *Призрен и српски модернисти (Пројекција наслеђа као вредности)* 67

ИСТОРИЈА

Слободан Ђ. Керкез, *Политика немачко-квислиншких снага према сељаштву у окупираној Србији* 81

Весна Зарковић, *Рад српске дипломатије на заштити Срба у Старој Србији у последњој деценији XIX века* 105

Јован Симијановић, *Утицај миграција са Косова и Метохије на демографски развој Краљева у периоду након Другог светског рата* 117

Милутин Живковић, *Посета Јосипа Броза Тита Косову и Метохији (25–28. марта 1967. године) у светлу постбрионских дешавања у Покрајини* 135

ЕСТЕТИКА

Саша Радовановић, *Искуство уметничког дела* 155

ИСТОРИЈА КУЛТУРЕ

Мирјана Базић, *Значај и статистички преглед рада приштинске гимназије у у периоду од 1919. до 1921. године* 175

ЕТНОЛОГИЈА

Александар Павловић, *Структура колонистичких домаћинстава на Косову и Метохији 1918-1941. године према подацима у архивској грађи* 189

Милена Адамовић, *Везаност избеглица са Косова и Метохије за религију и цркву* 221

ПОЛИТИКОЛОГИЈА

Срђан Словић, *Међународне организације и успостављање мира и безбедности на Косову и Метохији* 233

Ненад А. Васић, *Одабрана привредна запажања – Бранислав Ђ. Нушић „О Косову“* 249

СОЦИОЛОГИЈА

Ивана Аритоновић, *Сфера рада и потрошака култура као елементи реконструкције свакодневног живота жена на северу Косова и Метохије* 257

УМЕТНОСТ

Радмило Петровић, *Неолит Косова као својеврсни културолошки феномен* 273

Јелена Ничић, *Наследна и ктиторска права племкиња у средњовековној српској држави у доба Немањића* 285

Звездана Елезовић, *Успех српске скулптуре на светској изложби у Паризу 1900. године* 303

Ивана Женарју, *Сакрална топографија манастира Сочанице* 313

НАУЧНА КРИТИКА И ПОЛЕМИКА

Ивана Аритоновић, *(Не)спровођење људских права и слобода у контексту савремених друштвених сукоба на Косову и Метохији* 333

Упутство ауторима 343

Упутство рецензентима 345

CONTENTS

SERBIAN LANGUAGE

Javorka Marinković, *Phonetic Characteristics of Toponims Prizrensko-južnomoravska (Vranjanska) Zone* 15

Jasmina Vučetić, *Phraseologic Features of the Sport's Column of the Daily Newspapers Jedinstvo* 31

LITERATURE

Sunčica Denić, Sena Mihajlović, *Serbian Writers from Kosovo and Metohia from the End of the 19th and at the Beginning of the 20th Century* 49

Predrag Jašović, *Kosovo motives and their Modification in the Poetry of Serbian Modernists* 57

Ana Đorđević, *Prizren and Serbian Modernists (Projection of the Inheritance as Value)* 67

HISTORY

Slobodan Đ. Kerkez, *Politics of German-Quislings Forces toward Peasantry in the Occupied Serbia* 81

Vesna Zarković, *The Work of Serbian Diplomacy on the Protection of Serbs in Old Serbia in the Last Decade of the 19th Century* 105

Jovan Simijanović, *The Impact of Migrations from Kosovo and Metohia on the Demographic Development in Kraljevo in the Period after the Second World War* 117

Milutin Živković, *The Visit of Josip Broz Tito to Kosovo and Metohia (25-28March 1967) in the Highlights of Post-Brioni Happenings in the Province* 135

AESTHETICS

Saša Radovanović, *The Experience of Artistic Work* 155

HYSTORY OF CULTURE

Mirjana Bazić, *The Importance and Statistics Overview of the Work of Prishtina's Grammar School from 1919 to 1921* 175

ETHNOLOGY

Aleksandar Pavlović, *Structure of Colonists' Households in Kosovo and Metohia from 1918 to 1941 Pursuant to the Data from Archive Material* 189

Milena Adamović, *Attachment of Refugees from Kosovo and Metohia to Religion and Church* 221

POLITICAL SCIENCES

Srđan Slović, *International Organizations and Establishing of Peace and Security in Kosovo and Metohia* 233

Nenad A. Vasić, *Some Economic Remarks of Branislav Đ. Nušić „On Kosovo"* 249

SOCIOLOGY

Ivana Aritonović, *Spheres of Work and Consumer Culture as Factors in the Reconstruction of Everyday Life for Women in Northern Kosovo and Metohia* 257

ART

Radmilo Petrović, *Neolith of Kosovo and Metohia as a Special Cultural Phenomenon* 273

Jelena Ničić, *Hereditary and Foundation-related Rights of Noblewomen in the Serbian Medieval State in the Era of Nemanjić's* 285

Zvezdana Elezović, *The Success of the Serbian Sculpture at the World's Exhibition in Paris in 1900* 303

Ivana Ženarju, *The Sacral Topography of the Sočanica Monastery* 313

SCIENTIFIC CRITICS AND POLEMICS

Ivana Aritonović, *(Non)Respecting of Human Rights and Basic Freedoms in Context of Contemporary Social Conflicts Kosovo and Metohia* 333

Instructions to the Authors 343

Instructions to the Reviewers 345

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

СРПСКИ ЈЕЗИК

УДК 000000000000

Јаворка МАРИНКОВИЋ
Учитељски факултет у Врању

ФОНЕТСКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ ТОПОНИМА ПРИЗРЕНСКО-ЈУЖНОМОРАВСКЕ (ВРАЊАНСКЕ) ЗОНЕ*

Апстракт: Фонетски систем призренско-тимочког говорног типа се разликује од система стандардног српског језика: нема гласа и слова **х**, али познаје стари словенски полугласник ь и африкату ѕ (дз).

Чување посебне фонеме за полугласник *ь* и **неизмењено *вокално л̣*** и **–*л***, односно њихове замене делимично или потпуно различите у односу на штокавске говоре, припадају архаичним појавама у области фонетике.

Од иновација, на плану фонетике, најкарактеристичнији је **губитак квантитативних разлика** (нестанак опозиције дугих према кратким слоговима).

Кључне речи: полугласник, вокално л, вокално р, експираторни акценат, консонантске групе

Фонетика је научна дисциплина која се бави проучавањем гласова, њиховим настанком, улогом говорних органа у том процесу, својствима гласова. Основна јединица фонетике јесте **глас** или **фон**.

Глас је најмања јединица говора, звук (понекад шум) који настаје треперењем ваздуха услед покрета гласних жица, а уз учешће говорних органа.

Изговор гласова упућује на чињеницу да су они резултат рада говорних органа. Због тога се фонетика бави и њиховим радом, па самим тим улази и у групу **физиолошких дисциплина** које су углавном из групе биолошких наука. Поред тога, како покрете говорних органа прати треперење ваздушне струје, то јест једна акустичка појава, **фонетика је и физичка дисциплина**. Фонетика је дакле, физиолошка наука зато што описује гласове као производ рада одређених органа човечјег тела, а физичка зато што се ваздушна струја

* Рад је рађен у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (бр. 178028), који је одобрило и финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

која ствара гласове понаша по законима који важе за механичка тела, као при појави сваког другог звука у природи.

Без фонетике, тј. материјалне основе гласа, не може бити речи ни о његовој функцији у природним језицима, значи нема **фонеме**. **Фонема** је најмања гласовна јединица која има разликовну службу у језику. Њен гласовни, акустички састав, чини **фон**.

Фонологија је део науке о језику који проучава гласове као говорне јединице за обележавање разлике у значењу. **Фонологија**, дакле, проучава унутрашњи састав неког језика, тј. скуп разликовних знакова или **фонема**, чијом променом се мења или се може променити значење. У речима ***ѣет*** и ***ѹут***, ***е*** и ***у*** биле би две различите фонеме, јер њихова замена условљава разлику значења. **Фонологија** је практично **функционална фонетика** јер проучава функционална значења гласова.

Схватање фонеме као разликовне јединице врло је старо. Још је Аристотел писао: "Елемент је недељиви глас, али не сваки, него такав, од кога може постати смислена реч." Модерна теорија фонеме је зачета у Казањској школи (Бодуен де Куртене и Н. В. Крушевски). У овој школи су разрађене темељне поставке о фонемама као компонентама морфема, о многоличности гласова који се сједињују у једну фонему-„општи утисак о гласу". Александар Белић сматра да није могуће одвојити **фонологију** од **фонетике**: то су два вида једне те исте појаве. Идеје **фонологије** знатно су утицале на савремену лингвистику, а томе је посебан допринос дала **Прашка лингвистичка школа**.

Српски стандардни језик има тридесет фонема, што значи да сви у његовој фонетици описани гласови, супротстављени – служе за разликовање значења. **Дистинктивна (разликовна) обележја фонема** заснована су на **артикулационо – акустичким** особинама гласова. За фонеме српског стандардног језика најбитније су артикулационе особине (одређене по начину и месту изговора), **звучност / безвучност** гласова **и мекоћа / тврдоћа** гласова. Када су у питању вокали, треба рећи да дужина и краткоћа такође могу имати службу означавања разлике у значењу (нпр. *ӣа̂с* и *ӣа̀с*).

Азбука је устаљени редослед слова ћирилице. Назив је врло стар, потиче из времена настанка првог српског писма, **старословенске ћирилице**, у IX веку наше ере. **Азбука** је назив настао творбом од старих назива за прва два слова ћирилице. **А** (аз) и **Б** (буки): аз + буки = азбука.

Азбука призренско-тимочког говорног типа разликује се од азбуке стандардног језика: нема гласа и слова **х**, али познаје стари словенски полугласник ь и африкату ѕ (дз):

Аа	Бб	Вв	Гг	Дд	Ђђ
Ее	Жж	Зз	Ѕѕ (дз)	Ии	Јј
Кк	Лл	Љљ	Мм	Нн	Њњ
Оо	Пп	Рр	Сс	Тт	Ћћ
Уу	Фф	Цц	Чч	Џџ	Шш
Ьь					

Дакле, азбука призренско-тимочког говорног типа има тридесет-једно слово и исто толико гласова.

1. Вокалски систем призренско-тимочког говорног типа састоји се, најпре, од основних пет вокала: *е, и* (предњега) и *а, о, у* (задњега реда) који су, углавном, нормалног образовања. Ови гласови, по Белићу, представљају звукове без специфичних нијанси и "слажу се у томе правцу са средњеевропским обичним вокалима"[1]. Такви нормални вокали (*а, о, е, и, у*) налазе се и у микротопонимима[2] јужне и источне Србије:

Буја́новачко је́зеро, Бу́нцуло, Гу́шевац, Јару́ īе, Ку́ке, Ку́ћиште, Му́шки до́л, Су́ве лива́де, Ту́лбе, У̏трина;

Ба́ре, Гло́ī, Го́ли ри́д, Ко́зјак, Ло́вачки до́л, Оцин ри́д, Осо́је, Присо́је, Се́ло, Цо́љин кла́данац;

Арни́ца, Бараље́вац, Ба́рица, Ваљавиште, За́јци, Ја́бланица, Ја́завска ду́ка, Ма́рков ī а́бер, Ша́љица;

Би́ничка Мара́ва, Боји́не, Виси́на, Ви́ше Менци́ци, Ки́тке, Кри́ва кру́шка, Кри́ви ри́д, Мртви́ца, Ци́ганске ку́ће;

Бачевина, Голе́ми до́л, Ђере́н, Је́зеро, Леско́ви до́л, Ле́ше, Пре́света, Се́лиште, Сре́дни ри́д, Студе́ни кла́данац, Це́р, Цркве́ни ри́д, Че́шма.

1. 1. **Отворени**, односно, **затворени вокали** овде су доста ретки. Ова појава је условљена положајем, а манифестује се потпуном заменом вокала.

Промена вокала може бити условљена акцентом; у акцентованој позицији вокали постају затворенији, а у неакцентованој отворенији, као у примерима: *Мара́ва–Мо̀рава, Ма́равица–Моравица, Гарна́ти ри́д — Горнати рид*. Неакцентовани вокал *е* мења се у правцу отвореног *а*, у суфиксу *-енац/-анац* у микротопонимима: *Кла́данац* (стандардно, кладенац), *Го́рњи кла́данац*,

[1] А. Белић, *Дијалекти источне и јужне Србије*, 13.

[2] За илустрацију фонетских карактеристика овог говорног типа користићемо топономастички материјал зато што су у нормалним токовима времена топоними мање, и спорије, од било којих других речи, и говора уопште, подложни језичким променама. Материјал је прикупљен на терену, деведесетих година XX века, за потребе израде докторске дисертације под насловом *Микротопонимија бујановачкоī и прешевскоī краја* (Ј. Маринковић). Иначе, у лингвистици су ово корисни подаци који се употребљавају не само у дијалектологији већ и у историји језика и упоредној граматици.

Бела́јкин кла́данац, Ми́рков кла́данац, Ми́тино кла́данче, Прети́нски кла́данац, Му́јин кла́данац. Мислимо да ту долази и пример *Сомоьица* (на терену) према *Самоьица* (географски појам у катастарској употреби).

Акценат утиче на природу вокала у квалитативном и квантитативном смислу. Различитом артикулацијом наглашених и ненаглашених вокала у овим говорима А. Белић објашњава промену затворених вокала у отворене.

Деловањем акцента у квантитативном смислу у овим говорима долази до редукције самогласника у различитим степенима, или његовог потпуног ишчезавања. Народни изговор топонима *Божьње́вац*, према катастарском, и иначе у званичној, административној, употреби, *Божиьевац*, може бити потврда за ову појаву. Дакле, стоји *и* у ненаглашеној позицији, испред наглашеног слога, које се редуцира и добија ослабљену артикулацију. Мислимо да овде спадају и примери *Си́бинско кла́дьнче*, са редукованим вокалом *а* у средини речи иза наглашеног слога, *Шьмши́рски рид*, са редукованом вокалом *и* (< тур. şimşir, м) и ***S***ьди́не < ***S***иди́не.

1. 2. Иако ће о полугласнику и касније бити речи, овде треба нагласити да је у примерима *Божьње́вац* и *Си́бинско кла́дьнче* реч о редукованим вокалима, који, иначе, настају у посебном гласовном положају ("пред или за акцентом"), за разлику од старих полувокала, који представљају звукове посебног образовања. На ову појаву професор А. Белић се осврће у више наврата (ДИЈС, 42, 248, 252 и даље).

Највиши степен редукције вокала у вези са деловањем акцента са суседног слога његово је потпуно ишчезавање, као у примерима: *Прмаци* < тур. *ӣармак*.[3] *Ско́руша–Оскоруша; Ћа́јске њи́ве — Ћеајске њиве* < *ћеха́ја* (*ћеа́ја*), хипок. *ћа́ја* (< тур. вулг. *kehaya* … 1. *ӣомоћник заступ̄ник везира*).[4]

1. 3. **Замена вокала *а* вокалом *е*** као у микротопониму *Ћерми́дница* (< нгр. κεραμίδα "балкански грецизам"[5]).

1. 4. У примерима *Муаци́рци, Муаци́рске њи́ве, Чоколе́шка маа́ла, Трно́вска маа́ла* јављају се самогласничке групе *уа* и *аа*, које су настале после ишчезавања сугласника *х* и остале неизмењене.

Међутим, налазимо и примере у којима је један елеменат редукован, као у називу *Широкорни́ца*. У овом микротопониму дошло је до сажимања два

[3] А. Шкаљић, *Турцизми…*, 511.

[4] А. Шкаљић, *Турцизми…*, 186.

[5] П. Скок, *Ет̄имолоїијски рјечник хрват̄скоїа или срп̄скоїа језика* I, 354.

Напомена: овај назив је, у испитивани говор, могао ући и преко турског језика (*keremid, keremit*). Међутим, ту могућност одбацујемо, уз сазнање да је ћерамида производ за који су знали Грци и Римљани, па је и на Балкану, у њиховим провинцијама, свакако, коришћен и пре доласка Турака (Ј. Маринковић).

различита вокала, *а* и *о*, који су се при творби нашли један поред другог. *Широка орница* > *широкаорница* > *Широкорни́ца*.

До редукције ових вокала долази зато што се налазе у неакцентованим слоговима.

2. Полугласник се у **призренско-тимочким говорима** изговара као посебан глас, који, по правилу, има гласовну вредност нелабијализованог вокала, најчешће средње висине, обично средњег или задњег реда. У нашој науци о језику овај се глас бележи знаком *ь* (по традицији српске средњовековне писмености), а налази се на месту старих словенских полугласника *ъ* и *ь*, затим новијег полугласника образованог у засебном животу ових дијалеката, углавном пред или за акцентом, и у турцизмима.

Изговор овог гласа је врло променљив, те се често приближава изговору и вокалским бојама других вокала; најчешће вокалу *а*, а ређе вокалима *е*, *о*, *у*, *и*. Ова појава је нарочито изражена у ненаглашеним слоговима, чија је артикулација и иначе мање прецизна. О утицају акцента на гласовну вредност полугласника било је већ речи, а овде још додајемо да овој појави доприноси и асимилација према суседним консонантима, палаталима (*ь* > *е*), односно лабијалима и, нарочито, веларима (за *ь* > *о*, *у*).

Глас *ь* јавља се и у речима страног порекла, најчешће турског, и то место турског гласа *ı*. Абдулах Шкаљић[6] разматра овја глас у оквиру турског суфикса *-lik* (*-lik, -luk, -lük*), који се у српском језику, по угледу на турски, додаје нашим речима, па чак и интернационалним изразима, при творби изведеница.

Прегледајмо списак назива изабраних, такође, из нашег топономастичког материјала у којима се овај глас јавља:

а) наше речи: *Абьд, Божьње́вац, Божьње́вско по̄ље, Га́бьр, Де́јков кла́дьнац, Sьди́не, Песьк, Песьци, Сибьи́нско кла́дьнче, Тьнки по̄рай, Тьнко долче*;

б) речи страног, обично турског порекла: *Бе́гов буза́лък, Буза́лък, Ташлък, Чивлък, Чивльчиште, Шьмии́рски рид*.

На примерима *Буза́лак*, *Кла́данац*, *Та́син бузалак*, *Сту́дени кладанац* (с. Бараљевац-Бујановац), *Ша́љички кла́данац*, такође из топономастичке грађе јужне Србије, може се констатовати процес замене полугласника у ненаглашеној позицији пуним вокалом. У примерима са овог говорног подручја то је $ь^{а}_{а} > а$, иначе, може још бити $ь^{о}_{о} > о$, $ь^{е}_{е} > е$. (О вокализацији полугласника опширније код А. Белића.[7]

3. Слоговно *Р̥* И *Л̥* налазимо на целој територији призренско-тимочког говорног типа у говору, а нарочито у микротопонимима: *Вр̥́, Вр̥́ла страна, Вр̥́ли до, Вр̥́ло било, Вр̥́че, Гр̥́ло, Кр̥́миште, Недокр̥́стенски дол, Цр̥́ни камен, Цр̥́ква*.

[6] А. Шкаљић, *нав. дело*, 45.

[7] А. Белић, *нав. дело*, 78, 79.

У нашим примерима га има у медијалној позицији где само *р* гради слог — *Вр́ла стр̄ана, Ѓрло, Раскр́сја, Цр́ква,* и у финалној позицији, у примеру *Вр́* где се нашло после елиминације гласа *х*.

У свим овим примерима вокално *р̥* је акцентовано. Међутим овај се глас може наћи и у неакцентованом слогу, као на пример у називу *Сре́дња рш̄йна*.

Иако нису потврђене у микротопонијској грађи, али како се налазе у другим сегментима овог говора, наводимо још две појаве везане за вокално *р̥*.

3. 1. 1. **Девокализација вокалног *р̥*** настаје у случајевима када дође до развоја пропратног, неакцентованог вокалског елемента уз *р̥*, и то најчешће у консонантском окружењу као у примеру *брница* (заштитна мрежа која се ставља коњу око уста да не би оштетио усеве приликом обраде) > *брьница* > *браница*.[8]

3. 1. 2. **Секундарно вокално *р̥*** настаје у неакцентованом слогу, у консонантском окружењу, кад дође до редукције суседног вокала, као у примерима:

р + а: п̄рашина > *п̄ршина; вр̄тило* > *вр̄тило;*

а + р: п̄ар̄тизанска чет̄а > *п̄р̄тизанска чет̄а*.

3. 2. Вокално *л̥* и све његове рефлексе на широком простору призренскко-тимочких говора: *ль* (*ли, ле*), *лу, у* детаљно је описао А. Белић.[9] Он је издвојио јужноморавски говор због тога што се само у њему јављају сви ови рефлекси. Међутим, као специјалне карактеристике овог говора он, ипак, издваја, пре свих, *лу* и *у*, напоминући да "сем *лу* и *у* находимо у овоме дијалекту по неке примере и са *ль*: *дль*$_{а}$*ī*/Врање, *дль*$_{а}$*īа*/В. Бања, *дль*$_{а}$*īо* / Вртог, Виш, Врање … Сви су ти примери, као што показују најбоље места у којима се находе, могли бити позајмљени или из заплањског дијалекта или околних дијалеката који су знали за ту црту."[10]

Белићево објашњење о пореклу рефлекса *ль* у јужноморавском говорном типу може да важи и за следеће примере из микротопонимије бујановачког и прешевског краја: *Дльīа бара*, *Дльīе*, *Дльīајке*, *Дльīе њиве*, *Дльīи дол*, *Дльīи рид*, *Дльīо долче*, *Дльīо п̄ладништ̄е*, и са незнатним вокалским разликама у селима Биљачи и Бушрању (слив ПМ), у којима бележимо примере са *л*: *Дл̥īа бара*, *Дл̥īе ар̄тине*.

Називи *Јабуке* и *Јабукарник* потврђују појаву промене *л̥* > *у*, а назив *Слуп̄* рефлекс *л* > *лу* (у положају иза дентала).

У примеру *Длибоки дол*, такође из презентиране грађе, налазимо потврду за рефлекс вокалног *л* (које је постало од *ль*, евен. *лъ*) > *ли*, што је карактеристика

[8] О овој појави, у суседним говорима, писали су М. Павловић, *Говор Сред̄ечке жуп̄е*, 72, и Н. Богдановић, *Говор Алексиначкоī Поморавља*, 82–83.

[9] А. Белић, *нав. дело*, 90–125.

[10] А. Белић, *нав. дело*, 122.

тимочког дијалекта, а чији развој А. Белић објашњава овако: "Али не треба мислити да се ова црта развила из *л*, већ у неким случајевима, када је *л* постало од *ль* (евент. *лъ*), поред *л* находимо и *ли*."[11]

У Алексиначком Поморављу Н. Богдановић место вокалног *л̣* налази рефлекс *-и* (*Дибоки поток, дибока вода*) и сматра га редовном појавом за ово подручје.[12]

4. Карактеристике сугласничког система призренско-тимочког говорног типа, односно њеног јужноморавског (под)типа, већ уочене у дијалектолошкој литератури, такође, потврђује микротопонимијска грађа јужне и источне Србије.

Специфичност консонантског система овог говора огледа се у упрошћавању и изменама сугласничких група (асимилација, дисимилација), чувању и измени *-л* на крају слога, метатези.

У Врањском Поморављу **сугласник** *ѕ* (дз) је евидентнији у говору старијих генерација.

Ево неколико примера са *ѕ* из презентоване микротопонимијске грађе: ***Ѕ**адине, **Ѕ**идине, **Ѕ**ьдине*.

4. 1. **Сугласници *ћ* и *ђ*** на територији јужноморавског говорног (под) типа чују се са нормалном артикулацијом, као у стандардном српском језику, али са ослабљеном фрикацијом, као *-ћ*^{к} (*к*) и *ђ*^{ј} (*ј*), због чега се на овом месту посебно истичу. (Артикулацију ових гласова описао је А. Белић.)[13]

Такве гласове налазимо у примерима *Кућ*^{к}*етине, Ђ*^{к}*ереминца* (из нашег топономастичког материјала).

Узроке за ову појаву у прешевско-бујановачкој говорној зони Д. Барјактаревић види у утицајима са стране, и то преко турских речи типа *кеса, керим, Кемал* и преко македонског *-к*, нарочито у зони где се српски и македонски језик мешају и узајамно утичу један на други.[14]

Мислимо да овде, као потврда, може доћи и микротопоним *Герен-поток*, иначе чест назив у Врањском Поморављу (< нгр. γεράνι). У Речнику САНУ постоји и ово значење за реч *ђерен* у врањском крају: "Ђерен вода је млака, има непријатан мирис, те се по нужди пије."[15]

Наилазимо и на један усамљени пример на овом терену: *ч* > *ћ*, *Забелће* < *забел* + *че*. Код Ј. Шица налазимо облик забелâ шума 'са најранијом потврдом у документима из 14. в.' (уп. Ј. Шиц, *Геоīрафски шермини*, 71).

---

[11] А. Белић, *нав. дело*, 122.

[12] Н. Богдановић, *Говор Алексиначкоī Поморавља*, 84.

[13] А. Белић, *нав. дело*, 170–171.

[14] Д. Барјактаревић, *Прешевско-бујановачка īоворна зона*, 183–184.

[15] *Речник срūскохрваūскоī књижевноī и народноī језика*, 89.

4. 2. У јужноморавском, као и у многим другим штокавским говорима, **сугласник *х*** се губи, и то из свих позиција у речи. Потврде за ову појаву налазе се и у микротопонимијској грађи:

а) губљење иницијалног *х-*: *Аниште, Аџијски дол, Ајдук, Оџерид, Ајдучко кладанче, Јендеци*;[16]

б) губљење *-х-* у интервокалној позицији: *Таирка* < тур. Tahir, *Ћајске њиве* (на терену) *ћеајске њиве* (у литератури ЈСС, 169) < тур. вулг. *kehaya*, заменик везира,[17] *Више Менџици* < *механа*, *Амеда* < ар. *Ahmäd*;

в) отпадање крајњег *-х*: *Вр', Кривора* (од крив + орах).

Међутим, постоје у овом говору и покушаји чувања гласа *х*. У нашој микротопонимијској грађи то је назив *Хисар* (тур. *hisar*, утврђење[18] (ороним у хатару Прешево).

Место ишчезле фонеме *х* јављају се супституенти:

х > *в*; *Суво дрво* < *Сухо дрво*. Уп. и *Падишаров дол*: (< тур. *padişah*, цар[19] > *падиша-х-ов*), са секундарним *р* аналошког порекла.

4. 3. У дијалектолошкој литератури[20] констатована је **појава чувања *-л* на крају речи и слога** у јужноморавском говору. Наводимо потврде за ту појаву из наше микротопонимије: *Алибашин дол, Алијски дол, Аџијин дол, Бел‿камен, Брајков дол, Буїарски дол, Врани дол, Врли дол, Голем дол, Горњомалски бел камен, Грбанов дол, Длибоки дол, Дљїи дол, Доњомалски бел камен, Забел, Илијински дол, Имел, Китин дол, Костин дол, Криви дол, Кус³‿дол, Кусо долче, Лесков дол, Мал дол, Мал мечак, Марковски дол, Муратов дол, Мутавџиски дол, Мушки дол, Радошин дол, Раздолци, Реџин дол, Селски бунар, Селски кладанац, Стубал, Суви дол, Турски дол, Тьмни дол, Цветни дол, Чукин дол*.

Неизмењено *-л* на крају слога чува се у народном говору, а само понегде и у примерима узетих из катастарских књига: *Црни дол, Дол*. У највећем броју примера катастарски подаци нуде супституцију сонанта *-л* вокалом *-о*, као у примерима: *Тамни до, Чукин до, Бео камен*.

Испитивани ономастички материјал је потврдио и другу, у дијалектолошкој литератури познату карактеристику сонанта *-л*, да се на крају слога (односно речи) мења у *-(ј)а*: *Бејавица* < белвица (врста рибе) и *Сејаце* < селце (у књ. српском језику селце > сеоце).

---

[16] А. Шкаљић, *нав. дело*, 327.

[17] А. Шкаљић, *нав. дело*, 186.

[18] *Турецко-русскиѣ словник*, Москва, АН СССР, 1977, 409.

[19] А. Шкаљић, *нав. дело*, 507.

[20] А. Белић, ДИЈС, 123; П. Ивић, *Дијалектолоїија срїскохрваїскої језика*, 111; Др А. Пецо, *Преїлед срїскохрваїских дијалекаїа*, 24.

4. 4. Понекад је овде **сугласник *ј*** нестабилне артикулације. У микротопонимима *Ша*^{ј}*инце, Во*^{ј}*ино њивче, Пе*^{ј}*ин камен, Пе*^{ј}*инци ј* се по артикулацији приближава неслоговном *і*.

Наши примери потврђују да се неслоговно *і* реализује у међувокалном положају (између *е* и *и* или једног од тих вокала и неког другог вокала). Реализација гласа *-ј* под овим условима, као неслоговно *і*, А. Белић објашњава начином артикулације вокала *е* и *и*, који се завршавају моментално, и по акустичком моменту или личе на *і* или се са њим потпуно поклапају.[21]

4. 5. **Гласови *ф* и *џ*** у говору Врањског Поморавља, јављају се у страним речима, најчешће турског порекла: *Афазов рид, Аџијин дол, Јанџик, Мутавџиски дол, Муаџирци, Оџерид, Реџепов дол, Реџин дол, Цардино лојзе, Цољина ливада*.

У називу *Равшина*, такође страног порекла, место сугласника *ф* јавља се *в* (*ф* > *в*); *рафсх*, арб. раван.[22]

5. Сугласничку групу ***шт-*** налазимо у иницијалном положају, у примерима *Штурац* и *Штек*, затим у средини речи, као у микротопонимима *Лештар* и *Пештер*, а најчешће у наставку *-иште*: *Ваљавиште, Вардиште, Вучиториште, Доње ћелиште, Збириште, Коноњиште, Краишта, Лојзиште, Просиште, Речиште, Црквиште, Чивљчиште*. Оваквих примера има много. Наводимо само још неке: *Големо тладниште, Горњо трлиште, Градиште, Гробиште, Доњо трлиште, Избиште, Камилариште, Кућиште, Манастиришште, Муречиште, Николино тладниште, Плуговиште, Рамњиште, Селиште, Трлиште, Ћераниште*.

5. 1. Потврду за **групу *жд*** налазимо у микротопонимији Врањског Поморавља, као у примерима *Рождаце* и *Тибужде*.

5. 2. **Сугласничку групу *цр* < *чр*** налазимо у неколика топономастичка примера: *Црешња, Црешњи дол*, према којима имамо у стандардном језику *трешња*. (Појава секвенце *тр-* је резултат дисимилације групе *цр*). Секвенцу *цр-* имамо и у следећим називима: *Црвеница, Црквиште, Црнуша, Црноторско*.

5. 3. У топономастичком материјалу **групу *-шч*** обично чувају називи са турцизмом *башча* у основи: < тур. *bahçe, bagçe* < перс. *bagče* (*bag-če*), деминутив од *bag* "воћњак".[23] Наводим два таква назива: *Башчени дол* и *Турска башча*.

5. 4. Према **стандардној скупини *см* овде стоји *шм*** у апелативу *чешма* (треба имати у виду мишљење Ј. Шица (*Географски термини*, 19) да је, пре позајмице из османског доба *çeşme* 'извор, кладенац', постојало и народно са

[21] А. Белић, *нав. дело*, 134.

[22] П. Скок, *Етимолоџијски рјечник хрватскоџа или српскоџа језика* III, 113.

[23] А. Шкаљић, *нав. дело*, 123.

дијалекатским колебањем између ’Cesma и Chasma): *Бајрамова чешма, Бањачилска чешма, Чешма*. У другим речима ова група остаје неизмењена: *ӣесма, ӣовесмо, басмо*.

6. **У говорима призренско-тимочког говорног типа, унутар неких сугласничких скупова** врше се промене са циљем олакшавања говорног процеса. Те су промене некад више а некад мање изражене. Овде издвајамо известан број примера у којима су присутне неке карактеристичне појаве за народни говор овог подручја.

6. 1. **Асимилациони процеси** огледају се у следећим примерима:

вн > *мн* (*равно* > *рамно*): *Рамни рид, Рамница, Рамниште, Рамно ширинче, Рамњак, Рамњиште*.

У испитиваној грађи има и случајева у којима **група *вн* не подлеже регресивној асимилацији**: *Равњак* (с. Клиновац, Бујановац) и сви примери из катастра: *Равни рид, Равниште, Равно ширинче, Равњак*.

У апелативу *ӣумно*, у микротопонимима чији је саставни део, бележимо стабилну и неизмењену групу *мн*: *Стамболиски ӣумна*. Неизмењена група *мн* чува се и у топониму *Тьмни дол*.

6. 2. **Дисимилацију групе *мн* > *вн***, која иначе живи у народном говору Врањског Поморавља, не налазимо у топонимијској грађи.

6. 3**. Палатализација**

У следећим називима долази до промене задњонепчаних сугласника: *к* > *ч*: *Речиште* < *река*, *Трејачка река* < *Трејак*, *Чивльчиште* < *чивльк*, *Јабучарник* < *јабука*; *ӣ* > *ж*: *Гложје* < *ӣлоӣ* + *је*; *к* > *ц* испред самогласника *-и*, као наставка за облик: *Песьци* < *ӣеськ*, *Јендеци* < *јендек*, *Прмаци* < тур. *parmak* м.[24]

У називу *Јарчиште* (од *јарци*) не може се говорити о прелазу сугласника *-ц* у *-ч* “него су оба ова гласа добивена од сугласника *-к*, и то је по правилу прво у изведеној речи добивено *-ч*, а тек касније у основној *-ц*”.[93] (О овом и сличним примерима палатализације види код М. Стевановића, *Савремени сӣскохрваӣски језик I*, 127.)

6. 4**. Резултате старог јотовања** налазимо у примерима *Орљак* (од *орâлā* + *јак*),[94] *Петровски орљак* и *Кладанац у дубље* (*бј* > *бљ*), а новог јотовања у називу *Запађе* (од *запад* + *ье*).

6. 4. 1. **Ново јотовање изостаје** у примерима *Куде ӣробја, Старо ӣробје* и *Раскрсја*, а у примеру *Недокрстенски дол* не врши се јотовање сугласника у трпном глаголском придеву с основом презента на *-и*. О овој појави има више мишљења у стручној литератури,[25] тако да овде није потребан коментар.

[24] А. Шкаљић, *нав. дело*, 511.

[25] М. Стевановић, *Савремени сх. језик* I, 127.

6. 5**. Једначење сугласника по звучности**

б > *п*: *гроб + че* > *Гропче*; *врба + че* > *Врпче*; *колиба* > *Колипчики*; *д* > *т*: *ливаде + ке* > *Ливатке*; *з* > *с*: *раз + крст + је* > *Раскрсја*.

Делимично једначење, неједнаког степена, налазимо у неким случајевима варирања артикулације у сандхију: *Кус дол*, *Под пруу*, *Под турски дол*. (Уп.: А. Белић, ДИЈС, 479, и Н. Богдановић, ГАП, 111).

6. 6. **Африкатизација**

шт > *ч*: *Пченичиште*. У непосредном додиру с плозивом од фрикатива (*ш*) добија се африката (*ч*).

У народном говору Врањског Поморавља место стандардног *пшеница* изговара се искључиво *пченица*, *пченични леб*, *пченично брашно*, *пченично поље*.

Још једну потврду за ову гласовну промену налазимо у хидрониму *Пчиња*, за који у литератури из XV в. стоји облик ПШИНѦ.[26]

6. 7. **Редукција и испадање сугласника** је, свакако, појава која, такође, карактерише овај говор, али треба рећи и то да није тако честа. Сугласници на крају речи више су склони променама. Појава се манифестује на тај начин што се од два сугласника на крају речи последњи готово обавезно губи. У примерима *Суви мос'*, *Испод мос'* и *Орлов брес'* имамо губљење праскавог сугласника (*т*) на крају речи иза струјног (*с*). У говору се може наћи више таквих примера: *младос'*, *старос'*, *болес'*, *завис'*, *радос'*.

О називу *Вр'* било је већ речи у вези са **губљењем сугласника *х***.

У иницијалним групама сугласници се релативно добро одржавају, па су примери упрошћавања ређи. Данашње село у Врањском Поморављу *Содерце* у српским споменицима из XIV века помиње се као *Псодерци*.[27]

6. 8. Иако је **метатеза** присутна, ипак није раширена појава у говору Врањског Поморавља. Такво се стање одражава и на микротопонимију, па на испитиваној територији бележимо тек неколико назива у којима је извршена ова гласовна промена.

Група *зј* с метатезом (*лозје* > *лојзе*) јавља се у примерима *Лојзиште*, *Старо лојзе*.

Метатеза групе *нд* > *дн* из дијалектизма *пладне* јавља се и у микротопонимима: *Големо пладниште*, *Николино пладниште*, *Пладниште*. Ову појаву посматрамо у односу на стандардни облик именице *пландиште*.

И, на крају, у називу *Бајрамова чешма*, указујемо на један пример преузимања стране речи у изворном облику (< тур. *bayram* "вјерски празник"

[26] Ст. Новаковић, *Пшињски поменик*, СКА, Београд 1985.

[27] Ст. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњеī века* IV, 414.

и у перс. *bayram*).[28] Иначе, метатеза се врши често приликом адаптације неких страних речи са секв. *jp* у нашем језику: уп. *барјак*, и у нашем стандарду < тур. *bayrak*.

7. У говору, **акценат** значи истицање неке говорне јединице у односу на другу јединицу. То истицање обично се врши помоћу енергије, инте-нзивније артикулације; због тога су акцентовани делови говора чујнији и јаснији, односно разумљивији од неакцентованих. Носилац акцента у слогу је један од пет самогласника или сонант ***р*** када има функцију носиоца слога.

У најопштијем смислу акценат се дефинише као нарочито истицање јачине и висине једног слога у речи или једносложне речи у реченици. То нарочито наглашавање или акценат има три елемента: **јачину**, **висину** и **трајање**.

Новију акцентуацију имају млађи говори штокавског дијалекта српског језика: шумадијско-војвођански, екавског наречја и (источно)херцеговачки говори, ијекавског наречја.

Старије системе акцентуације данас можемо чути у народним говорима: призренско-тимочког, косовско-ресавског и зетско-јужносанџачког говорног типа. У овим говорима акцентован је последњи слог и акценат, најчешће, није пренесен (*дет̄е́, пот̄о̏к, ноге̂, глав̄е̂* …)

7. 1. **Акценат призренско-тимочког говорног типа јесте експираторан**: **"један се слог по јачини гласа истиче међу осталим."**[29] Овај се акценат бележи знаком [30], а његово место у речи је слободно (може се наћи на сваком слогу): *зла́т̄о, коле́но, јуна́к, п̄рође́*.

Акцентуација је један од разлога да се врањско подручје у дијалектолошкој литератури издвоји као специфично. Александар Белић у својој студији (ДИЈС) истиче: "Само на крајњем југу Србије, у Врању и његовој околини до границе[31], има од тога једно врло интересантно одступање, преношења акцента за један слог према почетку речи у извесним случајевима."[32] Следећи примери то потврђују: *вода́ > во́да, глава́ > гла́ва, вино́ > ви́но, дет̄е́ > де́т̄е*.

Слика врањског акценатског система, коју данас најбоље одражава микротопонимијска грађа, биће представљена у оквиру неколико категорија типичних примера.

---

[28] А. Шкаљић, *нав. дело*, 114.

[29] А. Белић, *нав. дело*, 271.

[30] Овај знак никако не значи штокавски дуги акценат.

[31] У време обиласка ових области (1905) А. Белић је мислио на српско-турску границу, која је код села Ристовца секла пругу Београд–Скопље. Према мојим сазнањима, особина о којој говори Белић простире се и јужније од тога, све до границе ове говорне зоне са македонским језичким подручјем, па чак и преко те границе до Куманова (Ј. Маринковић).

[32] А. Белић, *нав. дело*, 274.

1. Једносложни микротопоними: *Гло́ī, До́л, Дре́н, Ду́б, Ја́з, Ла́з, Лу́ī, Ри́д, Це́р, Шти́к.*

2. Двосложни микротопоними

С обзиром на то да ова говорна зона не зна за квалитативно-квантитативне опозиције акцентогених слогова, овде је пре свега битно место акцента. Примерима који следе покушаћемо да покажемо да ли се још чува стари акцентогени слог или је дошло до његове промене:

а) **чување акцента на иницијалном слогу**: *Ба́ре, Бла́то, Бре́сја, Бу́ке, Га́бар, За́бел, Ка́ле, Ло́јзе, Ме́ка, Пе́тка, Ру́јан, Ру́па, Чу́ка*;

б) **чување акцента на затвореној ултими**: *Блаī́н, Буча́р, Врбља́к, Врља́к, Вршни́к, Гола́к, Грде́љ, Дуња́к, Ђере́н, Коча́к, Липа́р, Мечак, Орља́к, Пржа́р, Рамња́к, Сипе́љ, Снаса́р, Таксим, Топли́к, Трња́к, Чука́р, Шума́к*;

в) у датом топономастичком материјалу нашли смо један пример **чувања акцента на отвореној ултими**: *Амеда́* (тур.). Тиме је потврђено, досад више пута истицано мишљење у дијалектолошкој литератури, да је у врањском говору отворена ултима скоро сасвим изгубила ту своју ранију прозодијску одлику.

3. **Вишесложни микротопоними**

Микротопоними састављени од три и више слогова углавном показују исте акценатске односе као и двосложни микротопоними. То значи да и у овој категорији речи налазимо примере који чувају акценат на иницијалном слогу, затим примере са очуваним акцентом на затвореној ултими, али су најбројнији они са очуваним акцентом на старом месту. На отвореној ултими и у овој категорији микротопонима акценат се није задржао. Да прегледамо и овде карактеристичне примере:

а) **чување акцента на иницијалном слогу**: *Бу́штрање, Гро́биште, Гу́шевац, За́белће, Збри́ште, Је́ндеци, Ку́ћиште, Ло́јзиште, Мла́чиште, Плу́говиште, По́јиште, Ре́чиште, Се́лиште, Тр́лиште*;

б) **чување акцента на затвореној ултими**: *Балава́н, Балаī́ч, Виноīра́д, Јасика́р, Кремења́к, Мустечи́н, Оцери́д, Парасу́р, Пешчани́к.*

Топонимни са предлозима су карактеристична појава и у Врањском Поморављу. У њима се предлози третирају као проклитике и образују акценатску целину заједно са семантичким елементом: *Више ӷро́бја, У ки́тке, У ӷу́бља, Под пру́īу, Под ту́рски до́л, У ре́ку, На топо́лу, Преко ре́ку, Под бре́сја*. (О преношењу акцента на предлог упор. код А. Белића.[33]) Међу бројним примерима које Белић наводи у овом контексту, Врање са околином се помиње само у случајевима *на́ двор* (Вр. Бања), *при́вечер*, *у́вечер*

[33] А. Белић, *нав. дело*, 227, 280, 281.

(Вр.), *на̄пролет̄, на́вечер* (Прибој), *вь̀ а здьᵃн* (Врање), што нас наводи на помисао да врањски говор знатно одступа од ове заједничкословенске појаве.

Као што се из наших примера види, а ситуација је таква и у другим, акценат се не преноси на предлог. Ова прозодијска појава се подудара са ситуацијама из других говорних сегмената исте структуре врањског говора, у којима се, такође, у највећем броју случајева, акценат не преноси на проклитику: *куде ку́ћу, на њи́ву, куде ва́с, куде на́с, куде мо́с', по̄д мо́с'*.

У лексичкој грађи налазимо и известан број двочланих и вишечланих микротопонима, као што су *Голе́ма њи́ва, Кла́данац у т̄рњи́ву п̄ади́ну, Пла́чки до́л, Сре́дња р̄т̄и́на, Шу́ма у манас̄т̄и́рски п̄у́т̄*. Ове називе бисмо, можда, могли посматрати као акценатске целине ако узмемо у обзир чињеницу да се акценат једне речи по јачини истиче, док су остали акценти нешто слабијег интензитета.

Оваква акценатска диференцијација најбоље се осећа у говору у зависности од тога ком елементу говорник даје значајнију семантичку вредност.

Литература

Белић 1951: А. Белић, *Савремени с̄р̄скохрва̄т̄ски језик I, г̄ласови и акценат̄*, Београд.

Дешић 1992: . Дешић, *Ср̄ски акценат̄ с лакоћом*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд.

Ђуровић 1996: Р. Ј. Ђуровић, *Шест̄ о̄лед о ср̄ским акцен̄т̄има*, Ужице.

Ivić 1985: P. Ivić, *Dijalektologija srpskohrvatskog jezika*, Uvod i štokavsko narečje, Matica srpska, Novi Sad 1956.; II izdanje, posebno s. 110-131.

Ivić 1959: P. Ivić, *Izveštaj o dijalektološkoj ekskurziji po užoj Srbiji*, GFFNS IV, 397-400. Iz zone prizrensko-timočkih govora posećena su sela: Tešica (Aleksinac), Jelašnica (Niš) i Gnjilan (Pirot).

Ивић 1962-1963: П. Ивић, *Инвен̄т̄ар фонет̄ске п̄роблема̄т̄ике ш̄токавских г̄овора,* Годишњак филозофског факултета, Нови Сад.

Ivić 1990: P. Ivić, (sa S. Remetićem), *Refleksi akcentovanih vokala e i o u govorima prizrensko-južnomoravskog dijalekta na zemljištu kosovske pokrajine*, Kosovsko-metohijski zbornik 1, SANU, Beograd, s. 163-173, sa kartom na s. 173.

Јакобсон 1966: Р. Јакобсон, Роман, *Лин̄в̄ис̄т̄ика и п̄оет̄ика,* Нолит, Београд.

Малмберг 1974: Б. Малмберг, *Фонет̄ика,* Сарајево.

Милетић 1933: Б. Милетић, *Изг̄овор ср̄скохрва̄т̄ских г̄ласова,* СДЗБ V, Београд.

Милетић 1953: Б. Милетић, *Фонет̄ика ср̄ског̄ језика,* Београд.

Пецо 1973: А. Пецо, *Акцена̄т̄ска чит̄анка*, Научна књига, Београд .

Pecо 1980: A. Pecо, *Osnovi akcentologije srpskohrvatskog jezika,* Naučna knjiga, Beograd.

Првуловић 2000: Б. Првуловић, *Наст̄ава акцената ср̄ског̄ језика у п̄ракси*, Методички приручник, ДП „Нота“ Књажевац.

Шкаљић 1989: А. Шљакић, *Турцизми у ср̄ско-хрва̄т̄ском језику,* Сарајево, Свјетлост.

Шкаљић 1989: А. Шљакић, Турцизми у српско-хрватском језику, Сарајево, Свјетлост.

Javorka MARINKOVIĆ

PHONETIC CHARACTERISTICS OF TOPONIMS OF PRIZRENSKO-JUŽNOMORAVSKA (VRANJANSKA) ZONE

Summary

Speeches of Prizrensko-južnomoravska (Vranjanska) speaking zone take up a particular position within the Stokavian dialect. Their specifics are two kinds of features: a number of archaisms and, especially, innovations which are not familiar with Serb-Croat speeches.

Archaisms include the preservation of a specific phoneme for semivowel ***â*** and non-changed vocal ***л̣*** и ***–л***, that is, their alterations partly or completely different regarding Stokavian speeches.

Out of innovations the most characteristic are the following: the lose of quantitative differences (disappearance of opposition of the long syllables toward short ones), transformation of synthetic declination into analytic one, analytic comparison instead of synthetic one, lose of infinitive, and the use of doubled form of personal pronouns.

Key words: semivowel, vocal l, vocal r, expiratory accent, consonants groups.

Рад је предат 22. априла 2011. године, а након позитивног мишљења рецензената одлуком одговорног уредника „Баштине“ одобрен за штампу.

УДК 000000000000

Јасмина ВУЧЕТИЋ
Институт за српску културу – Приштина / Лепосавић

ФРАЗЕОЛОШКЕ ОСОБЕНОСТИ СПОРТСКЕ РУБРИКЕ ДНЕВНОГ ЛИСТА *ЈЕДИНСТВО*[*]

Апстракт: Предмет истраживања којим се бавим у овоме раду представља широко схваћени појам фразеологије, ексцерпиран на корпусу дневног листа *Јединство* из новембра 1998. године. У првом делу рада се осврћем на историјат *Јединства* као дневног гласила које је било „ангажовани сведок једног времена" у животу Косоваца; у другом наводим основне карактеристике новинско-публицистичког стила, док у трећем делу разматрам особености спортског језика. Будући да фразеолошке јединице које се јављају у језику новина могу припадати различитим функционалним стиловима, ја их, с обзиром на тај критеријум, разврставам у неколико група, и то: интерстилски фразеолошки слој, књижевни и паракњижевни фразеолошки слој, слој професионалне и слој разговорне фразеологије. У науци се наводе још два слоја – административно-правни и научни фразеолошки слој, за шта на ексцерпираном материјалу нисам нашла потврду. Осим тога, у раду се осврћем на честу употребу перифразе и декомпонованог предиката, као и на неуспеле покушаје фразеологизације у језику новина, који се јављају услед тежње новинара да свој језички израз учини експресивнијим и пластичнијим (у првом и трећем случају), односно, да не одступи од језичког стандарда (у другом случају).

Кључне речи: дневни лист *Јединство*, новинска фразеологија, спортски језик, функционалностилски слојеви новинске фразеологије, перифраза, декомпоновани предикат.

Историјат дневног листа *Јединство* и његова улога у друштвено-политичком животу Косова и Метохије

Прво издање *Јединства* осванило је у Приштини концем 1944. године[1] и исцрпљујућег вишегодишњег рата који је вођен на тлу Европе, у званичној употреби познатог као Други светски рат. Од тада па до данас, *Јединство* је

[*] Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (Ев.бр. 178028), који финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

[1] У књизи Радомира Ивановића, *Књижевно стваралаштво Косова на српскохрватском језику*, Приштина, [б.и.], 1971, стр. 10, наилазим на другачији податак: аутор, наиме,

саучеснички суделовало у свим сферама живота косовскометохијског живља, најпре (током 1945. године) излазећи повремено, што је било условљено оскудицом како у технолошком смислу, тако и у људству. Године 1946. ситуација се поправља и поменути лист прераста у недељник – гласило Обласног одбора јединственог народног фронта – што и остаје до октобра 1969. године, када му се фреквентност повећава на два пута у недељи, да би од 25. маја 1977. попримило облик дневног листа. По речима Милисава Милића[2], *Јединство* је било „ангажовани сведок једног времена", будући да је своје читаоце информисало о свим значајним догађајима на пољу политике, културе, економије, спорта... Жанровски разноврстан, поменути лист представља „својеврсну хронику о изградњи пруге Голеш – Белаћевац, о акцијама обнове и изградње, о анафалбетским течајевима, о скидању зара и фереџе, о суђењу народним издајицама, речју о снажном покрету еманципације и њеним противуречностима – „старе свести и револуционарних хтења"". И не само то: године 1960. *Јединство* покреће часопис за књижевност *Стремљења*, године 1971. часопис *Обележја*, који се бави друштвеним темама, а од 1983. у *Јединству* излази месечни илустровани лист за децу под називом *Ђурђевак*. У благодетима мирнодопског периода овај лист није дуго уживао – вечни синдром српских сеоба, чини се, део је и његовог усуда, што има потврду у чињеници да је десетак дана након окончања бомбардовања СР Југославије (24. март – 10. јун 1999) и доласка припадника мировне мисије Уједињених Нација редакција листа напустила Приштину и од тада ради у Косовској Митровици, а своја представништва има у Грачаници и Београду.[3]

Новинско-публицистички стил

Неоспоран је утицај новинског медија на образовање и формирање младих нараштаја, као и на усмеравање и обликовање начина виђења постојећих догађаја, како код млађих, тако и код старијих генерација. Новинско-публицистички стил је, по речима Владиславе Петровић[4], „најмасовнији вид

тврди да се први број *Јединства* појавио „непосредно после ослобођења од фашистичког окупатора, 20. јануара 1945".

[2] Видети: Милисав Милић, „Пет деценија новинарства на Косову", у: *Два века српског новинарства*, Институт за новинарство, Београд, 1992, стр. 160. О историјату штампе на Косову и Метохији у поменутој монографији видети прилог Вељка Тадића, *Штампа на Косову и Метохији до 1912*, стр. 29-30.

[3] Љубазношћу члана дописништва листа *Јединство* у Грачаници дошла сам до података везаних за рад овог листа. У дописништву ми је, између осталог, речено да лист за време бомбардовања није прекидао са радом; излазио је свакодневно.

[4] Видети: Владислава Петровић, *Новинска фразеологија*, Књижевна заједница Новог Сада, Нови Сад, 1989, стр. 25.

индиректне комуникације која се успоставља посредством разних средстава, преносника порука", што нарочито добија на значају у наше cyber-доба, када је већина дневне штампе и публицистичких издања доступна и у електронској форми. То је, уједно, био и један од водећих мотива који су ме навели да се окренем језику овог медија као интересантном извору за проучавање[5]. Други мотив тиче се специфичности мозаичке структуре новинског медија: будући да се сваки лист састоји од низа текстова који припадају различитим новинским жанровима, те да у различитом обиму обрађују актуелне теме које се тичу свих области друштвене свакодневице и социјалног живота, као и то да их пишу различити људи, поникли из одређених средина, разних стручних спрема и предзнања, неминовно је да ће и језик који у њима сретамо бити разуђен. Као мало који други функционални стил, новинско-публицистички стил подложан је променама, те преузимању језичких изражајних средстава карактеристичних за друге функционалне стилове, другим речима, он „представља с в о ј е в р с н у м е ш а в и н у свих с т и л о в а [...], односно „јединство свих постојећих језичких употреба" [...][6], и слободно можемо рећи да је то „најотворенији систем, односно функционални стил који је највише подложан утицајима из најразличитијих области друштвеног и јавног деловања"[7].

Као битне одлике новинско-публицистичког стила истичу се информативност, непристрасност и јасноћа извештавања, аналитичност просуђивања, али и наглашена експресивност, те сликовито и доживљено извештавање које је неретко, у зависности од новинског жанра, обојено и личном нотом[8]. Постизање емоционалности и напетости у извештавању које „држи" пажњу

---

[5] Упркос значају проучавања језика новина и других масмедија и занимљивости саме теме, недовољан је број радова и интересовање наших лингвиста за ову језичку област. Највише је овим темама посвећивано пажње у часописима *Наш језик*; *Језик*; *Прилози проучавању језика*, *Књижевност и* језик, а аутори који су се бавили проблематиком језика штампе и у поменутим часописима објављивали своје огледе су М. С Лалевић, Д. Костић, М. Стевановић, Асим Пецо, Драгана Мршевић, В. Васић, и други. Незаобилазно „штиво" када је у питању новинска фразеологија представља монографија Владиславе Петровић (видети претходну напомену).

[6] Видети напомену број 4.

[7] Исто.

[8] Осцилирање између стандардизованости говора и наглашене експресивности језика штампе подвлаче многи проучаваоци језика овога медија, као што су већ више пута помињана Владислава Петровић (видети фусноту бр. 4), Драгана Мршевић-Радовић („Неке фразеолошке особености спортског језика", у: *Наш језик*, Београд, 1978, књига XXIII, свеска 3-4), те Јован Кашић („Употреба фразеологизама на страницама спортске штампе", у: Петровић, Владислава – Јовичић, Виолета – Кашић, Јован (аутори), Радовановић, Милорад (сакупљач), *Типолошка истраживања фразеологије српскохрватског језика: научно-истраживачки пројекат, Нови Сад*, [s. n.], 1987.

читалаца постиже се на различите начине, на свим језичким нивоима и њима расположивим језичким средствима, али је једно од незаобилазних средстава свакако фразеолошки фонд доступан и познат представницима одређене говорне заједнице. Осим устаљеног, изворним говорницима српског језика добро познатог фразеолошког слоја, у новинску фразеологију уврштавам, попут већине проучавалаца новинске фразеологије, и више или мање устаљене синтагматске или реченичне спојеве речи, од којих је барем једна од најмање две лексичке јединице наведена у пренесеном значењу. „Сем њих, у фразеологију новина може се уврстити условно сваки устаљени скуп речи маркиран у извесном степену експресивношћу, пословице и друге изреке које се често у редукованом, измењеном виду употребљавају у новинама“[9]. У настојању да заинтригирају читаоца, аутори новинског текста повремено претерују у употреби експресивних средстава, са једне стране их механички наводећи, што доводи до стварања клишеа и готових шаблона, а са друге их на неадекватан начин преузимају из других функционалних стилова, модификују их и прилагођавају, „што ствара нежељене стилистичке ефекте, хаотичност, несређеност излагања, гротескне асоцијације“[10].

Језик спортске рубрике и њен фразеолошки фонд

И летимичним прелиставањем дневне штампе пажљивом читаоцу упућеном у фразеолошку проблематику пада у очи да употреба фразеолошких средстава није једнако заступљена у свим рубрикама. Спортска рубрика предњачи у томе, што је одавно запажено и елаборирано у радовима наших истакнутих лингвиста[11]. Ова појава је разумљива и оправдана, будући да спортски коментатор има за задатак да, осим да читаоце информише о спортском догађају, на најпластичнији начин дочара оно о чему пише и у читаоцима побуди одговарајуће емоције, а то се најлакше постиже употребом широко схваћене фразеологије. Истини за вољу, читаоци дневне штампе су најчешће већ упознати са резултатом утакмице или са каквим спортским догађајем који је изазвао пажњу јавности, али, у жељи да још једном прођу кроз исто емотивно стање – по оној старој, латинској пословици, „хлеба и игара“ (нарочито ако је у питању тријумф омиљеног спортисте, тима или наше репрезентације!), они читају чланак о томе, не тражећи информацију, већ доживљај, емоцију, експресију. Фразеолошки фонд дневне штампе, не само спортске, већ и осталих рубрика, по своме пореклу може бити разно-

[9] Видети напомену бр. 4, стр. 34.

[10] Јован Кашић, видети напомену бр. 8.

[11] Владиславе Петровић, Драгане Мршевић и Јована Кашића.

родан. Фразеологизми могу потицати из различитих функционалних слојева, па их, руководећи се овим критеријумом за њихову поделу, можемо разврстати у следеће групе:[12]

1. ИНТЕРСТИЛСКИ СЛОЈ ФРАЗЕОЛОГИЈЕ

У ову групу уврстила сам фразеологизме које можемо сматрати донекле универзалним, необележеним, јер могу да се јаве у различитим контекстима, новинским жанровима и функционалним стиловима:

„Баш такав Мрваљевић **био је** бар донекле **светла тачка** у редовима Приштинаца";

„**Да зло буде веће**, Приштина се надала да бар са једним бодом може задржати 13. место на табели...";

„**Да зло буде веће**, ни домаћин, који је славио, није био на нивоу прволигаша";

„Скоро сви играчи играли **испод просека**";

све у свему

„"Шутирај право у гол", чести су савети појединаца који **себи дају за право** да ремете замисли чланова стручног штаба...";

„У 49. минуту **се појавио трачак наде** да „витезови" могу победити";

„Ивић је имао прилику да **на лицу места** процени са каквим „оружјем" располаже противник", (Ивић је тренер рукометаша Обилића, посматрао је игру рукометаша Врбаса);

„Капитен **ставио „тачку"** на канонаду голова: Зоран Антић, троструки стрелац";

„Баш у тренуцима када је гол Челика **„висио у ваздуху"**, гости су постигли гол за победу";

„Гњиланцима **су наруку ишли** и резултати директних конкурената у борби за опстанак";

„**Било како било**, за фудбалере Црвене звезде изгледа **долазе ведрији дани**";

„Управо тај податак као да **је дао за право**...";

„Изабраници Војина Лазаревића са 1:2 **нема шта да изгубе** против француског Лиона";

---

[12] Подела је преузета из књиге Владиславе Петровић, *Новинска фразеологија*, стр. 35-36. (Видети напомену бр. 4). Ауторка у поменутој монографији наводи седам фразеолошких слојева које уочава у језику новина: 1. интерстилски слој фразеологије, 2. а) слој књижевне фразеологије, б. слој паракњижевне фразеологије, 3. слој професионалне фразеологије, 4. слој научне фразеологије, 5. слој административно-правне фразеологије, 6. слој разговорне фразеологије. Фразеологизми које у раду наводим ексцерпирани су из новембарског броја листа *Јединство*, 1998. године.

„**Сложићемо коцкице**: Драган Мићић“ (потпис испод слике);

„**Све очи** „делија“ **упрте су** у нападаче“;

„**Сви су изгледи** да ће се у нападу уз Огњеновића и Пантелића наћи и непредвидиви голгетер Драган Мићић“;

„Фудбалери Приштине **нису се прославили** у протеклом колу фудбалског шампионата Југославије...“;

„**Илузорно је причати о томе** колико су Београђани у предности...“;

„Фудбалери Приштине **настављају по систему топло – хладно**“;

„Ређале су се прилике **из минута у минут**“;

„Овог пута изабраници тренера Веселина Вујовића **били су на висини задатка**...“;

„Реч је о екипи која такође **руши све препреке на свом путу** за највиши пласман...“;

„**Илустрације ради**,...“;

„...гњилански друголигаш је нешто дуже... **у незавидном положају**...“;

„Звездаши **нису испунили очекивања**...“;

„Имамо заиста јак тим и вредне младиће **који су кадри да се носе** и са тимовима у савезном степену такмичења“;

„**На тешким смо мукама**“;

„...**не треба испустити из вида** да Трепча има доста искусан састав“;

„...**ситуација у овом тренутку није баш ружичаста**...“;

„Црвена звезда је испала из најмасовнијег европског Купа, (...), па ће сада морати све своје **снаге да усмери** ка најмасовнијем фудбалском такмичењу у земљи...“;

„...**даћемо све од себе** како би коначно обрадовали навијаче...“;

„Обојица **нису хтела да се размеђу изјавама**...“;

„Дејан Мрваљевић је **на своју одговорност** играо пошто је имао повреду лумбалног дела...“;

„...сваки резултат сем пораза **ишао је на руку** нишкој екипи“;

„Приштина је... добила младог и перспективног фудбалера **чије време тек долази**...“;

„...њихова победа ниједног момента **није била доведена у питање**“;

„Све што им у досадашњем току првенства **није полазило за руком**, у овом мечу су остварили“;

„**Све нам је полазило за руком**...“;

„Реч је о стонотенисерима..., који су, као домаћини, лако савладали своје ривале,..., и са максималним бројем освојених бодова **наставили мртву трку** за наслов најбоље екипе у лиги“;

„Данашња генерација Партизана има колосалну шансу да једноставно **надмаши саму себе**“.

„У преостала два сусрета Машинац и Јавор **су били више него убедљиви** пред својим навијачима „испрашивши“ своје противнике нишку „Алфу“...“

2. а) СЛОЈ КЊИЖЕВНЕ ФРАЗЕОЛОГИЈЕ

Фразеологизми уврштени у ову групу преузети су из усменог народног стваралаштва, светих књига, односно, писане светске књижевне баштине:

„Такав однос стања **тројице „мускетара“** преноси се аутоматски и на благајну“ – реч је о три фудбалера Црвене звезде, који су упоређени са јунацима најпознатијег дела Александра Диме Оца, *Три мускетара*, по коме је касније снимљен и филм, тако да овај фразеологизам може бити уврштен и у наредну подгрупу прве групе;

„**Црвена звезда је платила данак**, чини се, у првом мечу...“ – *данак у крви* је позната појава из наше историје која се често помиње у књигама и народној књижевности. Овде се односи на губитак који је поднела Црвена звезда у првом мечу. Следећи пример такође води порекло из наше усмене књижевности:

„У тиму Лација за противника и **„љутог“ривала** наши момци имаће и нашег репрезентативног аса Синишу Михајловића...“,

...док је наредни пример преузет по узору на један од делова *Божанствене комедије*, који носи наслов *Чистилиште:*

„**У другом кругу „чистилиште**““ (у питању је поднаслов, ради се о светском првенству за одбојкаше у Јапану).

И бајке могу послужити као модел за настанак фразеологизма:

„**Дача нема чаробни штапић**“ (у питању је тренер Приштине, Тимотије Давидовић, који, за разлику од добре виле у бајци о Пепељуги, нема чаробни штапић, а самим тим ни могућности да ствара чуда и да на тај начин помогне својој екипи да победи).

Народне пословице су веома „захвалне“ за духовита поређења или експресивне наслове:

„Ако је веровати оној народној **„По јутру се дан познаје“**, Подгоричанке имају добре шансе да се високо котирају...“ (У Лиги европских шампиона рукометашице Будућности изборише су другу узастопну победу, тако да им аутор чланка предвиђа успешан наставак такмичења, наводећи народну пословицу која нас учи да онако како започнемо неку акцију, по свему судећи, тако ћемо је и завршити).

„**У страху велике очи**“ (у питању је наслов, значи да у страху све видимо предимензионирано, увеличано, нисмо објективни);

„Неизвесно је да ли ће наступити и други ас **наше горе лист**“ (= пореклом је из наших крајева, потиче са ових терена).

б) СЛОЈ ПАРАКЊИЖЕВНЕ ФРАЗЕОЛОГИЈЕ

Фразеологија која чини ову групу потиче из различитих медија: телевизије (наслови познатих филмова и серија, реплике глумаца, чувене секвенце из познатих филмова...), радија (музичке емисије, популарне народне и забавне мелодије...), што видимо у следећим примерима:

„Изузетно је био болећив према играчима Црвене звезде, а на другој страни **тренирао строгоћу**". (реч је о судији, рекла бих да је постојећа конструкција преузета из својевремено веома популарне песме „Бијелог дугмета" *Милиција тренира строгоћу* и прилагођена контексту);

„**Дванаесторица величанствених**, који су били други у Европи и трећи на Олимпијским играма у Атланти..." (реч је о југословенској одбојкашкој репрезентацији; у питању је наслов популарног филма *Седморица величанствених,* који је фразеологизиран и прилагођен броју одбојкаша који чине нашу репрезентацију);

„Очекује се да ће дворана у Гњилану, по старом обичају, бити испуњена **до последњег места**" (овај фразеологизам је структуролошки исти као и наслов филма Жан-Лик Годарда (Jean-Luc Godard) *До последњег даха,* по коме је касније Раде Шербеџија насловио свој роман), а модификацију поменутог наслова који је већ прерастао у фразеологизам по истом структурном моделу налазимо и у следећем примеру:

„Да је одбојка леп, атрактиван и надасве узвудљив спорт који се игра **до последњег трена**, могли су да виде гледаоци...";

„**Поред већ „отписаних" Краљевчана**..." (веома позната домаћа серија са истоименим насловом *Отписани* послужила је аутору чланка за језгровито и немилосрдно изрицање суда о, по свему судећи, лошој игри Краљевчана).

3. СЛОЈ ПРОФЕСИОНАЛНЕ ФРАЗЕОЛОГИЈЕ

Као што им сâм назив каже, фразеологизми који припадају овој групи воде порекло из различитих професија и друштвених активности појединаца, а односе се на следеће делатности:

– *војне делатности:*

„**На нишану је** одбрана Лиона";

„...**на удару** представника средстава јавног информисања били су шеф стручног штаба Тимотије Давидовић и фудбалер Дејан Мрваљевић";

„**Иста мета, исто одстојање**" (поводом шестог кола првенства јединствене републичке стонотениске лиге „Југ");

„Да ли су „црвено-бели" **истрошили сву „муницију"** против фењерције из Краљева остаје да се види. По јучерашњем мечу рекло би се да ће пут Чачка **празних „пушака""** (у питању је пријатељска фудбалска утакмица у Приштини: Грађански – Црвена звезда 5:1);

„Ивић је имао прилику да на лицу места процени са **каквим „оружјем“ располаже противник**“ (Ивић је тренер рукометаша Обилића, посматрао игру рукометаша Врбаса);

„Питање неугодно, на које је одмах реаговао..., у жељи да заштити Ивића од **новинарских „бомби“**“;

„Одмах на почетку „црвено-бели“ **су стегли обруч** око гола гостију...“;

„**Борбе су вођене** на нивоу косметског шаха“;

„Резултат из првог полувремена потврђује да **се** на паркету дворане у Врбасу **водила жестока борба**“;

„...у 65. минуту Међедовић **шаље прави пројектил** ка голу домаћих, али Јевтовић крајњим напором **успева да укроти ударац**“;

„**Рафални Вујичић**“ (за првотимца РК Обилић, који води на листи стрелаца суперлигашког друштва);

„...у спорту, поготову у фудбалу, **никада се унапред не истиче бела застава**“;

– *средњовековно витештво:*

„„Витезови“ без штита“;

„„Витезови“ су поново у одбрани **играли без „штита“** проблематично, али су на крају срећно сачували бод“;

„Приштина гостује свом старом ривалу – Сартиду из Смедерева, са којим **је** још прошле сезоне три пута **укрштала копља** у Првој „Б“ савезној лиги“;

– *књиговодство, трговина и банкарство:*

„...сматрало се да без обзира на шутерску способност домаћина да ће то све лако амортизовати и снагом својих појединаца и колектива **укњижити пету првенствену победу**“;

„Истакнути првотимац постигао је шест ефектних голова, међутим, гостима **је „продао“ близу десетак лопти**...“ (рукометаши – Обилић – Апатин 32:30);

„...**бодовни салдо им је више него мршав**...“;

„Оваквом игром мале су шансе **да се тренутни бодовни салдо увећа**“;

„**Замрзнуте активности** спортских колектива у Ђаковици“;

„**Замрзнут је статус фудбалера**, рукометаша и кошаркаша...“;

„**Наплатили су** све своје досадашње **малере и пехове** Краљевчанима, **и то са каматом**“;

„Игор Ракочевић,... , **олако је „продао“ лопту** и тако поклонио победу противнику“;

– *медицину:*

„**Била је то** заиста **утакмица за инфаркт**, иако се не може рећи да је била и квалитетна“;

„У првих 45 минута гледали смо **анемичну игру** домаћих...“;

„Прошле године најбољи играч Европе, **„мозак“ екипе**, јер у улози „дизача“ одлучује о акцијама тима, Никола Грбић...“;

„...после једног маестралног поигравања, Бобан Трајковић је **у срцу шеснаестерца** пронашао Антића...“;

– школство:

„Минус из Букурешта јесте оптерећење, али **више нема поправног**“;

„Од свих играча, који су истрчали на терен, само двојица-тројица **су завредили прелазну оцену**...“;

– кулинарство:

„**Стрелцима је као на тањиру лопте сервирала** Сузана Станојевић“ (у питању је женски фудбал);

– хортикултуру:

„„Божур“ увенуо у Мојковцу“ (реч је о рукометном тиму из Гњилана);

– ветерину:

„...„**рањени лав**“ **понекад зна да буде врло опасан**“;

– крођење животиња:

„...највише је скочио Горан Миловановић, шутирао главом, али је Перовић **успео да укроти лопту**“;

– краљевски и дворски живот:

„Ипак, гости су у последњим тренуцима повели преко Булајића и тиме **крунисали своју бољу игру** на спољним позицијама“;

„Голман Челика био је несавладив, **царевао је у свом простору**“;

– поморство:

„**Пребродили су тешка гостовања** (...) а поражени су од екипе која је до овог кола забележила само једну победу“;

– метеорологију:

„Нишлије су често биле немоћне **пред** просто **ураганским нападима** Црвенчана...“;

„**Ураганским налетима** Гњиланци покушавају, после изједначујућег гола, не би ли савладали директног конкурента за испадање“;

– кројачки занат:

„Дочекали су Гњиланци **да** неком свом конкуренту **узму меру**“;

– спорт (у првом примеру у питању је боксерска, у другом шаховска, а у потоњим фудбалска фразеологија):

„Напредак је пре почетка првенства, уз две сада водеће екипе, убрајан за најевидентнијег кандидата за врх табеле, а после **прве три рунде** нашао се на зачељу...“;

„Покушавали су Гњиланци **да остваре „реми“**;

„Вероватно би млади Пејовић био ефикаснији да су га саиграчи, који гаје индивидуалну игру, упошљавали лоптом, јер **га је** у свакој ситуацији **служила лопта**“;

„Наиме, Крстић и Михајловић све учесталије **„грејy“ клупу**...“;

„Истина, Јавор је у једном тренутку озбиљно припретио, али **није имао квалитетну „клупу“** да би у финишу могао да прати нешто бржи ритам домаћих...“;

– музику (различите облике вокално-инструменталних састава):

„**После петог кола раздвојио се водећи дует у „Б“ групи**, пошто је Смедерево победило Машинца у Краљеву“;

„Плави квартет“ у четвртфиналу“ – наслов (у питању је Европски рукометни куп – наша три представника у мушкој (Партизан, Југопетрол Железничар и Ловћен) и један у женској лиги (Напредак) ишла су даље);

– позориште и кинематографију:

„Фудбалери Црвене звезде... часним резултатом **су се опростили од европске сцене**“;

– вулканизерски послови:

„...сматрало се да без обзира на шутерску способност домаћина да ће **то све лако амортизовати** и снагом својих појединаца и колектива укњижити пету првенствену победу“;

4. СЛОЈ РАЗГОВОРНЕ ФРАЗЕОЛОГИЈЕ:

„...може се очекивати... да ће у наставку шампионата много искуснијим тимовима **помрсити рачуне...**“ (рукометаши Обилића);

„Баш у том тренутку **десио се кикс** и Голијанин је савладао Перовића“;

„**Била је то** заиста **колосална шанса** за Нешка Миловановића“;

„**Још се страсти нису ни стишале** а већ је било 2:0“;

„Међутим, од те измене гости **нису имали фајде**“ (ради се о измени голмана у тиму Слоге, када је Црвена звезда надиграла Слогу резултатом 6:1);

„...прва два старта трке нису успела, јер су двојица претендената за прво место **имали пехове**“;

„Даље није могао, **јер га је издала срећа**“;

„...фудбалери Слоге нису тим **који може са нама да се носи**...“;

„**Није остало ни „С“ од некадашње Слоге**“ (фудбалски тим из Краљева);

„Међутим, у другом делу рукометаши Божура су се прописно испромашивали, а **главни пех имали су** у домаћем голману Станићу који је просто био несавладив“;

„На слици горе замишљени млади тренер **„гутао је кнедле“** због пада концентрације у игри својих кошаркашица...“;

„Родитељи... **нису имали довољно слуха** за дечакову љубав – лопту“;

„Владица Ковачевић, директор млађих погона у Партизану, **задовољно трља руке**“;

„Тренер Тимотије Давидовић још увек је у дилеми да ли да **у „ватру баци“** Славишу Здравковића...“

„Сваку лопту морамо **сачувати као зеницу ока**“;

„...гњилански „црвено-бели“ меч су започели са паролом: **лако ћемо**. Али, **грдно су се преварили**“;

„У 18. минуту **хладан туш** за домаће играче и малобројне промрзле навијаче домаћих“;

„Витезови“ **остали празних шака** на гостовању у Врбасу“ (наднаслов);

„Младеновић је сваку иоле сумњиву лопту досудио за домаћина, што му никако **не иде на част**...“;

„**Победа за миран сан**“;

„Рукометаши Обилића нису **успели да... себи обезбеде мирнији сан**“;

„Фудбалери Приштине **нису били миљеници среће**...“;

„Млада екипа Златаре, која је формирана тек ове сезоне, **није имала ни теоретских шанси** да се озбиљније супротстави Приштинкама“;

„Сигурно да ће овај меч бити доста напет, пошто **су** прошле године ови ривали **имали** неке **неизмирене рачуне**“;

„Данашња генерација Партизана **има колосалну шансу** да једноставно надмаши саму себе“;

„У преостала два сусрета Машинац и Јавор су били више него убедљиви пред својим навијачима **„испрашивши“ своје противнике** нишку „Алфу“...“

„Менаџери, као и његов нови тренер Душан Трбојевић **су ликовали од задовољства** и били су пресрећни“.

На корпусу примера којима располажем нисам уочила фразеологизме које бих могла да уврстим у научне, односно административно-правне по њиховом пореклу, што никако не значи да их не би било уколико би истраживањем био захваћен обимнији материјал спортске рубрике дневног листа „Јединство“. Ипак, евидентно је да је већа тенденција да се на спортским странама нађу фразеологизми који припадају слојевима разговорне, професионалне, интерстилске, књижевне и паракњижевне фразеологије, него слојевима научне и административно-правне фразеологије. То је и разумљиво, будући да су новинари спортске рубрике, у поређењу са новинарима других рубрика поменутог листа (и не само њега, то је општа појава) најслободнији у изражавању, што и јесте одлика фразеолошких слојева за које налазим потврду на материјалу који сам проучавала. Научни и административно-правни језички стил карактеришу сведеност, концизност, јасноћа, одсуство експресивности и инвентивности, па је таква и фразеологија поникла из ових функционалних стилова, те за њу, очито, нема много простора у спортском језику.

Са друге стране, у покушају да не прекораче ону танку линију између духовитости, експресивности, домишљатости и неукуса које претерана слобода

изражавања понекад доноси, новинари понекад прибегавају употреби формулативних, шаблонизованих израза, односно клишеа, који су у семантичком смислу потпуно бледи и беживотни. У ту сврху, настојећи да не одступе од језичког стандарда, они неретко користе тзв. декомпоновани предикат[13] по узору на стране језике, и на тај начин као да надокнађују недостатак административно-правног и научног фразеолошког слоја. Јер, „овај начин апстрактног изражавања карактеристичан је нарочито за административни и пословни језик, а потом и за публицистички уопште, баш због разноврсности тема о којима се у новинама говори. Основно његово обележје су глаголско-именичке конструкције у којима глагол има граматичку функцију (делимично или сасвим губећи значење), а именица постаје семантичко тежиште“[14]. Ево неких примера:

„На традиционалном турниру **учешће је узео** довољан број љубитеља шаха“.
„...узели су ствар у своје руке и током читавог меча **водили игру**“.

Некада међутим, „тас оде на другу страну“, па се новинарско одступање од стандарда огледа у превеликој слободи изражавања, када новинар почне да „употребљава фамилијарне изразе недопустиве за ову врсту писаног текста, који тако постају његов стилски недостатак“[15]. Драгана Мршевић-Радовић као пример за ову појаву наводи фразеологизме попут „бити домаћин“, „играти у гостима“, „понашати се домаћински“. Готово идентични примери јављају се на страницама „Јединства“, што потврђује да су синтагме попут ових постале „опште место“ спортске рубрике:

„Косовопољци никада нису били сигурни у победу, јер **су домаћи држали прикључак**“;
„У првом полувремену **домаћи нису имали више од игре**, **али су се и гости добро држали**...“;
„**Хотел „Гранд“ је још једном показао да је узоран домаћин**, а све то је имало несебичну подршку покровитеља турнира...“.

Још једну карактеристику језика спорта наглашавају готово сви наши лингвисти који су се бавили фразеологијом спортске рубрике – у питању је перифраза. „Она настаје на метонимијској основи, где се при именовању

[13] Термин *декомпоновани предикат* употребљава М. Радовановић у раду „Декомпоновање предиката на примерима из српскохрватског језичког материјала“, *Јужнословенски филолог*, XXXIII, 53-80, а ову појаву назива декомпозицијом.
[14] Драгана Мршевић-Радовић, видети напомену број 8, стр. 124.
[15] Исто.

неке појаве (предмета) узима у обзир садржај саме појаве и његов опис се налази у самом називу“[16]. Ево неких занимљивих и хуморних примера употребе перифразе:

„...после Ђоровићевог прекршаја над Станковићем у шеснаестерцу, **судија је показао на белу тачку**“ (= досудио је казнени ударац, односно једанаестерац);

„...судија Милосављевић **показао је на белу тачку** и изазвао буру негодовања код гостујућих играча“;

„Али **„саветници са терасе“** били су упорни...“ (= навијачи);

„На тродневном отвореном шаховском турниру у хотелу „Гранд“ учешће узело 44 играча **древне игре на 64 поља**“ (= шах);

„...они су успели два пута **да затресу мрежу** Дамјанца...“ (= да дају гол);

„Појединци су више водили рачуна, мада за то нису задужени, да полемишу одлуке **делиоца правде**“ (= судије);

„Епилог вербалних дуела **„људи у црном“** проузроковао је то да **је** домаћи тим често **остајао без играча у пољу**...“ (= 1. судије, 2. такмичари);

„...док је Поповић био нешто жешћи и учинак му је био најслабији против Црвенчана од када **брани боје** „витезова““ (= игра за дотични тим)

„**Чувари реда нису ни мало били нежни**...“ (= 1. полицајци; 2. били су груби);

„Блистали **голобради момци**“ (= веома млади момци);

„Ови петнаестогодишњаци...су ... показали како треба **бранити боје свог клуба**“ (= играти за свој клуб);

„...пристинске **„даме у копачкама“**...“ (= фудбалерке);

„Најуспешнији ће заслужено тријумфовати, а за то ће се посебно побринути **десет делилаца правде** на челу са врховним судијом Александром Вранићем“ (= судија);

Листајући „Јединство“, наишла сам на један интересантан фразеологизам: „...онда се не може **сметнути из вида**...“, који је, то је очито, нека врста хибрида, настао је укрштањем два позната фразеологизма: **изгубити из вида** и **сметнути са ума**. До оваквих померања долази услед недовољног образовања новинара, брзине писања или превелике слободе када је у питању изражавање и настојања да се по сваку цену постигне експресивност.

Наведеним поделама, наравно, није исцрпљено сво богатство разнородности и небројених могућности које нам фразеолошки фонд српског језика нуди. Несагледива је моћ фразеологије да оплемени језички израз, удахне му

[16] Исто, стр. 127.

живот, оживи слику и покрене емоцију. Језик је жива твар и као такав нужно подлеже систематизацијама и класификацијама, али, са друге стране, у циљу продужавања живота, који се гаси када прерасте у каноне и рутину, тежи да понеким изузетком наруши правило и унесе „збрку у редове". Наредни примери су од те, „несврстане" феле, али нису мање лепи и домишљати – напротив – и зато заврeђују да буду поменути, макар и на концу овога рада: **стартни скор**, **ланац неуспеха**, **кош количник**, **направити атмосферу**, **имати противника по мери**, **шанса је отишла у неповрат**, **хватати прикључак**, **на зицер под кошем (наћи се)**, **показати друго лице**, **срећно ишчупати бод**, **добро загрејати дланове**, **бити у чијој сенци**, **налазити се у „доњем" дому**, **ликовати од задовољства**, **ићи коме на ноге**, **положити кога на плећа**, **бити репрезентативног кова**, **имати прву (полу)прилику**, **ваздушни дуели**, **највише ватре има баш између комшија**...

Литература

Ивановић 1971: Р. Ивановић, *Књижевно стваралаштво Косова на српскохрватском језику*, Приштина, [б.и.], 1971.

Јединство (дневни лист), Приштина, новембар 1998. (год. LIV).

Кашић 1987: Ј. Кашић („Употреба фразеологизама на страницама спортске штампе", у: Петровић, Владислава – Јовичић, Виолета – Кашић, Јован (аутори), Радовановић, Милорад (сакупљач), *Типолошка истраживања фразеологије српскохрватског језика: научно-истраживачки пројекат, Нови Сад*, [s. n.], 1987.

Милић 1992: М. Милић, „Пет деценија новинарства на Косову", у: *Два века српског новинарства,* Институт за новинарство, Београд, 1992.

Мршевић-Радовић 1978: Д. Мршевић-Радовић, „Неке фразеолошке особености спортског језика", у: *Наш језик,* Београд, 1978, књига XXIII, свеска 3-4.

Тадић 1992: В. Тадић, „Штампа на Косову и Метохији до 1912", у: *Два века српског новинарства,* Институт за новинарство, Београд, 1992.

Jasmina VUČETIĆ

PHRASEOLOGICAL CHARACTERISTICS OF THE SPORT'S COLUMN OF THE DAILY NEWSPAPERS JEDINSTVO

Summary

The author defines as her research field a widely comprehended concept of phraseology, exacerbated in the corpus of daily newspapers *Jedinstvo* from November 1998. In the first half of this paper, the author makes an overview on the history of *Jedinstvo* as daily newspaper which was „an engaged witness of one time" in the life of Kosovars; in the second part, the author gives basic characteristics of journalist publicist style, while in the third one, considers features of sport's language.

Bearing in mind the fact phraseological units appearing in the language of newspapers can belong to different functional styles, the author while taking this criterion spreads them in several groups, such as: interstylish phraseological layer, literary and paraliterary phraseological layer, the layer of professional and the one of speaking phraseology. The science distinguishes two more layers: administrative-legal and scientific-phraseological layer, for which the author could not find the confirmation in the examined material.

Finally, the author takes into account a frequent use of periphrasis and decomposed predicate, and unsuccessful attempts of phraseologisation in the language of newspapers, which arise due to the aspiration of journalist to make his linguistic style more expressive and plastic (in the first and third case), that is, not to deviate from the linguistic standard (in the second case).

Key words: daily newspapers *Jedinstvo*, journalism's phraseology, sport's language, functional-stylistic layers of journalism's phraseology, periphrasis, decomposed predicate.

Рад је предат 6. маја 2011. године, а након позитивног мишљења рецензената одлуком одговорног уредника „Баштине" одобрен за штампу.

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

КЊИЖЕВНОСТ

УДК 000000000000

Сунчица ДЕНИЋ
Учитељски факултет у Врању

Сена МИХАЈЛОВИЋ
мастер студент, Филолошки факултет у Београду

СРПСКИ ПИСЦИ СА КОСОВА И МЕТОХИЈЕ КРАЈЕМ XX И ПОЧЕТКОМ XXI ВЕКА*

Апстракт: Српска књижевност на Косову и Метохији, од тзв. новог времена (друга половина XIX века) до данас, неодвојиво је опредељена да бележи велика страдања, неправде, прогоне и, изнад свега, да бележи велику тугу како због тешког живота, тако због губљења завичаја и идентитета.

Тема избеглиштва и изгубљеног завичаја јавља се као тема економске, социјалне, политичке, културне и емоционалне драме. Осим тога, јавља се као документарна стварност Косова и Метохије, како крајем XIX и почетком XX века, тако и као тема великог страдања концем XX и почетком XXI века.

Иако говори о националном и личном, ова књижевност је без хероике; одвојена је од националромантичарског миљеа и епике. Са изузецима, та је књижевност везана за биће српског народа на Косову и Метохији, за све што чини традицију и баштину, као и за оно што ће, могло би се рећи, бити поетски феномен и мотив садашњег времена: прогонство као усуд и као судбина. То је нужни след после драматичног потреса српског народа на Косову и Метохији, који, изгубивши посао, кућу, земљу, завичај... – сеже у онтолошко, враћа се у потрагу за душом.

Српска књижевност Косова и Метохије, о прогону и завичају, може да се вреднује и ситуира у оквире матичне српске књижевности, указујући на њену специфичност, као и особеност њених естетских категорија и вредности.

Она је потврда о великој невољи која може да ствара велика дела, без ризика од вишка заноса и патетике.

Кључне речи: Косово и Метохија, српска књижевност, прогон, завичај, страдање.

Српски писци са Косова и Метохије, условљени новим друштвеним, историјским и политичким тренутком, стварају посебно естетско поимање јединственог певања и приповедања. Свеједно где су се нашли после 1999.

* Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (Ев. бр. 178028), који финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

године, и свеједно како су се снашли после ове граничне године, њихова је тема косовска стварност. Могло би се рећи да је ова књижевност већ створила посебан канон.

Велики број писаца, песника нарочито, пише о простору где се губи правац, о некомоцији, самоћи и тузи. Српска књижевност за неколико последњих година може да промовише томове књига са тематиком изгубљеног завичаја. Свакако, овде се тешко може избећи патетика и патос. То је, узгред речено, тамнија страна овог певања, њен усуд и њена кончина. Немогућност да се омалодуши, обезличи, отуђи и неутралише по сваку цену, јесте и немогућност да се декларише у шире матичне и светске токове. Можда би се као програмска, завичајно утемељена, могла промовисати као јединствена манифестна поетика савременог света. Или као контраст свевидећем и свемогућем чињењу.

Српска косовскометохијска књижевност, свеједно где је писана и објављена (у Грачаници или Суботици, Београду или Кладову, Краљеву, Крушевцу, Блацу, Косовској Митровици, Штрпцу, Угљару или Преоцу), или пак у мањим или већим збирним насељима, камповима или домовима, настајала је на извору, као на почетку или крају, тј. на Косову.

Ова косовскометохијска стварност претворена у метафору, у симбол, можда хиперболу; у стих или причу, резултат је историјског лома који се утемељио на Косову и Метохији већ неколико деценија, ако не и неколико векова. Естетски, она јесте свеопште национално трагање за вредним књижевним изразом, али увек са извесним враћањем, како на регионалне теме, тако и на регионално вредновање.

Оно што њу обележава а и краси јесте велика количина туге, рефлексије и дубоке мисаоности, без коначног исхода.

Можда би се савремена српска косовскометохијска књижевност, поготово књижевност у последњој деценији XX века до данас, могла сместити у један заједнички назив, потврђујући тиме заједничку поетику, попут оне *Књиīе шуīе* из X века, у којој Григор Нарецки пише следеће: *И књиīа ова је умесшо шела моīа, И реч ова је умесшо душе моје.*

Оно што чини особеност ове поетике, и оно што је, дакле, њена немоћ, могло би изнудити један изузетак.

То је као кад Ернст Блох каже: *Ја јесам. Али ја немам себе.*

Речено је: чим се крене са Косова, изгуби се правац.

Тако безоријентисани битишу у поезији песници Мошо Одаловић, Даринка Јеврић, Ацо Ракочевић, Пера Стефановић, Милорад Ивић, Благоје Савић, Драгомир Костић, Радослав Златановић, Милоје Дончић, и многи још косовски стваралоци.

Николај Тимченко је у књизи *Песник и завичај* за Станислава Винавера рекао да је он, прогнан из завичаја, заправо прогнан из **постојбине смисла**.

Добро би било да се не изгуби тамо где нешто престаје, већ да се удоми тамо *ǐде* и *збоǐ чеǐа* нешто започиње своје постојање!

Српски нобеловац Иво Андрић записао је да се осећао, кад год би дошао у завичај, као да никуд није ни одлазио. За Андрића као да се ништа није збивало, као да ништа није постојало изван завичаја. „Свест о свом постојању се у Андрића повезује, ако не и поистовећује, не само са његовом поетском визијом завичаја, него, безмало, и са самим светом. Отуда, ваљда, Андрићев завичај пулсира и зрачи таквим интензитетом у његовим приповеткама и романима." (НИН, 23. августа 2006) Тако Андрић доживљава завичај, а могао је увек да оде и да живи тамо.

Стваоци са Косова и Метохије, губећи завичај – губе идентитет, или су разапети између *одрицања* и *ǐотврђивања*, прихватајући косовски простор за јединог господара простора среће. Николај Тимченко је писао да је тражење смисла и завичаја у *основи сваке аутентичне ǐоезије*... „Сећања на завичај", пише Тимченко, „на место у коме је човек одрастао и стекао прве утиске о животу и свету, буди осећања среће, блаженства, задовољства; то су најпријатнија, најлепша сећања која доносе мир и спокојство" (Н. Тимченко, *Песник и завичај*, Багдала, Крушевац, 1969, 24).

Иво Андрић у својим *Сǐазама* пише да на „ почетку свих стаза и путева, у основи саме мисли о њима, стоји оштро и неизбрисиво урезана стаза којом сам први пут слободно проходао. (...) И на свим друмовима и путевима којима сам доцније у животу прошао, живео сам само од те убоге среће, од своје вишегодишње мисли о богатству и лепоти створеног света."

Рекло би се да Андрић изнад свега говори о **праву на наду**, једном од најљудскијих права и осећања**.**

Писци са Косова и Метохије ових деценија, својом поезијом као својом рефлексијом, својом тугом и својом немоћи, тумарају изван овога права.

Емотивни лиризам и чистота у овим подухватима разобличава идеолошко. Мада, није увек тако! У делу косовскометохијског певања има примера где је то епско поразило ерос или, где ***косовски миǐ*** замењује ерос.

Са изузецима, та је књижевност везана за биће српског народа на Косову, за све што чини традицију и баштину, као и за оно што ће, могло би се рећи, бити поетски феномен и мотив садашњег времена: прогонство као усуд, као судбина. То је природни след после драматичног потреса српског народа на Косову и Метохији, који, изгубивши посао, кућу, земљу, завичај – сеже у онтолошко, враћа се у потрагу за душом. Даница Андрејевић сматра да су „најуспелије оне лирске творевине које нису сасвим демистификовале тему Косова, али ни биле апологетске у истицању безусловности мита, већ су у поетском процесу твориле колаж предметне и представљење уметничке стварности и естетичког времена" (Даница Андрејевић,

Панорама савремене српске поезије Косова и Метохије, у зборнику *Српска књижевност на Косову и Метохији 1945–2000*, Институт за српску културу – Приштина, Филозофски факултет – Косовска Митровица, К. Митровица – Лепосавић, 2004, 93).

Ово би се пре могло односити на период пре 1999. године, дакле, на време пре рата, на време пре бомбардовања Србије, и на време пре потпуног разбијања Косова – дакле, пре прогона и погрома. Али, како *ниједна уметност није тако упорно национална као поезија*, како би рекао Томас Стерн Елиот, питање косовске поезије, на неки начин, питање је косовског *програма*, питање опстанка српског народа, и бол за *родитељком* и *сахранитељком* – косовском земљом, као суштинским архетипом.

Иако, дакле, код свих Косово избија као митопоетска тема, по јачини хронотопа (места и времена среће) и по естетском коду, као и по комуникацији са децом као примарним читаоцима, издвајају се Мошо Одаловић и Ацо Ракочевић – писци за децу, један стихотворац, други романописац – обојица поетичари косовског јада.

Стварност је у овој књижевности потврда великог страдања за, на неки начин, небеску Србију, небеско царство, а она се пројављује или као тежња, или као последица. Стварност се у овим случајевима поистовећује и са жртвом, као архетипом косовског бића. Као да се ништа није померило од тешког **Косовског боја**, или се поново **вратило на исти**. Све је познато, све је прошлост. Стваралаци Косова и Метохије, губећи завичај губе идентитет, или су разапети између *одрицања* и *потврђивања,* прихватајући косовски простор за јединог господара простора среће.

Речено је, још на почетку: ова књижевност избеглиштва – књижевност је без хероике, без плана и распореда, без наде и освете. Једино уздање у Бога стоји као истински ослонац и једино разрешење из очаја у који су упали и аутори и њихово дело, па често нису спремни да чују другачије мишљење или нпр. Божју поруку. Или је, можда, више од других наслућују.

Чим се крене са Косова, изгуби се правац, каже Мошо Одаловић.

Оријентацију у Мошовој поезији без завичаја губе и старци, не само деца.

У песми *Завичај* сведочи о потпуној припадности Косову, о косовском бескрају, да не кажемо *косовском космосу*.

Само у мом родном крају
умем да одредим стране света,
и ниђе
ниђе
ниђе
више

Завичај је место са јасним цртама истине. Одлазак, тј. губљење косовског завичаја, није класичан егзил. Зато се многи моле да не оду, да се не *поцепају* као Неродимка, култна косовска река, чији се један део одвојио и отишао у Егејско, а други у Црно море. Дељење воде је дељење душе.

Песма над песмама на ову тему јесте песма Моша Одаловића: *М. О. украо ласту,* која нам преноси дечје страхове и немоћ пред нужним послом: *продаје куће као продаје душе.*

Нешто се озбиљно догађа,
Врапци се скрили у прућу.
Неко се с татом погађа –
Купује нашу кућу.

И све око куће, дабоме:
путељак, њиву, воду...
Доме, најлепши доме,
купују гнездо и воду!

Купују стране света.
Сад побркано све је.
Лето је, мраз пуцкета,
сунце пахуље веје.

Кућа као завичај, као дом, за Косовце је слика урушене куле. Као да су одбегли Косовци бића уништене куле, тј. уништене душе. Гастон Башлар каже да је „кућа наш кут у свету. (...) Кад нам се у новој кући врате успомене на старе домове, ми одлазимо у земљу **непокретног детињства**“ (Г. Башлар, *Поетика простора*, Култура, Београд, 1969, 30–33). А старински косовски народ није навикао да живи без душе, као што не може да живи без слободе. *Сељак Божидар у кући Марковића / Имао света – јела и пића,* имао, дакле, сунце, њиву, расло му жито, имао Божић и славу, пријатеље и мобе. *Када је пуно таме око Батуса било / сво косовско небо у њега се слило.* То је општа патња, јер је косовска земља заједничка и једина кућа.

Певање Стојилка Станишића својеврсно је сведочење, а кад песник сведочи – то је најближе живом доказу, јер је *сведок пред Творцем*. Песник сведочи историју, националну – српску – косовску и, како каже у песми *Страх* : *Ужасно стрепим / што ако се / мој плач, чује*. Трагови тог уклетог страха долазе, рекло би се, чак из времена Косовског боја, што за песника не чини велику временску дистанцу јер, збило се то, како каже, **ономадне**. **Ономадне** има другу семантичку вредност; исто је као *пре неки дан*, као *јуче*, као *данас*

... као *увек*. Као да се није ни померило, није отишло, није престало зло. И то је примарна идеја која се већ насловом промовише. И да би човек хтео да заборави, не да му птица, не да му Божји свети белег, каже у песми *Орлов пост*, мислећи на пост госпођински, на орлово пиштање од како на Косову 1389. године, на Видовдан сркао пресну крв српских ратника кад згинуше Лазар и његови честити јунаци за крст и слободу.

Страх од псећих суза нагнао је сугрђане и комшије, да помисле како је Бог погрешио, заменио улоге пса и човека. Сцена о псећем плачу на напуштеном кућном прагу може се поредити са цветањем косовског божура на многим местима где није цветао до '99. године. Као и у осталим савременим драмама, и овде се искључиво митска тематика замењује историјским темама, па то постаје тематика актуелних друштвених сукоба.

Ова *књижевност у расејању* или *књижевност прогона* може да носи последице патоса и субјективног нагона као последице наслеђа, али је, нема сумње, направила препознатљиво певање, чинећи књижевност стварнијом од сваког реалитета.

Говорење о поезији Даринке Јеврић, најзначајније песникиње са Косова, увек је враћање или упућивање на специфично. То *специфично* није најчешће у духу времена, што се и данас, овде, може тако тумачити. Живети на Косову и Метохији а бити савремени српски песник са јединственим певањем, не мора да значи да ће се узрочности и последице по сваку цену јавити као традиционално, као патетично или анахроно.

Још у првој песничкој књизи Даринка Јеврић наговештава свој поетски свет, своју тајну, тон и претензију. Почев од песама *Фреска, Заточеници, Бијели храм, Ратникова љубав, Завичај, Одлазак из завичаја, Варка...*, све до песме *Сан о повратку*, Даринка Јеврић као да хода из стварног и постојећег у нестварно и туђе, из нечега што је видљиво као на слици – фресци која ћути *у немирима мирна, // у врлоју сама, стољетну љепоту ми у свијетлост кујеш*, тако да столетну лепоту у светлост претвара и отвара путеве којима ће ходати. Традиционална слика и мотив, и савремени песнички израз сједињују се у овом чину, творећи тако јасну и естетску метафизичку драму људског живота смисленом.

Оно што је отворило широко пространство Даринкиног литерарног реалитета, као и оно што је на тематском и мотивском плану представило Косово – завичај разуђен / као паучина око главе, налази се у збиркама *Хвостанска земља* и *Јудин пољубац*. Тако се наговештај и песничка интуитивност осећају у овим стиховима који творе суров тестамент: Над пољем црни се јато – згрушана душа – наталожена зебња.

Трагедија косовског поднебља праћена је епским сликама, епском интонацијом, епским певањем, као најприкладнијим метафоријским смислом. Та епска нота и форма у појединим песмама са тематиком косовске збиље даје

општи карактер косовске драме. *Кроз зраку зорила мрак / кроз сумрачја дуге / над Грачаницом грака. / И цел' дан вранило / и цел' дан црнило*!, у песми *Сабор врана у Приштини*. Даринка је пропевала за све бездомнике и невољнике, замењујући мржњу добротом, кукњаву дужношћу, скептицизам вером. Тако се тишина и самоћа једначе са вечношћу, како би Даринка рекла „са метафизичком свешћу о прастарој стрепњи, чиме се појачава стрепња над судбином народа".

Даринка Јеврић се издвојила и као песник и као ратник, и као сејач и као тумач звезда – издвојила се као једина или као најгласовитија тужаља, или најтиша жртва косовска.

Михаил Епштајн је (*Постмодернизам*, Слово, Београд, 1998), за разлику од многих који су говорили да је постмодернизам **крај времена** тврдио да је **постмодернизам после краја**, или **време могуће будућности**.

Све нас то упућује да књижевност са Косова и Метохије с краја XX и почетком XXI века сврстамо тамо: у књижевност после краја или у време могуће будућности. Холи каже: „Завршетак историјске приче не мора да буде и крај, будући да граница није оно код чега нешто престаје, већ је (...) оно од чега нешто започиње своје постојање" (Б. Холи у тексту „Смештање културе", *Сарајевске свеске*, бр. 13, 2006, 18).

Литература

НИН, 23. август 2006.

Н. Тимченко, *Песник и завичај*, Багдала, Крушевац, 1969.

Даница Андрејевић, *Панорама савремене српске поезије Косова и Метохије*, у зборнику *Српска књижевност на Косову и Метохији 1945–2000,* Институт за српску културу – Приштина, Филозофски факултет – Косовска Митровица, К. Митровица – Лепосавић, 2004.

Г. Башлар, *Поетика простора*, Култура, Београд, 1969.

Михаил Епштајн, *Постмодернизам*, Слово, Београд, 1998.

Б. Холи, „Смештање културе", *Сарајевске свеске*, бр. 13, Сарајево, 2006.

Sunčica DENIĆ
Sena MIHAJLOVIĆ

SERBIAN WRITERS FROM KOSOVO AND METOHIA FROM THE END OF THE 20TH AND BEGINNING OF THE 21ST CENTURY

Summary

Serbian literature in Kosovo and Metohia from the so called new era (the second half of the 19th century) until now is inseparately determined to record sufferings, injustices, persecutions, and above all, a great sorrow either due to the hard living conditions or losing of native places and identity as well.

The theme of exile and native place lost is appearing as the one of economic, social, political, cultural, and emotional drama. Besides, it is being appeared as documentary reality of Kosovo and Metohia either at the end of the 19th and at the beginning of the 20th century or as a theme of great suffering from the end of the 20th to the beginning of the 21st century.

Although it is telling on the national and personal ones, this literature is without heroine; it is being separate from the national-romantic milieu and epics. Beside the exceptions, that literature is connected with the being of Serbian people in Kosovo and Metohia, for all that makes the tradition and inheritance, and the one what (it may be told) will be poetic phenomenon and motive of contemporary times: persecution as a destiny. It is a necessary sequence after the dramatic disturbance of Serbian people in Kosovo and Metohia, which, losing their job, house, land and native place – reach the ontological one coming back in the quest for soul.

Serbian literature in Kosovo and Metohia on the prosecution and native place can be valorised and situated within original Serbian literature, pointing out to their specificity, and peculiarity of their aesthetic categories and values.

It is the confirmation on the great distress which can create a great works without risks of the surplus of ecstasy and pathetic.

Key words: Kosovo and Metohia, Serbian literature, persecution, native place, suffering.

Рад је предат 9. марта 2011. године, а након позитивног мишљења рецензената одлуком одговорног уредника „Баштине“ одобрен за штампу.

УДК 000000000000

Предраг ЈАШОВИЋ
Институт за српску културу – Приштина / Лепосавић

КОСОВСКИ МОТИВИ И ЊИХОВА МОДИФИКАЦИЈА У ПОЕЗИЈИ СРПСКИХ МОДЕРНИСТА*

Апстракт: У раду отварамо питања са поетичког аспекта на нивоу интерпретације појединих песама из области уметничке поезије и народне поезије указујемо на преобликовање основних косовских мотива у уметничкој поезији. У уметничкој поезији, код српских модерниста, долази до својеврсне надградње косовских мотива из усмене поезије. Надградња и „дописивање" мотива је извршено до те мере да они само на нивоу асоцијативности успостављају везу са косовским мотивима из усмене поезије.

Кључне речи: српска модерна, усмена поезија, косовски мотиви, уметничка поезија, модификација косовских мотива.

У једном ширем захвату при утврђивању генетичког исходишта косовске тематике у уметничком стваралаштву, почетке уметничке књижевности о Косову можемо везати за „Натпис на косовском мраморном стубу" деспота Стефана Лазаревића. Косовска тематика има непрекинути континуитет песничког интересовања од Доситеја Обрадовића, преко српске књижевности XIX и XX века, све до актуелних песника Рајка Петрова Нога, Слободана Ракитића, Милорада Ђурића и Ђорђа Сладоја. Већ ова чињеница показује да кад говоримо о Косову у књижевности и косовској тематици и мотивима, не можемо их искључиво везати за народну књижевност. Настајање уметничке књижевности о Косову није искључиво инспирисано народном књижевношћу, већ се неумитно ослања и на целокупан корпус уметничке књижевности о Косову која је настала раније. Штавише, можемо констатовати да су косовском тематиком у српској поезији XX века савремени песници подједнаким интензитетом инспирисани уметничком поезијом ранијих периода, као што су инспирисани народном поезијом о Косову.[1]

* Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (Ев. бр. 178028), који финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

[1] Трансформација косовских мотива у облику својеврсних „доградњивања" и „дописивања" истих, занимљив је феномен. У тежњи уметника да дограде косовску тематику, пре свега је

Тако Ана Ђорђевић у својим најновијим радовима, на примерима Грачанице и фреске Симонида из Грачанице, показује да постоји континуирано интересовање песника за ове косовске мотиве, као и да сваки од песника сам разрађује мотиве допуњујући их новим значењем и већом семантичком

садржана тежња да испевају косовски еп, који видно недостаје у српској народној књижевности. Ту уочавамо својеврстан парадокс. О чему је реч? Наиме, колико данас можемо бити чврстог убеђења да постоји знатна разлика између историјске истине о Косовском боју и истине у народној поезији, толико можемо бити чврстог уверења да се и уметничка књижевност никад није, макар у домену уметничке тежње да испева косовски еп, руководила историјском истином. Уметницима је далеко била ближа преобликована историјска истина о Косовском боју какву презентује Мавро Орбин у „Словенском царству" (1601), и коју развија народно певање, него историјска истина за коју се залагао. Разлог томе је вероватно садржан у драмском заплету, витешком чину и етичком опредељењу, који су садржани у запису Мавра Орбина и народне поезије. Ови елементи, поред тога што садрже друштвене норме онога времена које су биле неопходне да би друштво функционисало, садрже и емотивни набој који у великој мери делује на рецепцију и омогућава рецепцији саживљавање са испеваном садржином. Дакле, првобитно одступање од историјске истине налазимо већ код Орбина. Од њега па надаље нико се није више повратио истини о Косовском боју, већ су се сви песници, а у доба романтизма и многи историчари, руководили поетским заплетом (немоћан владар који се определио да спасе веру, верна љуба, оклеветан јунак, издајица, остављена вереница, закаснели јунак, итд.), из кога је песнички креиран Косовски бој. Дакле, народна песма о Косовском боју, као и уметничка поезија, није настала из истине која је догађајно потврђена, јер је, иако страшна за српски народ, била ипак сасвим обична и песнички незанимљива. Зато ју је народ временом доградио, учинио занимљивијом, певљивијом и лакшом за памћење. Тако је остало до данас. Услед пробуђеног националног поноса у уметничкој поезији српског романтизма и касније, сви су песници косовску тематику обрађивали на платформи косовских мотива из народне песме. Иако су тежили да дају ширу поетску опсервацију Косовског боја, песници нису мењали вербалну амблематику; често су остављали и десетерачки стих. Илустрације ради, наводимо део Ђурине песме „Косово" из 1857. године: „Под мном поље од крви наше/ На њему паде све што бијаше!/ Ту царе Лазо, ту сунце зађе,/ Ту девет миле изгину браће/ Ту с' дружбом давно Обилић спава-/ Косово равно!... Рано крвава!/ Ту паше нема за мирна стада,/ Где кости леже многих 'иљада, Нит са њих тече изворна вода,/ Крв где је текла целог народа;/ Песмицу славуј не пева мили". Овакво стање је још очигледније у стихованим драмама које садржином теже обликовању косовског епа. У XIX веку било је таквих шест епова: Симе Милутиновића „Невиност или Светислав и Милева" (1827) и „Трагедија Обилић" (1828), Јована Стерије Поповића „Милош Обилић или Бој на Косову" (1828. и 1835), Исидора Николића (Цавера) „Цар Лазар" (1842), Матије Бана „Цар Лазар" (1858), Јована Суботића „Милош Обилић" (1864). Почетком XX века, 1906. године, Срета Стојковић објављује „Лазарицу или бој на Косову" у двадесет и четири песме. Ово је један од најисцрпнијих уметничких косовских епова спеваних на народну. У првој половини XX века појавиће се низ драмских дела. Ова дела су углавном скромних уметничких достигнућа. Тежишно интересовање уметника померило се са лика кнеза Лазара и Милоша Обилића на лик Бановић Страхиње. Милан Огризић је написао „Бановић Страхињу" (1913), Будимир Граховац је спевао „Бановић Страхињу" (1926), Никола Т. Ђурић, такође „Бановић Страхињу" (1933), а његова театрологија „И вољаше царству небескоме" (1930–1933) садржи драме о Косовки девојци, Обилићу и Мајци Југовића.

обухватношћу.[2] Овде је од значаја да Делић Ракићеву „Симониду" истиче као „далекосежну иновацију"[3] као велики и значајан Ракићев допринос поезији у будућности. Ретроспективним сагледавањем развоја песничких мотива у српској поезији извориште ове Ракићеве иновације можемо наћи код Лазе Костића.[4]

Дакле, разликујемо косовске мотиве у уметничкој поезији који су модификација косовских мотива из народне поезије и одређујемо их као *косовске мотиве у уметничкој поезији*. На другој страни, разликујемо мотиве који непосредно почивају на народној поезији.

Илустрације ради, показаћемо како је извршена модификација косовских мотива из народне песме у неким песмама српских модерниста. У једној од најчувенијих Ракићевих песама из косовског циклуса „На Гази Местану",

---

У другој половини XX века наилазимо на низ уметничких драма које не само да одступају од традиционалне фабуле народне песме, већ приступају поетској обради косовских мотива са аспеката модерних естетичких захтева. Косовски мотиви су у толикој мери преобликовани, да само именом и непосредном везом са одређеним догађајем (Косовски бој) сећају на косовске мотиве из народне поезије. Такво дело је „Бановић Страхиња" (1963) у три чина од Бориславa Михајловића, које није писано само са позоришним претензијама, већ и са уметничким претензијама, како каже Војислав Ђурић. Ту је и драмска поема Звонимира Костића „Јефимија" (1989), и најпотпунија драма о Косовском боју „Бој на Косову" (1989) Љубомира Симовића, где је дошло до потпуног преобликовања и „дописивања" Косовског боја. У новије време, крајем XX века, долази до обнављања песничког интересовања за косовску тематику. На плану поезије, корпус овог стваралаштва са косовском тематиком је готово непребројив. У области стихованог драмског стваралаштва наишли смо на историјску драму „Косовска вечера" (1999) у три чина, од Лазара Брајовића-Станаја. Тек ова драма је слабих уметничких вредности. Занимљива је само као својеврстан повратак изворним косовским мотивима из народне поезије. То је учињено врло невешто, како на плану семантике, тако још невештије на плану стиха. За нас је од пресудне важности да је интересовања за косовску тематику и мотиве било у континуитету и да је до преобликовања косовских мотива из народне поезије заиста дошло.

[2] Види: Ана Ђорђевић, „Грачаница као инспирација српских песника (Поезија и култура)", Баштина, св. 27, 2010, стр. 87–100; „Фреска Симонида у српској поезији XX века (Реторичко, етичко и естетичко читање)", Баштина, св. 28, 2010, стр. 65–74.

[3] Јован Делић, *О поезији и поетици српске модерне*, Београд, Завод за уџбенике, 2008, стр. 43.

[4] Костић је, као што је познато, аутор песме „Ђурђеви ступови" и песме „Santa Maria della Salute", где су српски манастир и венецијанска црква постали предмет песничке обраде, стожер лепоте и духа око кога су се узнели врхунски стихови о љубави. Дакле, две цркве су већ биле предмет песничке обраде. Ту треба скренути пажњу и на чињеницу да у *Пери Сеѓединцу* митрополит Вићентије изражава своје дивљење над једном Рафаеловом сликом на којој је била насликана Мајка божија (Мадона). Дакле, поред грађевина, као културних вредности, предмет песничке обраде код Костића јесу биле и уметничке слике. Иако овде не можемо говорити о неком непосредном утицају, успостављене аналогије доказују да можемо говорити о књижевном наслеђу као генетичком исходишту једне од омиљених тематика српских модерниста.

наилазимо на низ косовских мотива: „*Силни оклопници*, без мане и страха“, „Кад олуја прође *врх Косова равна*“, „*Косовски јунаци*, заслуга је ваша“. Ниједан од подвучених мотива није непосредно везан за народну поезију. Тек на нивоу успостављене аналогије са косовском причом и косовским опредељењем садржаним у стиху: „Сваки леш је свесна жртва, јунак прави“, подвучени мотиви на семантичком плану успостављају везу са косовском тематиком из усмене поезије. Ту кореспонденцију на нивоу аналогије чини очигледнијом и насловни знак „На Гази Местану“. Значај тог места, узвишице изнад Приштине, за Косовски бој, омогућава рецепцији да несметано успостави аналогију са косовском тематиком из усмене поезије, на нивоу књижевног и историјског наслеђа.

Слично је и са песмама Алексе Шантића „Празник“ и „Јутро на Косову“, Пандуровићевом песмом „Стари ратници“, Дучићевом песмом „Цар“, или Дисовом песмом „Споменик“ која неизмерно асоцира на запис на косовском Стубу, као сећање на тај страшан погром. У овој песми је аналогија са Косовом успостављена захваљујући шестом катрену:

„Од Косова плач је, Богу се вапије,
Ал` нигде помоћи, свуда срца тврда:
Сиђоше громови, падоше капије,
Прогледаше људи, и поља и брда.“
(„Споменик“)

Овде је појам Косова употребљен тек као потврда тешког ропства које траје „пет векова дугих“. Косово је место које треба ослободити, али је у коначно ослобођење немогуће кренути тек војском; било је неопходно да се деси још нешто, нешто необично и моћно као што је „силазак громова“, што представља аналогију са латентним упориштем у песми „Буна против дахија“.

Код Велимира Рајића у песми „Заробљеној браћи“ такође се успоставља аналогија са, у тренутку певања, поробљеним Косовом, преко симбола Милоша и Марка, Видова дана, малене Бањске Страхињића бана, виле и цара Душана. Међутим, сваки од поменутих појмова и имена у песми нема мотивску функцију, већ функцију епитета преко којег се успоставља аналогија између онога *некад* и овога *сад*. Вила не узима учешће у коначном ослобођењу Косова, што би било нормално да је ова Рајићева песма израсла подражавајући народну песму; она слободу доноси посредно. Постојањем, поновним оглашавањем песмом, вила објављује долазак слободе: „По горама нашим опет пева Вила!...“ – наглашавањем те песме, песник је посредно показао да су сви српски крајеви, шуме и лугови слободни, и да сада виле, као некада давно, пре пет векова, у доба Милоша и Марка, поново певају. Тако је Велимир Рајић поетички оправдао успостављање дијахронијске кореспонденције између заробљене браће *сад*

и јунака Милоша, Марка и цара Душана, *некад*. Успостављање те кореспонденције било је неопходно, као што је код Диса био неопходан „силазак громова", јер до коначног ослобођења Косова, у сфери поетског поимања космичке правде, није могло доћи без помена јунака, као што су Милош и Марко.

Песма „Молитва" Милутина Бојића врло је занимљива. Ова песма заправо представља молитву Мајке Југовића: „Бога моли Југовића Мајка". Ово је уједно и припев на крају сваког катрена, што песми доприноси, како на плану еуфоније и ритмике, тако и на емотивном плану. Песма се састоји од четири катрена испеваних у десетерцу. Припев „Бога моли Југовића Мајка" својом асоцијативношћу на народну песму и цезуром после четвртог слога доприноси кохерентности спеваних катрена, али и чвршћој вези са песмама из народне поезије:

„Ноћ је пуста. У царској дворани
Мрачан престо, тајанствен ко бајка,
И док ветар звижди на пољани,
Бога моли Југовића Мајка.

Камен ћути и небеса муче,
А сотона само из прикрајка
Са смехом јој пружа пакла кључе...
Бога моли Југовића Мајка.

Давно снахе под умором пале,
Ветрова се небом гони хајка,
Звезде трну што су сву ноћ сјале,
Бога моли Југовића Мајка.

Сакривена од светине, клечи,
Стид је да се са гомилом вајка,
Сама, хладна, без суза, без речи
Бога моли Југовића Мајка".
(„Молитва")

Кад посматрамо целину песме, јасно је да се од целокупне садржине на косовски мотив односи само припев. Да није тог припева, песма би била лишена централног мотива: молитве Југовића Мајке. Али, иако песма има упориште у косовском мотиву, мотиву мајке, који је један од средишних мотива у народним песмама косовског циклуса, не можемо да кажемо да ова песма садржински почива на народној поезији, јер се њоме, практично, „дописује" народна песма „Смрт Мајке Југовића". Ова песма претходи песми „Смрт

Мајке Југовића“, јер она „Бога моли“, али још није „Бога домолила“. Она још нема сазнање о својој трагедији, још није упутила ту коначну молитву која ће јој пружити милост Божију и сазнање о њеној несрећи.

Код српских модерниста наилазимо на стихове који непосредно нису везани за косовску тематику, али јесу за народну књижевност. На пример, у песми „Ми чекамо цара“, Дис свој стих „што ће сад друмови пожелет Турака“ гради непосредно на стиху из народне песме „Почетак буне против дахија“: „друмови ће пожељет Турака“, како би антиципирао слободарску тежњу и неопходност да се непоколебљиво крене у борбу до коначног ослобођења.

Мотив Косовског боја у поезији српских модерниста није развијен. Појам Косова се у поезији српских модерниста углавном употребљава на нивоу симбола. Појмом Косова се антиципира мотив Косовског боја. Посредно, преко појма Косова, у свести рецепције се успоставља кореспонденција са Косовском битком и косовском трагедијом у целини.

У поезији српских модерниста Косово је симбол српске несреће и ропства, части и непоколебљивости, врхунац етичких и верских принципа. Зато није изненађујуће што је сâм појам Косова у најтешњој вези са појмовима сакралитета и страшне патње:

„Видех како народ историју даје
Крај незнаної села, долине и крша:
Пободе заставу, нека се лепрша
У име њеґово и за васкрс раје,
За сузе Косова и за вапаје.“*
(„Прва песма среће“)

Патња која долази са Косова према песниковом убеђењу није занемарљива, јер је то патња која је и Бога растужила, док истовремено та патња међу људима не може да нађе разумевање и утеху:

„Од Косова плач је, Боґу се вапије,
Ал' ниґде помоћи, свуда срца тврда:“
(„Споменик“)

У „наглом хуку“ слободарског залета дошло је до брисања „пет векова дугих, у црном јауку“ („Споменик“). Јауци у ропству претворили су се у химну слободе. Тек коначно ослобођење свих српских крајева, до којег није могло доћи без жарке љубави из витешких груди, представља „испуњен завет са Косова поља“ („11. август 1913. године“).

* Подвукао П. Ј.

Целокупно Косово је синоним за Косовски бој. Српски модернисти су појам Косова у поезији користили као декоративно песничко средство, али и као завештање, које се огледа у трајању косовског завета. Зато Пандуровић у песми „Војнички растанак" не даје могућност повратка без победе. Он поручује да ће се српски ратници вратити као победници, „или никад више, или никад више". Дакле, дошао је одсудан час да се косовски завет испуни, а српски војник је био спреман да ратује:

„... Полумесец док се не сруши у крви,
Ил' док не паднемо – последњи и први!"
(„Војнички растанак")

Српски војник, као и народ у целини, пет векова је у свести чувао сећање на Косовску битку, коју је коначно хтео да приведе крају са јасним циљем, да је добије и да се коначно ослободи. Ослобођење хришћана је било немогуће док се полумесец (Турци) „не сруши у крви". Дакле, битка је морала да се води до последњег, до коначне победе или пораза.

Као што смо видели, у поезији српских модерниста, а пре свих, код носилаца српског модернизма – Шантића, Дучића, Ракића, Пандуровића и Петковића – „вечна рана косовска"[5] тематски је присутна у толикој мери да можемо да говоримо и о „косовској књижевности", као посебној тематици у кругу модернистичког певања српских модерниста, како је то својевремено говорио Драгиша Витошевић.[6] Као што смо видели, песници српске модерне не само да су имали активан однос према косовској тематици, већ су се трудили и да је поетички, у домену симбола, знака и означеног, доградe, да садржину самог мотива испуне додатним значењем. Тако су у знатној мери косовску тематику у целини освежили дајући јој нова значења на платформи старих.

Лектира

Бојић 1978: М. Бојић, „Сабрана дела" 1–4, Народна књига, Београд, 1978.
Дучић 2008: Ј. Дучић, „Сабрана дела" I–VII, Штампар Макарије, Блиц, Београд
Петковић 1986: В. Петковић Дис, *Изабране песме*, Вук Караџић, Београд
Пандуровић 1969: С. Пандуровић, *Песме*, Српска књижевност у 100 књига, књ. 56, Матица српска, СКЗ, Нови Сад, Београд
Ракић 1970: М. Ракић, *Песме*, Српска књижевност у 100 књига, књ. 54, Нови Сад, Београд
Шантић 2008: А. Шантић, „Сабрана дела", Филип Вишњић, Београд

[5] Драгиша Витошевић, *Српско песништво 1901–1914*, књ. 2, Београд, Вук Караџић, 1975, стр. 294.

[6] *Исто*, стр. 299–303.

Цитирана литература

Витошевић 1975: Д. Витошевић, *Српско песништво 1901–1914*, књ. 2, Вук Караџић, Београд
Делић 2008: Ј. Делић, *О поезији и поетици српске модерне*, Завод за уџбенике, Београд
Ђорђевић 2010: А. Ђорђевић, „Грачаница као инспирација српских песника (Поезија и култура)“, Баштина, св. 27, стр. 87–100.
Ђорђевић 2010: А. Ђорђевић, „Фреска Симонида у српској поезији XX века (Реторичко, етичко и естетичко читање)“, Баштина, св. 28, стр. 65–74.

Литература

Палавестра 1986: П. Палавестра, *Историја модерне српске књижевности*, СКЗ, Београд
Гавриловић 1958: З. Гавриловић, *Од Војислава до Диса*, Нолит, Београд
Филиповић 1999: В. Филиповић, *Поезија Милана Ракића*, Институт за српску културу, Народна универзитетска библиотека, Друштво књижевника Косова и Метохије, Приштина
Вуковић 1998: В. Вуковић, *Из српске књижевности XX века*, Нови свет, Приштина
Деретић 1997: Ј. Деретић, *Поетика српске књижевности*, Филип Вишњић, Београд
Кошутић 1967: В. Р. Кошутић, *Парнасовци и симболисти у Срба*, Посебна издања САНУ, књ. 398, Одељење литературе и језика, књ. 16, Београд

Predrag JAŠOVIĆ

KOSOVO MOTIVES AND THEIR MODIFICATION IN THE POETRY OF SERBIAN MODERNISTS

Summary

The paper analyses the interpretation of poems of Serbian modernists which was based on the differentiation of poetic differences in the use of Kosovo motives in artistic poetry of the Serbian modern, and in oral poetry as well. The presence of poetic tendency from the side of poets of the Serbian modern to reshape basic Kosovo motives was also shown. Thus, in the artistic poetry, with Serbian modernists, Kosovo motives from oral poetry were being built up. Building up and „adding in writing"of motives had been carried out to such extent that they established links with Kosovo motives from oral poetry only at the level of asocial.

Furthermore, the author reaches the conclusion in the poetry of Serbian modernists „an eternal Kosovo wound" is present to such extent we are able to speak about „Kosovo literature" as a separate thematic in the circle of modernistic singing of Serbian modernists, as Dragiša Vitošević was telling in his time. Poets of the Serbian modern had an active relationship toward Kosovo thematic and made efforts to build it up from poetic, stylistic and significant point of view.

Key words: Serbian modern, oral poetry, Kosovo motives, artistic poetry, modification of Kosovo motives.

Рад је предат 25. марта 2011. године, а након позитивног мишљења рецензената одлуком одговорног уредника „Баштине" одобрен за штампу.

УДК 000000000000

Ана ЂОРЂЕВИЋ
Институт за српску културу – Приштина / Лепосавић

ПРИЗРЕН И СРПСКИ МОДЕРНИСТИ*

(Пројекција наслеђа као вредности)

Апстракт: Рад апострофира битне идеје песника српске модерне, која је донела процват родољубиве поезије као најважнијег поља и висинских домета вредности српске књижевности, какву су стварали: Милан Ракић, Јован Дучић, Алекса Шантић, Сима Пандуровић и Владислав Петковић-Дис. У контексту родољубља, славног наслеђа и односа према косовском миту Призрен је био и остао и њихово врело надахнућа и вредновања историје и наслеђа као вредности.

Кључне речи: Призрен, цар Душан, Косово и Метохија, Милан Ракић, Јован Дучић, Алекса Шантић, Сима Пандуровић, Владислав Петковић-Дис, наслеђе, српска модерна.

У културолошком и књижевном осветљавању статуса Призрена у српској поезији следимо садржај и запремину антологије Милорада Јеврића *Царски Призрен у српској уметничкој поезији*,[1] штампане уочи последњег и најтрагичнијег егзодуса Срба са Косова и Метохије. Својом специфичном тежином значења, и тада и данас, ова антологија је стојала као национални белег одбране српског националног и историјског простора и културе[2], и то на начин који је у датом тренутку био једино и могућ.

---

* Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (Ев.бр. 178028), који финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

[1] Милорад Јеврић, *Царски Призрен у српској уметничкој поезији антологија*, Нови Свет, Приштина, 1998. Антологија доноси шездесет осам песама и има три дела: *Уводна песма, Песма за средиште* и *Завршна песма*. Отвара је песма Алексе Шантића *Призрене стари,* а затвара химна *Онамо, онамо* Николе I Петровића Његоша.

[2] Видети едицију *Српски духовни простор*, Нова Европа, Београд, (без године издања), у којој на ову тему пишу водећи српски интелектуалци: Михаило Марковић, Љубомир Тадић, Добрица Ћосић, Милорад Екмечић, Василије Крестић и други.

У раду *Слика и визија Призрена у српској уметничкој поезији 19. века (Старе и актуелне идеје)*[3], показали смо битне идеје српских песника 19. века и њихову визију и симболику значења, значаја и функције Призрена у српској књижевности као културолошком и духовном националном наслеђу. У овом осветљавамо битне идеје песника модерне. Познато је да реализам, иако је у књижевности потиснуо романтичарске идеје, није доминантно неговао поезију већ прозу. Међутим, модерна је не само срушила реализам као стил, школу и епоху, већ је поново донела процват родољубиве поезије као поља висинских домета вредности српске књижевности, какву су стварали: Милан Ракић, Јован Дучић, Алекса Шантић, Сима Пандуровић и Владислав Петковић-Дис. У контексту родољубља, славног наслеђа и односа према косовском миту[4], наравно, Призрен је био и остао не само њихово врело инспирације.

1.

Први и најзначајнији песник српског модернизма, Јован Дучић, носилац и представник симболизма, „најбољи лиричар златног доба српске књижевности“,[5] подигао је *Царским сонетима* величанствени споменик Душану и Призрену. Као и за Његоша, Дучићу је цар Душан највећи српски национални јунак. У три сонета: *Манастир*, *Цар* и *Дубровник*, које доноси антологија *Царски Призрен у савременој поезији*, лик првог великог Немањића, династије која је дала, осим владара, и осамнаест светаца, осликан је узвишеним и суптилним стиховима:

Цар зида манастир Светих Арханђела
на води Бистрици, дуг хиљаду хвата;
силни су му стуби од алабастера бела,
темељи од сребра, зидови од злата.
(*Манастир*)

[3] Видети: Ана Ђорђевић, „Слика и визија Призрена у српској уметничкој поезији 19. века (Старе и актуелне идеје)“, *Баштина*, Институт за српску културу Приштина / Лепосавић, св. 29, 2010, 39-52.

[4] Сваки мит, сматрају етнолози, „прича једну историју која се може сматрати истинитом зато што се увек односи на неко реално догађање“. Научна интерпретација мита открива да митска прича садржи „дубоки смисао и велике истине, скривене под велом префињене и духовите алегорије“. На тај начин је створен и косовски мит у којем се налази биће српског народа. Он је био и остао грађа за народну поезију, али и инспирација уметника. Видети: Мирко Зуровац, „Луча косовског мита“, у: *Косово и Метохија, изазови и одговори*, друга књига, (уредник: Вељко Б. Кадијевић), Институт за геополитичке студије, Београд, 1997, 440 и 443.

[5] Предраг Палавестра, *Историја модерне српске књижевности*, СКЗ, Београд, 1995, 263.

У сонету, који као древни песнички облик тражи срезани дух и тежи естетичкој форми, доминирају *стихови/знаци* који афирмишу моћ, грандиозност и космичку и уметничку лепоту:

Манастир је *дуī хиљаду хвата*; држе га силни стубови: *темељи од сребра, зидови од злата* и красе *īрчки мозаик и млетачка фреска* (а).

Сви *стихови/знаци* упућују на неимарски дух и побожност: *Цар зида манастир Светих Арханђела* (...) *у окнима стражу страже арханђели*; они обједињују државу и цркву као услов моћи и опстанка: *Престо Патријархов од опала, престо / Царев од рубина* (б).

Хиперболизација као услов пластичне слике цареве моћи и дивљења које прераста у страхопоштовање (*А први пут звона зазвониће триста*) идејно је и сликовно исходиште великог песника. Сви *знаци* се логички заокружују кроз идеју да *смели цар* зида *силне стубе.* Он, дакле, стоји као *јединство духовноī и световноī или се враћа као војсковођа и победник* што *и тешки мач спусти у подножје Христа*, како Дучић окончава сонет. То је онај исти царев мач на којем у сонету *Дубровник* и млади и стари *погледе држе*.

У сонету *Цар* Дучићев Душан као лирски јунак и карактер има позу неког атинског бога и мислиоца: *Император небу подигавши очи*, а у сонету *Дубровник* он је конкретизован: *Сав у злату, титан, рић и модра ока / Цар слуша реч кнеза у Великом већу*. Док је у Дубровнику миран и сталожен, у Призрену је сав у акцији примања посете, церемонија, размене идеје и култура (*стајаху док срочи / поздрав на латинском мудри бискуп барски*), а сама атмосфера је у знамењу реда, дисциплине и царске моћи:

свим путем стајаху, као мирне јеле,
царски копљаници, стрелци, халебарде.

У Дучићевој визији царски Призрен је отмен и гостољубив, бучан и свечан град:

Цео дан сунчани звоне бучна звона,
сва је Призрен градска отворио врата.

Царски Призрен у српској народној и уметничкој поезији, дакле, био је и јесте врло комплексан симбол. То је град културе и наслеђа као вредности, а Душан је његов живи промотор и покретач промене. Својом културом, моћи и хуманизмом Душан ће инспирисати и Десанку Максимовић да у живом дијалогу, поводом његовог *Законика*, у збирци *Тражим помиловање* (1964) поведе дијалог којим врши научну и хуманистичку реконструкцију царевог времена као вредности. Апсолутна песникиња *помиловање*

тражи за све, па и за самог цара. Тако се продужава континуитет расправе са царом Душаном и о Душану од усмене епске поезије, преко модерне, до данашњих дана.

2.

Милан Ракић, шест година конзул и вицеконзул у Приштини, песник дијалога и модерне рефлексије, који се готово у свакој песми неком обраћа и на неки начин исповеда, испевао је „косовски циклус" од седам песама од којих једну антологичар везује за Призрен. Мисаону структуру *Напуштена црква*[6] М. Јеврић је унео у антологију о Призрену, тврдећи да се „песма може успешније уклопити и чвршће везати за песме о Призрену и са њима чинити једну хармоничну целину, него што овако стоји изолована и сама и сведочи о тешким временима у пећком крају".[7]

Из Ракићеве напуштене цркве чује се очајнички вапај да се српски народ врати на Косово и Метохију, јер без народа, који је био приморан да напусти своја вековна огњишта, цркве и манастире, нема ни Срба као културног и историјског народа Европе. Као језички и песнички знак *напуштена црква* има естетичку функцију и та функција је у ванјезичком пољу мисаоно-лирске структуре. У најдубљем смислу *напуштена црква* призива знак *сеоба*, и то: са становишта превредновања историјског искуства, наслеђа и памћења (а), и са становишта савремене историје Срба с краја прошлог и почетка 21. века (б).

У *Сеобама* Црњанског читамо фактографију о сеобама и растанцима Вука Исаковича од жене и деце, која постаје историјска прича:

> „Кад их је први пут остављао, били су на високој обали Дунава, међу јаблановима, у једној огромној жутој, *турској кући*... Кад их је по други пут остављао, остадоше у једној ниској *немачкој* гостионици, испод Беча. Кад их је по трећи пут остављао, видео их је при растанку у кући једног *Грка* (подвукла А. Ђ.) у Славонском Броду..."

Знак *сеобе* има смисао у српској свести као што га имају и знаци *кућа, гроб* или *гробиште*. Док сеоба означава покрет, гроб означава крај сваког пута и коначно боравиште, и то је прва идеја осветљавања семантике овог знака. Друга идеја је у чињеници да кад нема гроба, као и куће и кућишта, нема ни трајног боравишта. Према томе, ако је смисао свакога сазнања, а уметност јесте битно поље сазнавања света, да се изнова проверава и доказује слика

[6] Постоје мишљења да је песма *Напуштена црква* настала по историјском сведочењу о догађају који се збио у околини Пећи.

[7] М. Јеврић, нав. дело, 26.

света, и то увек у равни савремености, онда је јасно зашто и данас на Косову и Метохији уништавају српске споменике и гробља. Тако се заправо трајно потире и српски духовни простор.

У том контексту и савремена са савременошћу, Ракићева *Напуштена црква,* као мисаона структура и „знамење расељене постојбине", у којој *украшена сребром и златом* (као што су опточени и царски Свети Арханђели у Призрену) *лежи стара слика разапетог Христа*, свакако, на симболичан и гносеолошки начин осликава историјску и националну судбину српског народа:

Сам у пустој цркви, где круже вампири,
Очајан и страшан, Христос руке шири,
Вечно чекајући паству које нема...

М. Ракић „није дао песничку слику напуштене цркве, као објекта. Он не слика напуштену цркву *споља*, као руину светиње зараслу у коров, већ је представља *изнутра*".[8] Песника више занима унутрашњост, него спољашњост цркве. „Песнички осликана стравичност напуштеног храма изнутра, на метафизичком плану делује још страшније".[9] Слику напуштене цркве додатно појачава *та* икона бачена на под:

Лежи стара слика распетога Христа.
Млаз крви цури низ сломљена ребра;
Очи мртве, усне бледе, смрт иста;
Над главом ореол од кованог сребра.

Сведоци смо да се историја понавља. Ракић је 1912. године[10] дочекао ослобођење Косова и Метохије од Турака. Данас, век касније, српски градови, манастири и цркве као културна и национална историјска баштина на Косову и Метохији поново су отуђени, угрожени или већ разорени. Губитак средишне српске земље у 20. веку представља преломан и епохалан догађај. „Њиме се поништава смисао српских ратова из 1912. и 1913;

[8] Предраг Јашовић, *Религиозност и косовски мотиви у поезији српских модерниста* (*Алексе Шантића, Јована Дучића, Милана Ракића, Симе Пандуровића, Владислава Петковића-Диса*), стр. 162. Цитирано према: http:// www.uns.ac.rs/sr/doktorske/PredragJasovic/disertacija.pdf

[9] Исто.

[10] Призрен је ослобођен 12. октобра 1912. године, након чега је формирана Управа градске општине. Видети: Михајло Чемерикић, *Призрен и околина 1019-1941*, прва књига, „Прво слово", Београд, 2003.

поништавају се огромна материјална и финансијска улагања Србије у индустријализацију, просвету и урбанизацију Косова и Метохије после Другог светског рата, обесмишљавају се људске жртве дате овога лета и јесени (мисли се на рат из 1999. године, напомена А.Ђ.) да би се угушио сепаратистички устанак Албанаца".[11] *Напуштена црква* је само један знак процеса сеоба народа и сукоба вера и култура, о којем је реалистички у прози писао Григорије Божовић (1880-1945), хроничар „жалнога и крвавога југа". Унутрашњи приступ знаку *напуштена црква* показује да је Ракић продро у биће народа и његове културе, чији је епски, драмски, историјски и уметнички јунак сам Христос.

И на овом примеру се види да је књижевност конституент културе и националног идентитета. Као чињеница он илуструје *колико је и зашто* је значајно њено присуство у континуитету и *зашто* су се једној оваквој теми враћали и српски модернисти. Високо вреднујући статус Ракићев у „поетичко-стилској формацији српске модерне", Вук Филиповић зато доживљава особени творачки израз песника и доводи га у ранг „модерне поезије мисли (која) и досеже степен креативне синтезе у кристално јасној и отвореној форми. Ракићева лирика је први емотивни и интелектуални темељ наше савремене рефлексије".[12] Истовремено стварна и пророчка визија песничке структуре *Напуштена црква,* у синтези мисли и осећања, открива се као „симболички простор емотивне драме и људске судбине" у *универзалној* и националног пострадања и пораза у *националној* равни. „Његова поезија мисли сва је драматично зарасла у трагично вековно искуство и наслеђе предака, сва се из тога искуства кристалише у тихој речи његове рефлексије".[13] Напуштена црква је живи доказ поетике *ускраћеног живота*, живог осећања припадања родној груди, прецима који „умираху ћутке на страшноме колу" и витализму унутрашње визије свих вредности отпора и трајања у трагичном животу. Она показује унутрашње јединство целине Ракићеве поезије, јер *напуштена црква* је последица *олује* што *прође врх Косова равна*, како је певао у песми *На Гази местану*. Дакле, ако се прихвати као песма која органски пристаје уз песме о Призрену и Косову, Ракићева структура открива како мит о Косову обухвата и Призрен и Душана и да он „суштински надраста конвенције познатог и остваренога".[14]

---

[11] Добрица Ћосић, „Тезе за расправу", у: *Српски духовни простор*, Нова Европа, Београд, 5.

[12] Вук Филиповић, *Поезија Милана Ракића*, Институт за српску културу, Приштина, 1998, 195.

[13] Исто, 196.

[14] Милош Ђорђевић, *Дело Вука Филиповића*, Институт за српску културу – Приштина / Лепосавић, 2004, 99.

3.

У духу епохе којој припада, А. Шантић ствара родољубиву поезију у којој су до пуног изражаја дошле „реторичке и химничне одлике".[15] О Призрену је написао две песме: родољубиву *Призрене стари* и љубавну „са траговима витешких огласа некадашње славе"[16] – *Призренска ноћ.*

Јевријеву антологију отвара управо Шантићев сонет *Призрене стари,* испеван по канону ове праве песничке форме и у знаку романтичког патоса. Сонет је конструисан и у знаку епских слика, симбола и визија, какви су: *орлови крсташи, златне круне двије, витези*. У симболици и знаку *старо* завештане су суште вредности света и човековог бића:

Призрене стари, капије раствори,
по праговима сагове разгрни,
скерлетом тешким доксате огрни-
твоје се царство враћа! Гле, у зори.

Романтик призива јединство српског националног бића: *С ловћена тврдог и Авале плаве,* оног које се данас раздвајањем Србије и Црне Горе и државно разврго; указује, као и Дучић и Ракић, на значај, значење и функцију православља у српском националном бићу: *Заљуљај звона – нека Васкрс јаве*! и призива раскош и гостољубље царске престонице: *Призрене стари, капије раствори*! Али, изнад тих прагматских идеја, које су остале без заштите и реализације, стоји уметникова идеја о Божјој вољи: *Бог над тобом бдије.*

Анализа потврђује да „није више могуће постојати на овом свету без помоћи књига" и да се у књижевности „суштина открива изненада, даје се својом истином, у својој истини, као и сâма истина бића које се открива".[17] Певајући о Призрену и Душану, српски модернисти нису само иноватори у уметничком пољу, како потенцира Филиповић, већ и мислиоци и национални педагози. Одјек њихових идеја, нажалост, није пао на плодно тле. Статус Призрена и Душанове цркве у њему данас то тужно сведоче. Призрен данас није *у сјају мјесечеве зоре,* у њему не *шушти поноћ плава,* нити *стари Призрен* мирно спава, како га је пројектовао Шантић у љубавном сонету *Призренска ноћ*.

Највећи песимиста српске поезије, Сима Пандуровић, оставио је две песме у којима носећу идеју имају Призрен и српски цар. У *Војничком растанку* примарна идеја је ослонац на прошлост као вредност: *Нас предводи прошлост,*

[15] П. Палавестра, нав. дело, 227.

[16] М. Јеврић, нав. дело, 28.

[17] Пјер Бурдије, *Правила уметности* (*Генеза и структура поља уметности*), Светови, Нови Сад, 2003, 7.

будућност и нада. Светлеће језгро прошлости чини Душан: *Водиће нас сенка великоīа цара*. Обе идеје обједињују храброст и борба за слободу као вредност наслеђа. Избор је његошевски: бити слободан или *засūаūи ūврдо на ūосūељи смрūи* и бити слободан *док не ūаднемо – ūоследњи и ūрви*.

Епско-романтични тон, реторички патос и сноп унутрашњих идеја песме недвосмислено показују да се Пандуровић не може свести само на песимизам, како га је означила српска критика. И *ūрошлосūи*, увезана са будућношћу и надом, у првом стилском примеру, и идеја: *И водиће нас сенка великоīа Цара*, у другом стилском примеру, показују да је он носио рационални и виталистички дух борбе и отпора неслободи и он се суштински не разликује од Ракићевог витализма. *Велики Цар* је критериј вредности и његова етичка мера борбе за слободу народа.

Епско-наративна структура *Обилић*, испевана под геслом*: Леūше īрло у Милоша царско* настаје на слободној песниковој идеји да је Милош Обилић син *свемоћноīа Цара* и *Немањић ūо крви, царевић без ūрава*. Пандуровић велича Обилићев чин којим је *сūрашан ūример свом ūоūомсūву дао*. Као целина ова песма нема изузетну вредност, али је индикативна по томе што показује како се теме косовскога мита *Преко ūужноī, īлувоī и ūрāичноī Поља* повезују низом асоцијација и остварују јединствени *код* значења.

У истом духу и тону, понесен идејом ослобођења, пева и Владислав Петковић-Дис у мисаоној структури *Ми чекамо цара. Ми смо нашли земљу сūаре царевине* и *Дан божији оūеūземљу īлача виде* два су носећа стиха/идеје песничке структуре који указују на снажно присуство анализиране теме. Они изнова потврђују идеју наше анализе да се главне етичке и естетичке, сазнајне и емоционалне вредности и значења језичке уметности налазе изван језичког знака, односно да је језик само њихово првобитно склониште или *родно месūо*. То се открива у завршним стиховима: *„Ми чекамо цара крај ūучине сиве, / Да би моīли мирно ūада у īроб лећи“* који, на пример, упућују истовремено и на осећање и на сазнање пораза. За читаоце који не познају националну историју они немају значење.

Постоји, иначе, извесна стилска, емоционална и реторичка сродност између Пандуровићевих и Петковићевих стихова, онаква какву смо констатовали и код Ракића и Пандуровића, и она је резултат *климе духа и сūилскоī оūредељења īесника* и вере у Бога (јер је „религијски аспект као процес дугог трајања један од најважнијих аспеката“[18] за разумевање и тумачење теме о којој говоримо) као битног чиниоца карактера и националне културе, што илуструју стихови:

[18] Жељко Познановић, „Српска духовност Косова и Метохије у функцији очувања српске државности“, у: *Косово и Меūохија, изазови и одīовори*, друга књига, (уредник: Вељко Б. Кадијевић), Институт за геополитичке студије, Београд, 1997, 469.

Понели смо у рат своја срца мушка
Сузе седе косе, загрљај девојке
Осмех деце своје и сан што их љушка,
И веру у Бога, пушке и тробојке.

4.

Након песника модерне: Дучића, Ракића, Шантића, Пандуровића и Диса, у историји српске књижевности следи нагли прекид овакве поетике. Други светски рат је донео промену друштвеног поретка и нову идеологију која је песницима, потискујући тему косовског мита, програмски наметнула нову стварност као доминантну тему. Међуратни социјални књижевни период у „погледу призренске тематике потпуно је прекинуо дотадашње токове,"[19] па се о царском граду више готово и не пева. Ако се то и каткад чини, онда је то негација српског средњег века, негација његове културе и уметности. Велики песник Црњански потенцира отпор духу комунистичке идеологије која захтева поништавање српске историје, њених краљева, царева, патријарха, манастира, и пева:

О Балши и Душану Силном да умукне крик.
Властела, Војводе, Деспоте беху срам.
Хајдучкој крви нек се ори цик
Убици диж'те видовдански храм.

Црњански потврђује сазнање да „живот је, неодвојиво, скуп догађаја засебног постојања"[20] и да се тако и у поезији виде живот уметника и стваралаштво, овде српских. После историјског националниог пораза на крају 20. века, српски песници поново оживљавају *певање и мишљење* косовског мита у чијем језгру сјаје као дуга Призрен и цар Душан. Њихова пупчана веза је животна и испољава се двојако: или кроз нову уметничку интерпретацију, или кроз састављање нових антологијских или тематских књига и научних зборника. Последњи такав избор јесу антологија *Сребром сија Бистрица*[21] и петотомни зборник са научног скупа одржаног у Косовској Митровици прошле године[22], у којима је тема наших модерниста свакако изузетно значајна.

---

[19] М. Јеврић, нав. дело, 14.

[20] Пјер Бурдије, нав. дело, 267.

[21] Дражен Јашовић и Голуб Јашовић, *Сребром сија Бистрица*, Књижевно-просветна заједница Косова и Метохије, Свет књиге, Грачаница, Београд, 2010. Поменути аутори урадили су избор песама посвећених овој метохијској реци. (У Метохији постоје три Бистрице: Призренска, Дечанска и Пећка). Избор обухвата и народне песме и поезију 53 стваралаца, и сви се они директно или индиректно везују за Призрен, цара Душана и косовски мит.

[22] *Косово и Метохија у цивилизацијским токовима*, Међународни тематски зборник у 5 томова, Филозофски факултет, Косовска Митровица, 2010.

Литература:

Бурдије 2003: П. Бурдије, *Правила уметности* (*Генеза и структура поља уметности*), (превели Владимир Капор и други), Светови, Нови Сад.

Ђорђевић 2010: А. Ђорђевић, „Слика и визија Призрена у српској уметничкој поезији 19. века (Старе и актуелне идеје)", *Баштина*, Институт за српску културу –Приштина / Лепосавић, св. 29.

Ђорђевић 2004: М. Ђорђевић, *Дело Вука Филиповића*, Институт за српску културу – Приштина / Лепосавић.

Зуровац 1997: М. Зуровац, „Луча косовског мита", у: *Косово и Метохија, изазови и одговори*, друга књига, (уредник: Вељко Б. Кадијевић), Институт за геополитичке студије, Београд.

Јашовић 2010: П. Јашовић, *Религиозност и косовски мотиви у поезији српских модерниста* (*Алексе Шантића, Јована Дучића, Милана Ракића, Симе Пандуровића, Владислава Петковића-Диса*), Цитирано према: http:// www.uns.ac.rs/sr/doktorske/PredragJasovic/disertacija.pdf

Јеврић 1998: М. Јеврић, *Царски Призрен у српској уметничкој поезији антологија*, Нови Свет, Приштина.

Мишић 1990: З. Мишић, „Шта је то косовско опредељење", у: Војислав Ђурић, *Косовски бој у српској књижевности*, Српска књижевна задруга, Матица српска, Јединство, Београд, Нови Сад, Приштина.

Палавестра 1995: П. Палавестра, *Историја модерне српске књижевности*, СКЗ, Београд.

Познановић 1997: Ж. Познановић, „Српска духовност Косова и Метохије у функцији очувања српске државности", у: *Косово и Метохија изазови и одговори*, друга књига, (уредник: Вељко Б. Кадијевић), Институт за геополитичке студије, Београд.

Призрен царски град (Хрестоматија), (приредили Ратко Марковић, Јордан Ристић, Александар Бачкалов), НУБ „Иво Андрић", Приштина.

Филиповић 1998: В. Филиповић, *Поезија Милана Ракића*, Институт за српску културу, Приштина / Лепосавић.

Ћосић (без године издања): Д. Ћосић, „Тезе за расправу", у: *Српски духовни простор*, Нова Европа, Београд.

Чемерикић 2003: М. Чемерикић, *Призрен и околина 1019-1941*, прва књига, „Прво слово", Београд.

Ana ĐORĐEVIĆ

PRIZREN AND SERBIAN MODERNISTS
(Projection of heritage as a value)

Summary

The important ideas of Serbian 19th century poets and their vision and symbolic meaning, importance and role of Prizren in Serbian literature as a cultural and spiritual national heritage are showed in the work - Image and vision of Prizren in Serbian artistic poetry of 19th century (Old and currant ideas).

The key ideas of modern literature poets which brought back blooming of patriotic poetry as a high valued field of Serbian literature that was written by - Milan Rakic, Jovan Ducic, Aleksa Santic, Sima Pandurovic and Vladislav Petkovic-Dis are lightened in this work as well. Analysis revile patriotic context, heritage and poets relationship to the myth of Kosovo.

Prizren was and stayed their spring of inspiration and history value and heritage as value itself.

Key words: Prizren, emperor Dusan, Kosovo and Metohija, Milan Rakic, Jovan Ducic, Aleksa Santic, Sima Pandurovic, Vladislav Petrovic–Dis, heritage, Serbian modern poetry.

Рад је предат 17. априла 2011. године, а након позитивног мишљења рецензената одлуком одговорног уредника „Баштине“ одобрен за штампу.

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

ИСТОРИЈА

УДК 000000000000

Слободан Ђ. КЕРКЕЗ
Филозофски факултет у Нишу

ПОЛИТИКА НЕМАЧКО-КВИСЛИНШКИХ СНАГА ПРЕМА СЕЉАШТВУ У ОКУПИРАНОЈ СРБИЈИ*

Апстракт: Већину становништва Србије 1941. године чинило је сељаштво и то се није мењало ни у годинама окупације, тј. до краја рата. Српско село је било, с једне стране, испражњено одвођењем многих домаћина у ропство, али је, на другој страни, мењало свој социјални лик, захваљујући повратку дела људи из градова у село, због бомбардовања и изгона Срба из других крајева Југославије. Из аграрног карактера српског друштва проистицао је и значај пољопривреде. На село је падао терет издржавања и осталог становништва Србије у градовима, радништва и осталих професија. Из часописа, новина посвећених селу, радио-емисија, избија значај села Србије у окупаторско-квислиншкој политици, пре свега због исхране војних формација и притиска Немаца да се извоз пољопривредних производа повећа. Недићева политика према селу није могла да успе у условима немачко-квислиншке пљачке села и заостале привреде Србије уопште.

Кључне речи: аграрна структура, сељаштво, становништво, политика, пољопривреда, заробљеништво, газдинства, село, окупација, експлоатација.

О степену аграрне структуре Србије, па и Србије сужених граница 1941. године, сведочи апсолутна бројна превласт сеоског становништва. Од око 4 милиона становника који су живели на површини од 51.100 км^2, сељаштво је учествовало са око 3,2 милиона становника.[1] „Пољопривредом у Србији“, писао је 1943. године Р. Веселиновић, „бави се око 80% српског народа.“ Међутим, према подацима које даје Недићева администрација

* Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (Ев. бр. 178028), који финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

[1] АВИИ, НАВ-Н-Т-120, 200/130/135678. – Елаборат немачког Министарства иностраних послова о подели југословенске територије (1. мај 1941. године).

(Министарство пољопривреде и исхране), укупан број становника у окупираној Србији без Баната, у 1941. години износио је 3.853.204, од чега 3.055.444 сеоског и 797.760 градског становништва. Од тога је у Београдском округу живело 380.415 становника (343.906 сеоског); у Ваљевском 203.477 (177.408 сеоског становништва); Зајечарском 310.881 (270.834 сеоско становништво); Крагујевачком 296.524 (239.844 сеоско становништво); Краљевачком 218.267 (183.090 сеоског становништва); Крушевачком 249.567 (217.696 сеоског становништва); Лесковачком 385.121 (323.546 сеоског становништва); Косовско-митровичком 200.501 (171.045 сеоско становништва); Моравском 268.133 (227.273 сеоског становништва); Нишком 308.136 (241.851 сеоског становништва); Пожаревачком 260.676 (227.327 сеоског становништва); Ужичком 215.061 (191.124 сеоског становништва) и у Шабачком округу 292.955 становника (267.539 сеоског становништва).[2]

Према подацима истог министарства, укупан број становника у окупираној Србији без Баната, септембра 1942. године, износио је 4.118.000, од чега је сеоско становништво учествовало са 3.094.000, градско са 724.000, док је град Београд имао 300.000 становника.[3]

Број становника је увећан јер је у Србију дошао велики број избеглица, махом Срба, који су бежећи главом без обзира, спасавајући голи живот, пребегли из НДХ, Македоније, Косова и Метохије и мађарске окупационе зоне у Бачкој.

„Пољопривреда је најважнији економски чинилац у земљи и народу. Село је непресушни и најздравији извор из кога се регенеришу вароши и градови. Село и сељаштво у Србији представљају кичму нашег националног обележја и стремљења. Оно је то било и раније, јер се Српство најбоље очувало кроз векове ропства баш у селу. И данас после катастрофе наше државе, село и сељаштво носе највеће терете које су нам садашње прилике наметнуле. Српски сељаци су се, у овим најтежим временима за нас, својим држањем и радом показали као најздравији део нашег народа.“[4]

Неки аутори (Милан Борковић) наводе да је социјална структура становништва Србије 1941. године изгледала овако: 418.116 радника и ученика у привреди, 466.189 службеника, намештеника, пензионера

[2] АС, Нда, Г-9, Министарство пољопривреде и исхране, ф. 2. – Бројно стање пољопривредних газдинстава, IX, 1942.

[3] *Исто*. Рекапитулација података о бројном стању пољопривредних газдинстава, становника, поседовних листова по окрузима, септембар 1942.

[4] *Земља и рад*, бр. 5, Београд, јесен 1943 (чланак Р. Веселиновића, „Српско сељаштво ради и иде ка бољој будућности“).

и лица издржаваних од државе, пољопривредника и рибара 3,101.913, занатлија и трговаца 116.869 и 33.347 лица слободне професије приватника и непознатог занимања.[5] Међутим, ови подаци се односе на годину 1948. у којој је, према попису становништва, Србија имала (тзв. ужа Србија) 4.136.904 становника.[6] Али чињеница је, без обзира на различитост података и погрешно навођење, да је Србија претежно аграрна земља и да су село и сељаци били носиоци њеног привредног живота, њена животна снага.

Према попису становништва из 1948. године, НР Србија је имала 6.527.966 становника (тзв. ужа Србија 4.136.904, Војводина 1.663.212 и Космет 727.820), а од тога Београд 367.816 становника, Област београдска 1.084.980 становника, Област нишка 1.050.317, Област крагујевачка 897.528, Област тимочка 289.582 и Област ужичка 446.211 становника. Ови подаци говоре о незнатном повећању становништва у односу на оно које је имала „стешњена" Србија у условима окупације 1941. године.[7]

На основу података Министарства пољопривреде и исхране Недићеве владе, могуће је реконструисати број и структуру пољопривредних газдинстава (по окрузима) у окупираној Србији без Баната, 1942. године. Подаци говоре да је у Београдском округу било 52.268 газдинстава површине 251.559 ха (3.410 газдинстава величине 0,01–0,50 ха; 4.118 величине 0,51–1 ха; 8.955 величине 1–2 ха; 19.109 величине 2–5 ха; 11.537 величине 5–10 ха; 4.271 величине 10–20 ха; 823 величине 20–50 ха; 39 величине 50–100 ха; 5 величине 100–200 ха и једно газдинство величине 200–500 ха); у Ваљевском округу 23.339 газдинстава величине 177.024 ха (887 величине 0,01–0,50 ха; 1.051 величине 0,51–1 ха; 2.299 величине 1–2 ха; 7.301 величине 2–5 ха; 6.509 величине 5–10 ха; 3.947 величине 10–20 ха; 1.252 величине 20–50 ха; 84 величине 50–100 ха; 7 величине 100–200 ха; једно газдинство од 282 ха и једно величине 563 ха); у Зајечарском округу 50.173 величине 270.111 ха (1.879 величине 0,01–0,50 ха; 2.749 величине 0,51–1 ха; 6.877 величине 1–2 ха; 19.477 величине 2–5 ха; 13.936 величине 5–10 ха; 4.559 величине 10–20 ха; 842 величине 20–50 ха; 40 величине 50–100 ха; 4 величине 100–200 ха; 2 величине 200–500 ха и 2 преко 500 ха); у Крагујевачком округу 38.485 газдинстава величине 225.891 ха (1.354 величине 0,01–0,50 ха; 1.888 величине 0,51–1 ха; 5.738 величине 1–2 ха; 14.389 величине 2–5 ха; 10.237 величине 5–10 ха; 4.552 величине 10–20 ха;

[5] М. Борковић, *Контрареволуција у Србији*, књ. 2, Београд, 1979, 15.

[6] Производне снаге НР Србије, Београд, 1953, 89 (у редакцији Косте Михаиловића).

[7] *Исто*, 75.

893 величине 20–50 ха; 27 величине 50–100 ха; 5 величине 100–200 ха и 2 газдинства величине 200–500 ха); у Краљевачком округу 27.330 газдинстава величине 177.429 ха (931 величине 0,01–0,50 ха; 1.685 величине 0,51–1 ха; 3.874 величине 1–2 ха; 9.234 величине 2–5 ха; 6.803 величине 5–10 ха; 3.643 величине 10–20 ха; 1.068 величине 20–50 ха; 75 величине 50–100 ха; 13 величине 100–200 ха и 3 газдинства од 200–500 ха); у Крушевачком округу 33.405 газдинстава величине 142.335 ха (1.546 величине 0,01–0,50 ха; 2.575 величине 0,51–1 ха; 6.482 величине 1–2 ха; 14.179 величине 2–5 ха; 6.529 величине 5–10 ха; 1.818 величине 10–20 ха; 250 величине 20–50 ха; 18 величине 50–100 ха; 4 величине 100–200 ха; 2 величине 200–500 ха и 2 газдинства величине преко 500 ха); у Лесковачком округу 44.567 величине 240.382 ха (1.576 газдинстава величине 0,01–0,50 ха; 1.689 величине 0,51–1 ха; 4.643 величине 1–2 ха; 17.905 величине 2–5 ха; 13.837 величине 5–10 ха; 4.416 величине 10–20 ха; 483 величине 20–50 ха; 14 величине 50–100 ха; једно газдинство величине 106 ха и 3 газдинства величине преко 500 ха); у Косовскомитровачком округу 20.450 газдинстава величине 121.308 ха (526 величине 0,01–0,50 ха; 931 величине 0,51–1 ха; 2.332 величине 1–2 ха; 7.605 величине 2–5 ха; 6.094 величине 5–10 ха; 2.507 величине 10–20 ха; 445 величине 20–50 ха; 10 величине 50–100 ха); у Моравском округу 37.075 газдинстава величине 180.361 ха (2.098 величине 0,01–0,50 ха; 2.929 величине 0,51–1 ха; 6.596 величине 1–2 ха; 14.428 величине 2–5 ха; 7.672 величине 5–10 ха; 2.783 величине 10–20 ха; 518 величине 20–50 ха; 46 величине 50–100 ха; и 5 газдинстава величине преко 500 ха); у Нишком округу 37.810 газдинстава величине 192.107 ха (1.243 величине 0,01–0,50 ха; 1.628 величине 0,51–1 ха; 5.065 величине 1–2 ха; 15.698 величине 2–5 ха; 10.635 величине 5–10 ха; 3.181 величине 10–20 ха; 337 величине 20–50 ха; 11 величине 50–100 ха; 3 величине 100–200 ха и једно газдинство величине 206 ха): у Пожаревачком округу 46.434 газдинства величине 237.059 ха (1.869 величине 0,01–0,50 ха; 3.184 величине 0,51–1 ха; 7.716 величине 1–2 ха; 17.787 величине 2–5 ха; 10.558 величине 5–10 ха; 4.034 величине 10–20 ха; 975 величине 20–50 ха; 352 величине 50–100 ха; 10 величине 100–200 ха; 2 величине 200–500 ха и 3 газдинства величине преко 500 ха); у Ужичком округу 23.679 газдинстава величине 159.483 ха (458 величине 0,01–0,50 ха; 782 величине 0,51–1 ха; 2.523 величине 1–2 ха; 8.772 величине 2–5 ха; 6.989 величине 5–10 ха; 3.327 величине 10–20 ха; 759 величине 20–50 ха; 61 величине 50–100 ха; 6 величине 100–200 ха; 1 газдинство од 360 ха и 1 од 1.031 ха) и у Шабачком округу 35.205 газдинстава величине

259.298 ха (2.254 величине 0,01–0,50 ха; 1.760 величине 0,51–1 ха; 3.885 величине 1–2 ха; 10.786 величине 2–5 ха; 9.092 величине 5–10 ха; 5.446 величине 10–20 ха; 1.805 величине 20–50 ха; 136 величине 50–100 ха; 26 величине 100–200 ха; 13 величине 200–500 ха и 2 пољопривредна газдинства величине преко 500 ха).[8]

Према датим подацима на територији окупиране Србије, без Баната, било је у наведеном периоду 470.211 пољопривредних газдинстава величине 2,684.347 ха, а од тога: 20.025 газдинстава величине 0,01–0,50 ха; 26.969 величине 0,51–1 ха; 66.385 величине 1–2 ха; 176.670 величине 2–5 ха; 120.428 величине 5–10 ха; 48.984 величине 10–20 ха; 10.450 величине 20–50 ха; 596 величине 50–100 ха; 84 величине 100–200 ха; 28 величине 200–500 ха и 19 пољопривредних газдинстава величине преко 500 ха.

Пољопривредна газдинства су се састојала од оранице, башта, ливада, пашњака, винограда, воћњака, шуме (уколико су се налазила у склопу газдинства) и неплодног земљишта. Као што се види из датог прегледа, преовлађивао је посед од 2–5 ха, којих је на територији Србије било 176.670 (величине 614.572 ха) или 37,5% од укупног броја пољопривредних газдинстава. На поседе величине од 5–10 ха (њих 120.428), који су захватали 844.771 ха, односно 25,6%; њихова површина је износила 31,5% површине свих пољопривредних газдинстава према 23% колико су износили поседи од 2–5 ха. Отуда је преовлађивало мишљење да у нормалним приликама треба највише потпомагати развој поседа површине 5–10 ха, што је претходно захтевало изучавање овог поседа у погледу стања живог и мртвог инвентара, површине под луцерком, црвеном детелином, зграда итд.[9]

Пољопривредно подручје Србије је са Банатом привлачило немачку војну управу својом површином, могућношћу транспортовања за Немачку и јефтиноћом. Осим тога, немачко тржиште је још пре рата било навикнуто на пољопривредне производе из Србије. Управни и Привредни штаб војног заповедника у Србији тежили су да се предратна пољопривредна подручја одрже како би Немци могли обезбедити одговарајуће контингенте пољопривредних сировина, како за исхрану своје војске, тако и за извоз у Немачку. О значају пољопривреде и њене експлоатације за време рата говори наоко безначајна чињеница, коју наводи Милан Борковић, да је катедра за пољопривреду

[8] АС, Нда, Г-9, Министарство пољопривреде и исхране, ф. 2. – Рекапитулација података о бројном стању пољопривредних газдинстава, становника, поседовних листова по окрузима, септембар 1942.

[9] *Исто.*

на Пољопривредном факултету (као и многе друге) била обновљена и давала стручне савете Недићевом министарству пољопривреде.[10]

О томе је *Српско село* писало: „Стицајем околности, сви факултети Београдског универзитета, па и пољопривредни, не раде као у мирно време. Иако се одржавају испити, ипак нема континуалног научног рада по факултетским заводима и институтима. Како наша млада и још недовољно развијена пољопривреда нема сувише пољопривредних стручних снага да би се оне могле расипати и како нам за успешно спровођење планске пољопривредне производње треба још много агронома, наставно и техничко особље Пољопривредног факултета, будући сад слободно од рада на Универзитету, стављено је на расположење Министарству пољопривреде и исхране, да би ту притекло у помоћ својим стручним радом и знањем... Тако је одлучено, будући да се с тим сложио и министар просвете, да свеколико наставно факултетско особље чим то време дозволи, крене на терен, где би се у формираним научним групама приступило проучавању неких важних, а до сада нерешаваних проблема наше пољопривреде. До одласка на терен, професори и остало наставно особље долазиће на дужност у само Министарство пољопривреде и исхране, где ће бити у сталној вези с одговарајућим одељењима и одсецима своје струке и где ће помагати саветом и делом... Извршено је формирање неколико научних група. Тако на пример: за биљну производњу, за сточну производњу, виноградарство и воћарство, заштиту биља итд.“[11]

Као што смо већ истакли, значај пољопривреде проистицао је из схватања о аграрном карактеру српског друштва, снази државе која почива на здравом селу, месту исхране у току рата, немачким претензијама да обезбеде што више пољопривредних производа, а на другој страни, сталешкој концепцији друштва коју су квислинзи замишљали да остваре, заснованој претежно на моћи српског сељаштва.[12] „С тога је дужност свих правих Срба, да учине све што могу да би српски народ преживео садашње тешке прилике и тако осигурао будућност Српства и Србије. Српско сељаштво жели да у миру ради своја имања, како би осигурало опстанак себи, својој породици и српском народу. Оно жели, да у својој земљи буде слободно, и да има такву своју управу, која ће бити високо морална и поштена и у којој неће бити неправди и шпекулативног искоришћавања ближњих.

[10] М. Борковић, *Контрареволуција у Србији, op. cit.,* 16.

[11] *Српско село,* бр. 75, 13. фебруар 1943.

[12] *Ново време,* 20. новембар 1941.

Оваква управа се може најбоље постићи на начелу старе српске задружности. Због тога је председник Српске владе Милан Недић и прокламовао идеју српске сељачке задружне државе. Српски земљорадници су ову идеју одушевљено и стопроцентно прихватили. На постављено питање задругама и општинама у земљи скоро сви су одговорили да су за реорганизацију задругарства, па према томе за организацију државе на задружној основи. Ово је потпуно појмљиво, јер се сељаци с правом надају, да у једној држави чија је основа задругарство, не може бити неправди, пљачки, превара, шпекулације, итд, које су их давиле до сада.“[13]

Међутим, квислиншки оптимизам се показао као нереалан. Српско село доживело је војни пораз Краљевине Југославије као трагедију, губитак слободе, падање у јарам, без обзира на то колико критички било расположено према међуратним приликама грађанског друштва. Нису се остварила ни очекивања да се непријатељу пружи частан отпор. Немци су од бугарске границе, Моравском долином, напредујући истовремено са севера, укључујући једну истраживачку групу из Румуније, ушли у Београд 13. априла 1941. године, трећи пут у XX веку. Српски човек, а посебно сељак, био је разочаран брзим сломом, срамотном издајом, гњилошћу државног врха, бекством краља и министара. Искуство из 1915. године, са извођењем војске из земље, није се поновило. У народу је била жива и укорењена антигерманска нота. У току четврт века, српски народ морао је поново да се носи са немачким империјализмом, овог пута у виду нацистичке Немачке. Српски народ је тешко доживео и масовно уништавање српског живља у НДХ, на Косову и Метохији, у Македонији и Бачкој.

Српско село је, с једне стране, било испражњено одвођењем многих сељака у ропство, али је, на другој страни, мењало свој социјални лик захваљујући повратку дела људи из градова на село, због бомбардовања и изгона Срба из поменутих крајева Југославије. Његов социјални миље је увелико друкчији, разноврснији и бројно гледано измењен у односу на ситуацију пре априла 1941. године. Престанак рада Београдског универзитета, утицао је на то да се на село врате студенти пореклом са села, а и део ђака је напуштао школовање или се оријентисао на учење у гимназијама и средњим стручним школама у градовима и варошима надомак села. Једну од битних социјалних карактеристика друштвеног склопа Србије, пре и у току рата, чинило је то што се због

[13] Р. Веселиновић, „Српско сељаштво ради и иде ка бољој будућности“, *Земља и рад*, бр. 5, Београд, јесен 1943.

слабе организације нису развила већа градска насеља, тако да се село не схватити једино у спрези са околним варошима; исто тако су вароши урањале у социјално-економску структуру околних села. Вароши су биле центри регионалних области. Градско становништво је практично потицало са села, јер је већина становништва у градовима, такорећи јуче, напустила села. Населити се у вароши, био је идеал, нарочито ако се добије државна служба, али стари и нови градски свет није прекидао везу са селом (школовање рођака, прихват својих са села, снабдевање, узајамне посете итд.). Село је било главни резервоар попуњавања градског становништва, захваљујући огромном вишку радне снаге, утичући на задржавање навика сеоског живота у градовима.

У прилогу „Дужности земљорадника према народу и држави" Рад. М. Веселиновић је наглашавао значај села: „Сви становници једне земље имају велике обавезе и свете дужности према својој земљи и отаџбини. Код напредног народа влада уверење, да је дужност према отаџбини важнија и већа неголи све друге дужности, које један човек има... Данас се води највећа борба од када је свет постао. Ова борба је захватила скоро све земље. На несрећу, и наш народ је увучен у ову борбу од стране његовог бившег неспособног вођства. Због тога ми морамо данас да подносимо и испаштамо све тешкоће и терете који су нас снашли. Али, да би смо одржали свој голи живот, нама се данас намећу и специјалне дужности које морамо извршити, ако желимо добра својој деци, породици и српском народу. Цео народ, ма ког занимања био, треба добро да запне, те да својим радом допринесе обнови наше земље. Ниједан сталеж није изузет, сваки мора да ради и да својим радом допринесе свој удео, да спаси напредак нашег народа. Исто тако, и наш земљораднички сталеж као најмногобројнији у Србији, мора својим радом дати свој удео ради одржавања и опстанка Србије и српског народа. Он има, на првом месту, свако парче своје земље да обради и засеје. И до сада је наш земљорадник обрађивао своју земљу. То је истина, али до сада је могао да обради онолико колико је хтео или колико му је требало. Међутим, данас он мора безусловно да обради и засеје сву своју обрадиву земљу... Због тога је председник Српске владе генерал Милан Недић донео наредбу и План о планској пољопривредној производњи у Србији. Овај план има да се спроведе на целој линији и у целој земљи. Само тако ће бити осигурана исхрана српског народа, па према томе његов опстанак и напредак. Ово треба да зна сваки наш земљорадник у целој Србији од најбогатијег до најсиромашнијег. Интерес целог српског народа и Мајке Србије у данашњим

приликама, одлучно захтева да сваки српски земљорадник уложи сву своју снагу у извршењу овога задатка, тј. у обради и сетви свих својих обрадивих површина земље.

У Србији има преко милион становника непроизвођача, затим има велики број сеоских становника, који не производе довољно за своју исхрану (ових има нарочито у пасивним срезовима); потом има велики број радника у разним предузећима, има наше и окупаторске војске, па најзад има велики број избеглица. Све ово становништво мора да се храни. Ми не можемо и не смемо дозволити да ово становништво гладује, зато ми морамо прикупити све вишкове хране код оних земљорадника, који их имају, да би могли дати онима којима треба. Наши српски земљорадници не треба да буду саможиви те да дозволе да становништво градова, пасивних крајева или радници гладују. Ако би се ово десило, историја би српске земљораднике осудила као најгоре људе. Међутим, ми баш знамо из живота српскога народа да су српски сељаци били увек најбољи његов део у сваком погледу. Отуда се надамо да иако је тешко због прошлогодишње рђаве жетве, односно бербе, ипак српски земљорадник треба и мора да одвоји за оне који немају. Ми се надамо да ће ова година понети боље па ће онда бити хране за све, а онда ће земљорадници лакше и давати.

Међутим, треба дочекати до нове жетве. Отуда се намеће велика дужност да сваки онај домаћин који има макар и мало више кукуруза него што му треба да цео тај вишак даје. Не сме српски земљорадник допустити да један део српског народа гладује. Он мора свој свети задатак извршити до краја. А ја саветујем српског сељака да је боље вишкове кукуруза да преда на леп начин него да се морају предузимати друге мере. Ето, то је други важан задатак српског земљорадника према српском народу.

Трећи задатак српских земљорадника јесте, да се у данашњим тешким приликама морају извршити сва наређења и сви захтеви и цивилних и војних власти...

Четврти задатак српског земљорадника према Србији и српском народу јесте, да у сваком случају сачува мир и ред. Мислим да је ово јасно целом српском народу, а нарочито земљорадницима. Српски народ је то скупо платио, слушајући савете оних који се налазе далеко изван земље и оних који се налазе у шуми. Српски народ не сме више да улудо губи главу због ових безумника. Српски народ има само један пут спасења. Тај пут је јасно обележио председник Српске владе генерал Милан Недић. Он гласи: кроз рад, ред, мир и братску слогу српски народ ће дочекати своје спасење, а Мајка Србија боље дане."[14]

[14] *Земља и рад*, бр. 4, Београд, март–април 1943.

Војни пораз Краљевине Југославије није означио наступање мирне окупације, већ насупрот томе је донео нове поделе, унутрашње сукобе, антагонизирао становништво села и градова на питању за и против антиокупаторске борбе. „Многи од такозваних данашњих бораца за неку вајну слободу уствари се не боре за слободу српског сељака, већ за повратак оног 'старог', а то значи за робовање сељака. Они би хтели да увођењем 'старог' оживе све оне немогуће појмове, по којима би неколико стотина привилегованих градских и паланачких породица владало Србијом као неким наслеђеним пашалуком. Они проповедају демократизам, зато што су помоћу тзв. демократије приграбили власт у своје руке. Они су са разним демократским установама оковали цео наш привредни живот и водили га о ланцу као цигани мечку. Они су купљеним или врло вешто удешеним гласањем испливали на површину и бусали се како су они тобоже законити представници народне воље. Уствари, воља народа мало је кад долазила до изражаја. Корупционаши и преваранти старог времена опасали су ко радикалску кецељу, ко демократску, земљорадничку, напредњачку или либералску. Они нису испливали на површину својом ваљаношћу, већ уз помоћ странака, банака, меница, концесија и других прљавих средстава тзв. демократије... Да би се та господа вратила у посед својих старих привилегија измислили су фразе радних слобода, устава, демократије и слично. Измислили су фразе о енглеско-америчкој демократији, која ће кобајаги доћи да ослободи српски народ. Убише се доказујући преко радија и кроз разне летке како те прекоокеанске демократије носе нови дух, а истовремено измислили су и причу како су нам руски комунисти по срцу и крви најближи. А уствари, то причање о старом добром времену и о демократији није ништа друго до жеља да врате своје изгубљене позиције. А шта би то значило? − Да се сељак врати у подређени положај, у коме се раније налазио, а поред тога да изгуби и оно што је стекао после наше пропасти од 6. априла 1941. године.

Ми смо, међутим, кренули новим путевима. Сељак ради на своме и сарађује као никад до сада. Сељак је на путу да својим сопственим трудом препороди и своје село и целу државу... Српско сељаштво неће више оно 'старо', јер жели да се ослободи сваког наметнутог туторства. Српски сељак довољно је зрео, а и способан да судбину своју и целе земље узме у своје руке. Српско сељаштво осећа да се овај рат води и за њега и његово ослобођење, јер ће као последица овог рата доћи поштовање за најважнији рад у свету − за земљорадњу, која је вечна, али и највише запостављена. Сељак ће у Новој уједињеној Европи доћи на прво место. Сељак треба да је тога свестан и да према

томе својим рукама помогне у стварању 'новог', борећи се против оног 'старог', које треба за увек одбацити."[15]

Недићева квислиншка пропаганда није штедела речи о значају сељаштва: „Треба већ једном недвосмислено рећи, а у то и веровати, да на борбу немачке војске не смемо гледати само као на рат Немачке против Русије, Енглеске и Америке. Не смемо тај рат оцењивати војничким очима или симпатијама и несимпатијама, већ разумом и веровањем. Немачка води овај рат не само против комунизма, који је непријатељ свих сељака на свету, већ и против свих и свакога, који живи од муке и труда радног народа. Она води рат против свега што је довело до овог рата: против расцепканости Европе; против појединих интереса капитализма појединих земаља, који су се између себе гложили и који су народе Европе подбадали једне против других.

Немачка се бори за једну слободну и националну заједницу европских народа, у којој неће више бити свађе и непријатељстава. Бори се за целину и уједињеност европског континента, на коме неће бити царинских граница и вештачких препрека између појединих држава и народа.

Целокупно сељаштво целе Европе биће окупљено у једном великом братском савезу у коме јачи неће искоришћавати слабије, већ ће слабији бити ојачани потпором јачих.

Немачка се бори да уклони све поводе за будуће ратове, јер човечанство не живи зато да се мучи и да сваких неколико година губи милионе најбољих и највреднијих синова. Она се бори за сваку мајку, која је однеговала сина не зато да пада у рату, већ зато да у својој старости у сину нађе потпору и отплату синовљеве захвалности. Она се бори за срећнију и спокојнију будућност Европе која је била и мора остати колевка културе целог света... Према томе, борба Немачке мора бити и наша борба. Треба свесно и отворено рећи ову истину и у њу веровати. Ово веровање треба да нас повеже са осталим европским народима, који су се сврстали у бојне редове за нову Европу."[16]

Предратне поделе добиле су у условима рата више него драстичне облике. Село се нашло у устаничком вртлогу, под ударом окупаторских мера, квислиншке директне интервенције на страни окупатора, позива комуниста на борбу и четника Д. Михаиловића на стратегију ишчекивања. У летњим месецима 1941. године остало је прилично резервисано према првим устаничким акцијама, али ће се половином

[15] *Исто* (чланак: „Шта чека сељака ако се врати 'старо'").

[16] *Исто*.

и крајем септембра 1941. године дићи листом против окупаторских и квислиншких снага стварајући у западној Србији у делу Шумадије слободне територије са новим органима власти. Сељаци су суочени са позивима партизана, иза којих стоје комунисти, на борбу и четничким захтевима за мировањем. Када су четници принуђени да ступе у борбу, село се делом повело за њима, али је после октобарских егзекуција Немаца и квислинга, под притиском четничке пропаганде, почело да узмиче. Сељаштво је носило у себи слободарске традиције, присећало се хероизма српских војника из балканских ратова и Првог светског рата, а четничка организација имала дубоке корене и подсећала на старија, славна времена. Но, природи сељаштва није било страно и мировање, чување поседа, обрада земље, неизазивање окупатора и његових репресивних мера. Стање на великим фронтовима говорило је да још није време, да су Немци јаки, чак на врхунцу снаге и да се расплет рата не види.

На село је падао терет издржавања и осталог становништва Србије у градовима, радништва и осталих професија. Село је морало давати производе немачким окупаторима. Појавом многих војски оно се нашло на удару нових давања (исхрана, кантонирање војника, уступање сточних запрега итд.).

Производња у пољопривреди у време најјачих устаничких борби 1941. године није била угрожена, јер су плодови (пшеница и др.) већ раније били сакупљени и амбарисани, али је зато било угрожено сакупљање друге летине која касније сазрева (кукуруз и др.). Привременим партизанским поразом у Србији окупатори и квислинзи успели су реокупацијом да поседну терен и свом снагом да се оборе на организације НОП-а.

О значају који су окупатори и квислинзи посвећивали производњи у области пољопривреде говоре бројне мере предузете да се она одржи на предратном нивоу.

„Влада генерала Недића, која је очувала земљу наших дедова, пошла је и даље, па ствара све потребне предуслове да ову лепу земљу претворимо у земаљски рај, у коме неће бити богаташа, ал неће бити ни сиротиње. Нама треба много школованих сељака, а у првом реду треба да васпитамо нашу омладину, која ће кроз кратко време преузети очева имања у своје вредне руке. Услед акције установе 'Земље и рада' ми ћемо кроз годину две дана имати око хиљаду омладинаца, који ће се васпитати у Немачкој. Ови ће омладинци бити квасац за нашу нову пољопривреду. И за њих ће Србија стварати нова домаћинства, која ће се отимати води, поплавама, бујицама и јаругама. Ови ће омладинци

бити пример старијим и новим генерацијама и даће својом марљивошћу и школованим разумевањем нови печат српској земљи. У Немачкој ће омладинци научити начела и праксу нове, успешније земљорадње, али научиће и то како треба да живи сељак, који сноси најтеже терете живота државе. У честитости и родољубивости немачког сељака имаће омладинци светао пример, који могу стопроцентно да приме у своје младе душе. По повратку у Србију ова ће омладина образовати чврсту заједницу, постаће као једна породица, чији ће се чланови узајамно помагати у добру и у злу. На њима ће Србија градити своју лепшу и срећнију будућност".[17]

Да би рад пољопривредних и других задруга могао што пре да буде настављен у интересу целокупне српске привреде, Савет комесара прописао је Уредбу о обнови задружног рада, која гласи: „1) Све задруге и задружни савези који су учлањени у Главном задружном савезу, дужни су одмах да обнове рад под надзором Главног задружног савеза; 2) При доношењу скупштинских одлука задруга и задружних савеза сматра се као укупан број чланова, који се налази у области војног заповедника у Србији; 3) Послове задруге и задружних савеза водиће они чланови управног и надзорног одбора који су остали у односној организацији. Ако се број функционера смањио испод правилима предвиђеног минимума, имају се од стране дотичне организације поднети предлози Главном задружном савезу за именовање нових чланова...."[18]

Наиме, заузимањем установе „Земља и рад", у чијем је програму било, пре свега, јачање љубави према српској земљи, дошло је до слања неколико стотина сеоских омладинаца 1943. године у Немачку. Први покушај такве врсте са групом од 50 омладинаца био је изведен 1942. године, а у 1943. години, уз 200 омладинаца који су послати на разна сељачка имања у Немачкој, њих 50 је било послато на праксу подрумарства, млекарства, прераде воћа и конзервирање и прераде поврћа.[19]

Окупатори и квислинзи имали су у виду дубоке корене задруга и задружних покрета у Србији. О размерама задругарства уочи Априлског рата говори чињеница да је у Србији било основано 5.284 задруге са 563.287 чланова (задругара). Задругарством је руководио Главни задружни савез. Мада се део задруга у војном растројству априла 1941.

---

[17] *Исто*.

[18] *Службене новине*, бр. 83, 9. јули 1941; *Српско село*, бр. 1, 6. септембар 1941.

[19] *Исто*.

године осуо, ипак је у ужој Србији функционисало још 3.899 задруга са 353.219 чланова.[20] О нужности задругарства у Србији Стево Клуић је писао: „Добронамерни саветују обавезно проширење нашег данашњег задругарства на целу земљу и сматрају да ће на тај начин помоћи сељаштву и решити сва спорна питања. Поред данашњег застарелог облика нашег задругарства, поред недостатака предуслова и поред спорости данашњег задружног рада ми не видимо у том обавезном задругарству решење питања садашњице. Не ради се само о задругарству и задружној помоћи сељака, већ о целом народу. У првом реду треба сељака извући из његовог пасивног става и укопчати га у активни рад за целу радну заједницу. То значи, првенствено створити једним систематским радом задружну свест, које данас много нема.

Други наш задатак састоји се у томе да поред дужности које изискујемо од сељаштва, пружимо сељаштву и права. Свесно сељаштво треба чим пре организовати у једну чврсту заједницу која ће руковођена задружним духом и задружним дужностима, својом самопомоћи извршити не само дело повећане производње, већ и дело расподеле производа, давања и вишкова. Другим речима, морамо на организовано сељаштво пренети питања опстанка и исхране целокупног народа. Ми зато предлажемо општу сељачку организацију, која ће на основици задружног духа, осећања братства и народне солидарности спроводити ове радове: 1) васпитаће и оспособљаваће сељаштво у свим правцима јавног, приватног, радног и задружног живота; 2) овим оспособљавањем сељаку ће као једна велика породица задружно узети у руке производњу на целој сељачкој земљи; 3) сељаштво треба да кроз своју општу организацију сељачке заједнице преузме на себе с пуном одговорношћу и искључивошћу исхрану земље и сва потребна давања...

Овом заједницом били би обухваћени сви сељаци, а нарочито сва мушка и женска сељачка омладина, која ће кроз организацију добити потребно васпитање и оспособљавање. Ова јединствена сталешка организација спровела би све потребно око уједињења постојећег задружног живота, око стварања нових задружних облика, радила би на упрошћавању и координацији рада свих сељачких установа. Овом организованом сељачком заједницом српско сељаштво би први пут у историји народа узело вођство своје судбине, па и целог народа, у своје руке уз пуну свест одговорности, коју ће сељаштво изградити до савршенства.“[21]

---

[20] *Ново време*, бр. 40, 26. јули 1941; *Српско село*, бр. 19, 10. јануар 1942.

[21] С. Клуић, „Сељачка заједница“, *Земља и рад*, бр. 4, Београд, март–април 1943.

Анализа Недићевих говора показала је до којег је степена председник „Генералске“ или „Владе народног спаса“ придавао значај селу. Из часописа, новина, посвећених, селу, радио-емисија, избија значај села Србије у окупаторско-квислиншкој политици, пре свега због исхране окупаторско-квислиншких формација, градског становништва и притиска Немаца да се извоз прехрамбених производа повећа. У часопису *Земља и рад* у том смислу се истиче: „Наша земља је бреговита. Уоквирена је и испресецана безбројним водотоцима, у чијим се више или мање пространим долинама налазе наши најжитороднији крајеви. Посавље, Подунавље, Поморавље, долина Колубаре и Тамнаве, Млаве и Могиле, Тимока, Скрапежа, Великог Луга, Јасенице и Кубуршнице, су житнице наше земље. Некад су ове житнице биле довољне, што су хидролошке прилике наше земље биле повољније, што нас је било мање и најзад што су нам и животне потребе биле мање. Некадашња наша патријархална домаћинства – задруге, вођена чврстом и паметном руком старешина умела су до савршенства да развију домаћу радиност и да уравнотеже приносе и расходе. Временом задруге су се проређивале – велика домаћинства постепено су се претварала у инокосне породице. Издељена земља на многе чланове једног великог домаћинства, даљим дељењем сводила се на површину, која више није била у стању да храни издељене чланове.

Наш сељак је исконски везан за земљу, телом и душом. Тешко се од ње растаје. Он гине на бразди. Кад се има на уму да је готово свака стопа наше земље натопљена племенитом крвљу наших предака, разумљива је љубав нашег сељака према земљи... Треба наћи нове површине земљишта. Отимати од шуме не смемо више, штавише морамо шуми вратити оно што смо јој раније отели. Пре стотину година половина површине Србије била је под шумом, данас она износи само петину. Ту земљу немамо да тражимо, она је ту – у мочварама Мачве, у Посављу, у Подунављу, у долинама Колубаре и Тамнаве, Млаве и Могиле, Тимока, Скрапежа, Луга, Јасенице и Кубуршнице. Она је у долинама толиких наших задивљалих река и речица. Само, треба је извадити из мочваре, заштитити је од поплаве, исушити, наводнити како треба, обрадити како треба“[22]

Да би повећало производњу пољопривредних производа, а схватајући огромни значај мелиорације, Министарство грађевина приступило је извршењу мелиорације мочварних и поплавних подручја Мачве, Поцерине, Посавине, долине Колубаре и Тамнаве са притокама, Великог

[22] *Земља и рад*, бр. 4, Београд, март–април 1943.

Макиша, Годомина, Великог сеоског рита, Великоградиштанског рита, долине Великог Луга, Кубршнице и Јасенице, долине Велике Мораве (Поморавље). Површина овако мелиорисаних предела требало је да износи око 160.000 ха, а предвиђајући вишак жетвеног приноса од само 5 мц по ха, овим радовима добио би се вишак жетвеног приноса од 8.000 вагона (са свих подручја).[23]

Квислиншке власти организовале су преко земљорадничких задруга производњу пољопривредних алата, машина и механизације уопште, али је целокупна производња била строго контролисана од немачких окупационих власти. *Ново време* је 9. децембра 1942. године, донело следећи текст: „Министри Кујунџић, Веселиновић и Недељковић, заорали су прву бразду плугом произведеним у Србији, израђеним у фабрици 'Вистад' у Ваљеву."

О селу и сељаштву објављено је више прилога у часопису *Земља и рад*: „Истина је", каже се у једном, „да смо били слепи крај здравих очију. Градили смо државу као пијани мајстор који је заборавио да угради степениште од земље до виших спратова па је цела кућа испала као неко чудовиште; као замак ни на небу ни на земљи. Народ није имао довољно хлеба, али је имао фабрике за сваковрсне потребе луксуза. Имали смо алат за све, само не онај свети и благословени алат, који народу даје хлеб насушни, нисмо имали плугова. Добили смо га сад, добили смо наш српски плуг. По жељи и вољи генерала Милана Недића претопљено је гвожђе и челик, које је било намењено оруђу што доноси смрт, па је сливено у плуг, који спашава животе. Немачке војне власти, у жељи да помогну српском сељаку, одрекле су се потребне ковине, па су дозволиле да остане у земљи и да се претопи у плугове.

У Ваљеву пре неколико година подигнута је велика фабрика по имену 'Вистад' (Ваљевска индустрија Станковића, акционарско друштво), о којој сељаци нису знали иако је она имала да израђује оружје за војску. Ова је фабрика гутала милионе, а сељаци у земљи нису од тога имали користи. Таква је била слика целе наше државе. Свуда фабрички оџаци који су капиталистима доносили милијарде, а ниједан није задимио да олакша живот сељака... Влада Народног спаса донела је одлуку да фабрика у Ваљеву има од сада да служи потребама сељака. После израде плугова, фабрика ће израђивати сејалице, сечке, дрљаче и остале потребе за сељаков рад."[24]

Квислинзи су, угледајући се на Немачку, донели прописе о обавезној, планској пољопривредној производњи, 1942, 1943. и 1944. године.

Министар пољопривреде и исхране прописао је у вези са одредбама Плана о планској пољопривредној производњи нарочиту рејонизацију

[23] *Исто*.

[24] *Исто*, бр. 2, децембар 1942.

целе Србије на сточарске рејоне како би се гајење појединих врста и сорта стоке могло извршити према условима који су владали у појединим крајевима окупиране Србије и Баната. Према овој рејонизацији у Србији су се могли гајити енглески полукрвни коњи (у Београдском, Пожаревачком, Ваљевском, Шабачком, Крагујевачком, Крушевачком, Нишком, Лесковачком и Краљевачком округу); липицанер у Пожаревачком, Зајечарском, Моравском и Крушевачком округу, а арапска раса коња у осталим окрузима. Говече сименталске расе требало се гајити у Београдском, Ваљевском, Шабачком, Пожаревачком, Крагујевачком, Моравском, Краљевачком, Ужичком, Крушевачком, Нишком, Лесковачком и Зајечарском округу; колубарско говече у Шабачком, Ваљевском округу; домаће сиво говече у Пожаревачком и Зајечарском округу; монтафонско говече у Краљевачком округу; домаће краткорого говече у Нишком, Лесковачком, Крушевачком, Краљевачком, Ужичком и Косовскомитровачком округу; црвено метохијско говече у Косовскомитровачком округу итд. У Шабачком округу као и у Ваљевском, Београдском, Пожаревачком и Крагујевачком округу требало је да се гаји овца сорте цигаја као и липска овца; кривовирска овца оплемењена са мерино у Пожаревачком, Моравском и Зајечарском округу; сврљишка овца у Зајечарском, Нишком и Лесковачком округу; косовска овца у Лесковачком и Косовско-митровачком округу и сјеничка овца у осталим окрузима итд.[25]

Међутим, диригована економска политика на селу није дала резултата. Узалуд су се Недић и његови сарадници удварали сељаштву као најнапреднијем друштвеном слоју. „Српски сеоски домаћин, племенитих црта лица, лепе и уредне спољашности, оличење је оног човека који треба да носи Нову Србију“,[26] писало је у часопису *Земља и рад*. Или, „Темељ српске земље треба да буде село и омладина – она поред плуга и она поред књиге“; „Цео српски народ је домаћински народ. Он поштује домаћина на небесима, господа Бога, он поштује домаћина у држави, он поштује домаћина у породици. И овим нашим традицијама морамо да се вратимо“; „У новој Србији морају да се негују карактери, да се поштује рад, јер само тада биће честито и село, и народ и држава“.[27] Сељак је нерадо давао резултате свога рада. На другој страни, партизанска пропаганда је упозоравала сељаке да не дају зрно жита окупатору. Недић је обећавао сељацима да се плодови њиховог рада

[25] *Службене новине*, 22. јануар 1943; *Српско село*, бр. 75, 13. фебруар 1943.

[26] *Исто*, бр. 3, јануар–фебруар 1943.

[27] *Исто*, Говор председника владе Милана Недића 22. маја 1942. године.

неће уступати Немцима, али је његове изјаве негирао генерални опуномоћеник за привреду у Србији, Ф. Нојхаузен, који је на основу наредбе донете на конференцији представника окупираних територија код маршала Рајха (Хермана Геринга), августа 1942. године, имао да обезбеди „из српског простора“ додатних 100.000 тона пшенице и кукуруза.[28]

Недић је давао отпор у складу са тежњама да обезбеди примену своје политике пацификације Србије, изградње сталешке државе, поправи положај Србије у оквиру поретка „нове Европе“, подигне ауторитет себи и својим сарадницима, омогућни националну интеграцију Срба, али се морао повлачити пред Немачком одлучношћу и непопустљивошћу у свим спорним случајевима. Квислиншки генерал је ипак добио инвеституру из руку немачког војног заповедника у Србији, а Србија није стекла статус чак ни марионетске државе. Недићеве капитулације пред Немцима више су него уочљиве: у време злочина 342. дивизије, септембра 1941. године; октобарског масакра у Краљеву и Крагујевцу; изнетог примера додатних количина пољопривредних производа које су се морале извести из Србије у Трећи рајх; узалудног отпора (и смешне претње да ће себи просвирати метак кроз главу) уколико Бугари јануара 1942. године окупирају део Србије.

Задругарство и „планска“ пољопривредна политика квислиншког режима, као срж друштвенополитичке стратегије Недићеве владе, није уродила плодом. Истовремено остала је на нивоу декларације, идеја о стварању сталешке сељачке државе. Из ове идеје произилазило је, како је говорио Милан Недић, да 90% српског становништва са села има право да буде кичма, на нов начин социјално и политички устројене државе у „новој Европи“. Губило се из вида, насупрот Недићевој пронемачкој пропаганди, да је српско сељаштво и сам народ заправо био антинемачки оријентисан. Антипартизанска, антикомунистичка, антијеврејска и антисовјетска пропаганда, без обзира на своју масовност и интензивност, није допирала до разума и срца српских људи. Привремени пораз НОП-а у западној Србији није значио и уништење народноослободилачких снага у Србији, јер су крајем 1941. и у 1942. години континуитет НОБ-а преузели партизански одреди на југу Србије. Недићевој политици према селу нови ударац задао је полет НОП-а на југу Србије и у Шумадији у другој половини 1943. године, и у првој половини 1944. године. Спектакуларни разговори Милана Недића са српским домаћинима, као и слање „делегација“ српских сељака на Исток у окупиране крајеве СССР-а, у Украјину, коју је Хитлер

[28] АВИИ, НАВ-Н-Т-120, 200/153.773–75.

проглашавао за „житницу Европе“, нису превазилазили појединачни догађаји ексцентричног карактера. Обраћајући се сељацима 23. августа 1943. године, пред њихов полазак у „Русију“, Недић је наглашавао: „Да не би српски народ залутао и поверовао лажима још једном решио сам се да, поред оних људи који су били у Украјини, пошаљем и вас, као моје изасланике, који ће на лицу места да виде ту благодет и да ми кажу искрено и поштено шта су бољшевици урадили за раднике и земљораднике, за њихову децу и породице. Ви треба тамо да видите да ли је народ просвећен или доведен на ступањ животиње. Хоћу да видите добро чувану житницу Европе како сада изгледа и да запамтите све трагове дугогодишње бољшевичке власти. Оно што сам ја видео на фотографијама из Украјине и што сам прочитао из извештаја, шта су све бољшевици оставили за собом, то је невероватно и ужасно. Ускоро и ви ћете то гледати својим очима.“[29]

Квислиншка пропагандна машинерија ни овом приликом није пропустила да коментарише генералове оцене. О путу сељака у Русију С. Клуић, управник установе „Земља и рад“, писао је: „Из остатака привредног живота царске Русије могли смо да створимо себи слику о лепоти Украјине, која је доиста била житница Европе. Ред влада данас у тим крајевима, али сељаштво ипак и данас још увек страхује да комунисти опет не дођу. Они су пуни зебње, јер су на својој кожи осетили благодети те нове комунистичко-јеврејске културе.

Прво што су Совјети учинили у крајевима, које су окупирали после немачко-пољског рата, било је то, да су у сваку сељачку кућу наместили радио апарат, који је нарочито удешен; отворен је увек и не може се затворити, а слушати се може само једна комунистичка станица. То значи да су Совјети хтели присилити окупиране сељаке, да слушају само оно што је јеврејска управа радио станице хтела да прогура. Тиме је сељаку одузета слобода да своје опредељење удешава према стварности и према истини. Питали смо сељаке, шта су све слушали на радију? – Изругивање цркве, масне шале о породичном животу, изругивање народности и сваке друге ругобе. Да се тога реше, сељаци су апарат обавијали јастуцима и вуненим поњавама. Негде су секли спроводнике и антенске жице, али када их је власт ухватила, старешина породице морао је да иде на 10 година у Сибир. Хиљаде сељака је на тај начин пропало у туђини.

Наши су се сељаци чудили, како је низак степен културе у Русији. Шта су учили у школама? Прво, нико жив није знао да постоји Србија.

[29] *Земља и рад*, бр. 5, Београд, јесен 1943. Говор председника владе Милана Недића.

Један кобајаги интелигентан професор хвалио ми се, како је синоћ узео енциклопедију да види шта тамо пише о Србији, јер је хтео да се пред нама подичи знањем о нашој земљи. Казао ми је да је читао о завојевачу краљу Душану, да је читао да постоји причање о великој борби на Косову Пољу. И то је било све што је могао да о Србији дозна. Дакле, његово знање о Србији стало је код 1389. године. Препирали смо се са неким студенткињама које су тврдиле да у Немачкој постоји само једна једина варош, а то је Берлин. Оне су тако училе у школи.

Становање у варошима је жалосно, али у селима је боље, јер до тамо често нису продрли пљачкаши. А ипак осећа се на сваком кораку како радници сељаци са дивљењем посматрају чисту и богату одећу наших угледних домаћина, чуде се како је наш сељак добро обучен. Наши су се сељаци интересовали шта руски сељак једе, па кад видеше и беду сељачког јеловника узвикнуше: 'Бре, нема земље до Србије!'

Колико су наши сељаци били горди и поносни на свој напредак, кажу: како би тек живели, кад би наша земља била бар приближно добра, као што је украјинска земља и на оној од Бога благословеној земљи могао би се направити прави рај, кад би том земљом господарио сељак, а не туђински Јеврејин. Народ је добар и благородан, али заостао у свему. Совјети су сељаку увели електрично светло у куће, али је зато сељакова остава празна, па зато узвикује наш Шумадинац: море, да је пунија остава, па макар и у мраку јео!...

Па зар да тај наш дивни српски сељак искуси судбину несрећног руског сељака? Зар тај наш српски сељак да буде издан на милост и немилост шумском олошу и јеврејској крвожедности? – Не, никад! Зато што верујемо у бољу будућност насмејане Србије, бранићемо тог сељака до последњег даха. А онима у шуми довикујемо: 'Није револверски метак једини аргуменат да некога придобијемо!' Револверски метак у потиљак може да буде чин окорелог злочинца, али нипошто чин културног човека. Револверски метак не убеђује, већ ствара реакцију и борбеност до смрти. Зато у памет свима и на све стране: Србија ће издржати сва искушења и поћи са својим генералом Недићем, који нас води у живот, а не у смрт!"[30]

Неуспеси Трећег рајха на великим фронтовима, на Волги и у француској Северној Африци, крајем 1942. године, јасно су указивали српском сељаштву да се „коло среће" преокренуло, да су кола кренула низбрдо и да је стратегијска иницијатива прешла дефинитивно у савезничке руке.

[30] С. Клуић, „Пут сељака у Русију", *Земља и рад*, бр. 5, Београд, јесен 1943.

Недићева политика према селу није могла ни да успе у условима немачко-квислиншке пљачке села и привреде Србије уопште. У нередовним, ратним условима, унапређење српског села није било замисливо, не само због одбацивања Недићеве концепције о „сељачкој држави", а на другој страни друкчијих политичких расположења у српском сељаштву, већ и због низа конкретних тешкоћа које квислиншки режим и покровитељска окупациона сила нису могли да савладају. Село је оскудевало у основним потрепштинама (со, петролеј, шећер, уље, текстил, предмети од метала итд.), агротехничким средствима и одливу радне снаге. Није само реч о поменутим категоријама ратних заробљеника, ухапшених, стрељаних, затворених сељака, као и о војним обавезницима у бројним супарничким покретима током рата, већ и у мобилисаним сељацима преко Обавезне службе рада. Припадници ове службе принудно су одвођени на рад ван атара својих села (најчешће у руднике), али и на разне кулуке везане за оправку путева, мостова, рашчишћавање рушевина, транспорт итд. Хронична оскудица радне снаге на селу утицала је на запуштање села и смањивање пољопривредних приноса. Што се рат више приближавао крају, мањак радне снаге на селу био је све акутнији. „Планска" пољопривредна производња доживела је слом још у време свог проглашења, 1942. године, да би наредне две године, била претворена у пропис без стварног садржаја, независно од целокупне пропаганде која ју је пратила, остајући на крају „мртво слово на папиру", суочена од првог дана са супротним политичким расположењем сељаштва и наведеним објективним радним и другим техничко-економским проблемима.[31]

Литература

Борковић 1979: М. Борковић, *Контрареволуција у Србији*, књ. 2, Београд

Веселиновић 1943: Р. Веселиновић, „Српско сељаштво ради и иде ка бољој будућности", *Земља и рад*, бр. 5, Београд

Клуић 1943: С. Клуић, „Пут сељака у Русију", *Земља и рад*, бр. 5, Београд

Документи

АВИИ, НАВ-Н-Т-120, 200/130/135678. – Елаборат немачког Министарства иностраних послова о подели југословенске територије (1. мај 1941. године).

АС, Нда, Г-9, Министарство пољопривреде и исхране, ф. 2. – Бројно стање пољопривредних газдинстава, IX, 1942.

[31] *Земља и рад*, бр. 2. Београд, новембар–децембар 1942.

АС, Нда, Г-9, Министарство пољопривреде и исхране, ф. 2. – Рекапитулација података о бројном стању пољопривредних газдинстава, становника, поседовних листова по окрузима, септембар 1942.
АВИИ, НАВ-Н-Т-120, 200/153.773-75

Часописи

Ново време, 1941.
Службене новине, 1943.
Српско село, 1943.
Земља и рад, 1942/1943.

Slobodan Đ. KERKEZ

POLICY OF GERMAN-QUISLING'S FORCES TOWARD PEASANTRY IN OCCUPIED SERBIA

Summary

The majority of Serbian population in 1941 was made of peasantry, and that fact did not change either in the period of the occupation, that is, until the end of the war. Serbian village had been emptied, from one part, by taking away of our master of houses in the slavery, but it changed its social image, from another part, thanks to the return of part of people from the towns into village due to bombing and expel of Serbs from other parts of Yugoslavia. Out of the agrarian character of Serbian society the importance of agriculture was coming out. The village coped with the burden of maintaining of other population of Serbia in towns, working class and other occupations. The importance of village is arising from the magazines, newspapers and radio broadcasts dedicated to village in the occupation-quisling's policy, first of all, due to the nutrition of military formation and pressures of the Germans to increase the export of agricultural products. Nedić's policy toward village could not succeed in the conditions of German-quisling's pillage of village and backward economy of Serbia in general.

Key words:. Agrarian structure, peasantry, population, politics, agriculture, captivity, economies, village, occupation, exploitation.

Рад је предат 12. марта 2011. године, а након позитивног мишљења рецензената одлуком одговорног уредника „Баштине" одобрен за штампу.

УДК 000000000000

Весна ЗАРКОВИЋ
Институт за српску културу – Приштина /Лепосавић

РАД СРПСКЕ ДИПЛОМАТИЈЕ НА ЗАШТИТИ СРБА У СТАРОЈ СРБИЈИ У ПОСЛЕДЊОЈ ДЕЦЕНИЈИ XIX ВЕКА*

Апстракт: У раду је приказан рад српских дипломата на заштити српског народа у Старој Србији. Како су главни прогонитељи Срба у Старој Србији били Арбанаси идеје потекле од конзула који су службовали у овом делу Османског царства ишле су у том правцу. Идеје су се разликовале од времена када су настајале и конзула од којих су потицале. Побољшање положаја Срба настојало се остварити на више начина: зближавањем са Арбанасима, посебно вијенијим, плаћањем и даривањем појединаца, и наоружавањем Срба ради личне заштите.

Кључне речи: Срби, Стара Србија, Арбанаси, српски конзули, арбанашки прваци.

Опште прилике у Османском царству крајем XIX века биле су веома лоше. Државу су раздирали лоша економска ситуација, покрети појединих народа за осамостаљење, неефикасност државне управе, корумпираност турских чиновника, лош финансијски систем, безакоње у појединим деловима. Једном речју, власт и законитост, као основне државне полуге на којима је држава требало да почива нису функционисале. Нарочито је попустљивост турске власти била изражена према Арбанасима. Док су их на једној страни масовно наоружавали, на другој су Србе разоружавали. Ионако тежак положај српског народа још више је погоршавао овакав став турских власти које су у арбанашким намерама крајњег истребљења и исељења Срба са ових подручја представљале велики ослонац. У својим намерама као да су се утркивали и журили, плашећи се да их Србија у томе не спречи, а нема сумње да су имали и подршку Аустроугарске, као и подршку из арбанашких центара у Цариграду, Бриселу и Букурешту.[1]

* Рад је рађен у оквиру Пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (Ев. бр. 178028) који финансира Министарство за просвету и науку РС.

[1] Бранко Перуничић, *Писма српских конзула из Приштине 1890–1900*, Народна књига, Београд, 1985, 16–17.

Узроци тешког и несношљивог положаја српског становништва у Старој Србији могу се поделити у три групе:

1) лошој турској администрацији која се заснивала на разлици мухамеданске и хришћанске вере, као и на разлици односа између победника који управљају и побеђених који се сматрају „рајом";

2) непримењивању важећих закона који представљају само „мртво слово на папиру";

3) повлађивању Арбанасима чијим зулумима није било граница због политике коју је Османска држава водила према њима.[2]

Србија се залагала да мирољубивом политиком према Порти придобије турску администрацију како би се поштовали и спроводили закони, а све у циљу заштите српског становништва. Задатак је био поверен Стојану Новаковићу, искусном српском политичару и тадашњем српском посланику у Цариграду.[3] Захваљујући његовом ангажовању била је 1886. године договорена, а већ следеће 1887. године и коначно потврђена конзуларна конвенција. На основу ове конвенције Србија и Турска су дале сагласност за међусобно прихватање конзула.[4]

Србија је, да би заштитила свој народ у Османском царству, почела да отвара конзулате. Тако је 1887. године отворила своје конзулате у Солуну и Скопљу, а након две године, тј. 1889. у Битољу и Приштини. Пре ње су конзулате отвориле Русија и Енглеска, и то: Русија 1886. године у Призрену, а Енглеска 1878. године, такође, у Призрену и то у време кад је заседала Призренска лига, да би у мају 1880. године био затворен кад је Лига преузела власт у Призрену. Русија је свој конзулат отворила и у Косовској Митровици 1902. године, док је Аустроугарска отворила 1905. године. Италија је отворила конзулат у Призрену 1907. године.[5]

Иако је први српски конзул у Приштини убијен, то није обесхрабрило српску владу да истраје у својим задацима који су имали само један циљ: сачувати српски живаљ на тим просторима, опстати и остати. Влада у Београду је покушавала да на све начине сачува и становништво и светиње, колико је то било у њеној моћи. Радила је то на следећи начин: слањем новца, оружја, књига и сл. Новцем који би влада слала преко својих конзула, поткупљивали би се арбанашки зликовци и поједини зулумћари. Плаћањем појединих Арбанаса

[2] Архив Југославије, Збирка Јована Јовановића Пижона, фонд 80, фасцикла 3, јединица описа 765 (у даљем тексту АЈ, 80-3-765).

[3] Михаило Војводић, „Стојан Новаковић у спољној политици Србије", у: *Путеви српске дипломатије* (уредник Зоран Хамовић), Clio, Београд, 1999, 172–173.

[4] Михаило Војводић, *Стојан Новаковић и Владимир Карић*, Clio, Београд, 2003, 48.

[5] *Историја српског народа*, VI/1, Српска књижевна задруга, Београд 1988, 275–277 (Новица Ракочевић).

настојало се да се заштите најугроженија села, често мања и раштркана која се нису могла сама штитити. Међутим, и већа села су била угрожена штетом коју су чинили Арбанаси пуштањем стоке у засејане њиве, крађом и уништавањем летине. Зато се дошло на идеју да се постави пољак Арбанас који би чувао сеоски атар. За свој труд био би плаћен у натури тако што је свака кућа давала по шиник[6] пшенице и јечма годишње. Награда се састојала и у казни коју је могао наплаћивати од чинитеља штете. Овако замишљена акција у почетку је давала добре резултате, али су за пољаке све чешће насилним путем долазили лоши људи, зликовци и зулумћари којима је заштита поља била на последњем месту. Они су, све више, од заштитника постајали оптерећење за село које их је морало издржавати и хранити током целе године. Ни то не би било велико оптерећење да они са собом често нису водили своје друштво, углавном састављено од нерадника и разбојника, који су малтретирали домаћина и његову породицу. Сеоски пољаци су најчешће били криви и за крађе у којима често нису лично учествовали, али су наводили зулумћаре на то. Поред тога, власт је преко њих знала за сва дешавања у селу. Како су спавали у кућама Срба често су преносили заразне болести, ваши и шугу. Због свега тога пољак Арбанас постао је синоним у српским селима за општу опасност. С обзиром на то да је његова функција донекле била узакоњена, Срби нису знали на који начин да их се ослободе. Успели су тек уз помоћ конзула Симе Аврамовића који је био присутан када је пољак села Доња Гуштерица Тафа малтретирао сељане уз помоћ својих другова Шабана Башоле и Селима Гачка. Када му се конзул Аврамовић супротставио и упитао га шта ради у селу, Тафа је надмено и хладно, као себи равном, одговорио: „Ја сам пољак." Тиме је хтео рећи да је он апсолутни господар села и да има права да свуда дође, зван и непозван. На примедбу Аврамовића да је пољаку место у пољу, а не у селу Тафа је иронично одговорио: „Код нас је адет (обичај) да пољак чува село, а не поље, јер се поље само чува." Ова реченица је одражавала прави положај пољака и његову функцију и злоупотребу. Пољак Тафа је на захтев Симе Аврамовића напустио село, али се касније вратио са још већим друштвом изазивајући конзула да изађе на улицу где би га убили. Након смиривања ситуације конзул Аврамовић се вратио у Приштину и званично затражио од мутесарифа, а затим и од валије у Скопљу и Порте укидање пољака Арбанаса у српским селима. Акцију је истим захтевом подржао и владика Нићифор, а затим и српско посланство у Цариграду. На захтеве српске дипломатије, али и Патријаршије из Цариграда, турска влада је донела одлуку да по српским селима пољак мора бити Србин. Ова одлука је објављена на Митровдан 1902. године.[7] На овај начин

[6] Стара запреминска мера за жито чија је величина варирала од места до места, у распону од 10 до 15 килограма.

[7] Јанићије Поповић, *Живот Срба на Косову 1812–1912*, Никанор, Грачаница, 2007,304–307.

скинут је велики терет са леђа српског народа, али се и после овог датума у неким српским селима још увек могао срести пољак Арбанас.

Заштиту су плаћали и имућнији манастири, ангажујући поједине арбанашке породице да их чувају. Ти чувари манастира звали су се војводе и чували су манастире Дечане, Пећку патријаршију, Девич, Соколицу. Све до најновијег времена у Дреници се сачувала породица која је носила презиме Војвода, по некадашњем занимању. Што се манастир Соколица, који се налазио између озлоглашених арбанашких села одржао, и што манастирски гости нису доживљавали велике непријатности, може се приписати браћи Ахмеду и Иси Адемовићу (Иси Бољетинцу). То потврђују речи конзула Тодора Станковића, који је у друштву Владимира Карића и Михаила Ј. Ристића 1892. године обишао манастир.[8]

Иначе, Тодор П. Станковић је постављен на место конзула 1890. године, после убиства Луке Маринковића. На том положају је остао до 1892. године, када је именован за конзула у Скопљу. Пет година касније биће постављен поново на место конзула у Приштини где ће провести још једну годину. Био је добар познавалац прилика у Старој Србији, јер је 1871. године радио у вилајетској штампарији у Призрену где је уређивао лист *Призрен*, који је излазио на српском и турском језику. Из Призрена је отишао на препоруку Милоша С. Милојевића 1875. године, после укидања листа и штампарије. Након тога борави у Цариграду ради отварања српске штампарије.[9] Поред одличног познавања турског језика и великог ангажовања на самом терену дао је велики допринос у циљу опстанка Срба у Старој Србији.

Међутим, конзул Србије у Приштини Тодор П. Станковић сматрао је да се није довољно радило на придобијању Арбанаса, осим што су постојала лична познанства са појединцима. Навикнути на попустљивост турских власти, самовољни Арбанаси протерују и убијају кајмакаме, мутесарифе, валије и друге паше. Такође је сматрао да би било потребно да се Србија више ангажује на пољу пропаганде за зближавање са Арбанасима која би у почетку била упућена на уливање вере да им је краљ Србије после султана једини и истински пријатељ који би им притекао у помоћ у случају опасности, мислећи у првом реду на Аустрију.[10] Зато је предлагао да се постави искусно лице на месту референта при министарству на пословима пропаганде који би се

[8] Тодор П. Станковић, *Путне белешке по Старој Србији 1871–1898*, Штампарија Ђ. Мунца и М. Карића, Београд, 1910, 170.

[9] Станиша Војиновић, „Два непозната писма Тодора Станковића упућена Стојану Новаковићу", *Башчина*, Институт за проучавање културе Срба, Црногораца, Хрвата и Муслимана, Приштина, св. 3/92, 205–206.

[10] АЈ, 80-3-249, ПП № 266, Тодор П. Станковић – Владану Ђорђевићу, Приштина 21. октобар 1897.

заједно са одбором који би чинили још и погранични владин комесар и конзул у Приштини састајали и подносили извештаје по налогу министра. Такође, било би потребно да се у Топличком и Врањском округу за окружне начелнике поставе лица која добро познају дух и карактер Арбанаса и идеју за зближавање како би у том правцу усмерили среске начелнике и остало особље, јер би и од пограничних власти зависио успех Србије. Што се тиче рада конзулата постојала је идеја да се као трећи каваз ангажује Арбанас, по могућству рођак чувеног Мула Зеке из Пећи, преко којег би конзул ступио у везу не само са Мула Зеком, већ и са првацима Пећке нахије по чијим налозима су вршени највећи зулуми над српским становништвом и чија је имовина била најугроженија баш у тим крајевима. Још једна идеја која се јавила била је заснована на додели награда појединим Арбанасима. Те награде не би биле сталне, већ повремене, јер стална награда поред тога што би била скупља представљала би већу опасност јер би изазвала међусобну завист и на тај начин осујетила рад српске владе. Свакако, сталним наградама Срби би се везали за поједине Арбанасе, зависили од њих и не би их могли отказати онда кад више не би постојала потреба за њима.[11] С друге стране, стална награда давана појединцима стварала је код њих навику и мишљење да је то нешто што им припада па би се пасивизирали у заштити Срба.

Тодор П. Станковић је своје идеје о зближавању засновао на искуству са терена које је стекао обилазећи пределе насељене искључиво арбанашким становништвом и ступајући у контакт са појединим виђеним Арбанасима. Важан контакт који је успоставио био је са Сулејман-агом у Вучитрну, познатим не само у том месту него и широј околини као заштитником Срба. Том приликом од Сулејман-аге је чуо: „Овако се не може више, мора се тражити неко ко ће дати слободу." Станковић се сусретао и успостављао контакте и са познатим Гњиланцима, као што су Муста-бег Цинић, први члан мецлиса и Ибрајим-бег Цинић, Мустафин синовац, такође члан мецлиса. Иначе, обојица су били познати као искрени и одани пријатељи Срба.[12]

На основу података и искуства које је стекао приликом путовања, као и раније док је боравио у Приштини, Станковић је сматрао да Србија има врло плодно тло за рад са Арбанасима.[13] Да би се постигао и осигурао успех на овом пољу рада, по Станковићевом мишљењу, била би потребна одређена количина новца којим би се купили разни поклони како за поменуту тројицу,

---

[11] АЈ, 80-3-250, ПП № 266, Тодор П. Станковић – Владану Ђорђевићу, Приштина 21. октобар 1897.

[12] Тодор П. Станковић, *Путне белешке по Старој Србији 1871–1898*, Штампарија Ђ. Мунца и М. Карића, Београд, 1910, 5–6.

[13] АЈ, 80-3-646, Пов. № 832, Стојан Бранковић, комесар потпуковник – Ђорђу Симићу, Ниш 1. октобар 1897.

тако и за још седамнаест мање познатих. Поклони би за прву тројицу били у вредности до 150 динара, док би за остале износили од 80 до 100 динара.[14] Занимљивост коју је комесар у Нишу чуо приликом састанка са Станковићем јесте да су Арбанаси, Дреничани чули да турска влада намерава да их разоружа и од њега затражили савет шта да раде ако дође до разоружања.[15]

Тодор П. Станковић је ступио и у везу са познатим арбанашким првацима из Дренице, као што су Рам Љутан из фиса „Беришанин", Тахир Бајрактар из фиса „Хотћанин" и Оруч Селимовић из фиса „Гашанин". Сматрао је да му они могу помоћи да ступи у везу са осталим арбанашким првацима из Ђаковичке, Пећке и Призренске нахије. Њихову снагу и моћ образлагао је чињеницом да су 1891. године протерали кајмакама са особљем из Лауше, где је била станица кајмакама, а хућумат срушили. Од тада Дреница није имала хућумат, није поштовала царску власт и њом су управљали напред поменути. Поред њих конзулу су били познати и Џемал Обриња и Халит Резала.

Познавао је Тодор П. Станковић и остале виђеније прваке од којих је зависила судбина Срба у Старој Србији. У то време најутицајнији су били Бајрам Цур из фиса „Краснић", који је на султанов позив отишао у Цариград где је произведен у жандармеријског бимбашу, Халил-паша и његов брат од стрица Зејнел-бег Махмуд Беговић из Пећи, Мехмед Зајим, такође из Пећи, Шериф ефендија из Призрена на чији наговор су Призренци протерали призренског мутесарифа Мухарем ефендију, затим Хусејин-ага Ђаковац, који је живео у Гњилану, Ибрахим-бег Цинић из Гњилана, Сулејман-ага Хаџи Мехмедовић из Вучитрна. Поред ових најзначајнијих арбанашких првака конзул је лично познавао још тридесетак Арбанаса који су имали велики утицај у Призренској, Ђаковичкој, Пећкој, Вучитрнској, Митровичкој, Дреничкој и Приштинској нахији.[16]

Конзул је сматрао да су му за учвршћење веза са арбанашким првацима потребна новчана средства од 1.500 динара, јер би се разним новчаним наградама и поклонима придобили утицајни арбанашки прваци који би штитили Србе.[17]

Сва настојања конзула Тодора П. Станковића и поред најбоље његове воље и познанстава која је имао са највиђенијим Арбанасима нису дала

[14] АЈ, 80-3-647, Пов. № 832, Стојан Бранковић, комесар потпуковник – Ђорђу Симићу, Ниш 1. октобар 1897.

[15] АЈ, 80-3-648, Пов. № 832, Стојан Бранковић, комесар потпуковник – Ђорђу Симићу, Ниш 1. октобар 1897.

[16] Архив Србије, Министарство иностраних дела, Политичко-просветно одељење (у даљем тексту АС), МИД ПП, 646 (VI) 1898, П.П. № 149, Тодор П. Станковић – Владану Ђорђевићу, Приштина 4. јуни 1898; Бранко Перуничић, *Писма српских конзула из Приштине 1890–1900*, Народна књига, Београд, 1985, 304–305.

[17] *Исто*.

резултате. Због тога је српска дипломатија и даље настојала да дође до решења. Закључак до кога је дипломатија дошла био је да су проблеми који се срећу широм Старе и Јужне Србије исте природе па је настојала да нађе заједничко решење. Због тога су контакти и разговори у погледу решавања ових проблема међу српским конзулима били интензивни. Како се ситуација све више погоршавала, у Нишу су се на предлог шефа просветно-политичког одељења Николе Петровића састали Павле Делић, конзул из Скопља, Михаило Ристић, конзул из Битоља, и Светислав Симић, конзул из Приштине. На састанку су се поред одређивања делокруга рада конзулата решавала и битна питања која су од велике важности за опстанак Срба у Старој и Јужној Србији. Одређено је да скопски конзулат обухвата Скопску епархију са деловима Велешко-дебарске и Струмичке, који потпадају под управу скопског санџака и велешку казу из солунског вилајета. У ову област улазе градови: Скопље, Куманово, Прешево, Тетово с Гостиваром, Кочане, Кратово, Крива Паланка и Штип, Кала Османије (Малеш), Велес и његова села. Област призренског конзулата обухвата Призренски и Пећки санџак, са градовима Призрен, Ђаковица, Пећ, Беране и манастири Дечани и Пећка патријаршија. Приштински конзулат би обухватао део Приштинског санџака са Приштином, Гњиланом, Вучитрном, Митровицом и Феризовићем. Област о којој цариник као потчињени орган приштинског конзулата води бригу, обухвата Пљеваљски санџак и сјеничку област до Новопазарског санџака. Главна места су Пљевља, Пријепоље, Прибој, Бијело Поље, Нова Варош, док је рашки цариник као потчињени орган приштинског конзулата задужен за Новопазарски санџак са седиштем у Новом Пазару. Област битољског конзулата обухватала би део битољског вилајета са Битољем, Прилепом, Крушевом, Кичевом, Охридом и Дебром. Област солунског конзулата обухвата солунски вилајет без велешке казе и Сереског санџака, са градовима Солун, Ђевђелија, Воден, Јенице Вардар, Струмица, Дојран, Кукуш, Неготино, Кавадарци.[18] Конзули су се обавезали да ће се према турским властима држати одсечно и међусобно размењивати информације о важним питањима, као и људима који спекулишу пропагандом.

Иначе, приштински конзул је био надлежан и за Новопазарски санџак, али због компликоване ситуације на Косову, српска влада је одредила царинарницу Јавор за политички рад у њему, којој је помагала царинарница Рашка, тако да је активност конзула била концентрисана готово искључиво на Косово.[19]

---

[18] АЈ, 80-3-698, Записник о раду конзулске конференције одржане у Нишу 27, 28, 29. јула 1899. (препис).

[19] Бранко Перуничић, *Писма српских конзула из Приштине 1890–1900*, Народна књига, Београд, 1985, 14.

Увиђајући корист од учешћа самог становништва у пропаганди и немоћ турских државних органа да заштити српско становништво чија би пасивност нанела штету раду српских власти, требало је наоружати Србе у Старој Србији.[20] Посматрајући како се Арбанаси наоружавају и предвиђајући опасност ситуације на Косову, конзул Светислав Симић је 1898. године предлагао влади у Београду да наоружа Србе. Своје замисли и идеје образлагао је речима: „Арбанаси по себи нису никакви јунаци али дрско врше злочине, јер не наилазе на отпор. То у њих развија рђаве прохтеве, а код наших даје маха слабодушности."[21] Идеја о наоружавању Срба старија је и потекла је у неким круговима у Београду, у првом реду од дипломата који су службовали у српским представништвима и конзулатима у Османској држави. Идеју су добили посматрајући наоружавање бугарског становништва и присталица егзархата у Македонији од стране Бугара, због чега су се Срби нашли у дефанзиви како према Турцима и Арбанасима у Старој Србији, тако и према Бугарима у Македонији.[22]

С обзиром на то да је најугроженије било српско становништво у Старој Србији идеја о наоружавању се у првом тренутку односила на њих. Постојала је замисао да се најпре наоружа становништво које би оружје држало у кући за одбрану од зулумћара, а затим да се наоружају поједине групе које би убијале највеће зулумћаре који су чинили злочине над Србима. Ова замисао није спроведена у дело, јер су постојали и противници наоружавања који су сматрали да би исход био неповољан и лоше би се одразио по српски народ. Они су били били заговорници идеја да се српски народ може бранити: 1) дипломатским акцијама на Порти и код великих сила, 2) мирољубивом политиком према Турској, 3) поткупљивањем и плаћањем одређених Арбанаса који би штитили поједина села и крајеве. Међутим, велике силе су у првом реду гледале своје интересе и нису реално сагледале ситуацију на терену о чему сведочи и аустро-угарски договор из 1897. године, када је договорено спречавање растурања Османског царства и одржавање *status quo*-а.[23] Желећи да осигурају свој утицај на терену, велике силе су протежирале своје штићенике, а најбољи

[20] АЈ, 80-3-699, Записник о раду конзулске конференције одржане у Нишу 27, 28, 29. јула 1899. (препис).

[21] Бранко Перуничић, *Писма српских конзула из Приштине 1890–1900*, Народна књига, Београд, 1985, 25.

[22] О сукобима видети: Алекса Јовановић, „Четнички покрет у Јужној Србији под Турцима", у *Споменица двадесетпетогодишњице ослобођења Јужне Србије 1912–1937*, Скопље 1937, 271–325; уп. Михаило Војводић, „Србија и Македонско питање", у: *Србија и Балканско питање (1875–1914)*, Матица српска, Нови Сад, 2000, 225–242.

[23] Михаило Војводић, „Прилике на Косову и Метохији и политика Србије 1881–1912", у: *Србија и Балканско питање (1875–1914)*, Матица српска, Нови Сад, 2000, 49. Исти, „Србија и грчко-турски рат", у: *н. д.*, 199.

пример за то је Аустроугарска – Арбанаси.[24] Арбанаси су кварили идеју мирољубиве политике Србије према Османском царству, али су имали и помагаче који су их подстицали на немире и непослушност према властима. Вршећи многобројне злочине над Србима и упадајући на територију Србије, владу у Београду нису могли оставити равнодушном и зато таква политика није имала безрезервне присталице. Идеју поткупљивања и плаћања одређених Арбанаса који би штитили поједина села и крајеве поред њих самих нарушавала је и пропаганда Аустроугарске. Нису били ретки примери да неки Арбанаси за одређену суму новца прихвате да штите Србе, а затим прелазе на другу страну, што због своје назаситости, што због подлегања аустроугарској пропаганди чија се садржина могла чути и од хоџа у џамијама. Наравно, да им је Аустроугарска, као моћнија држава од Србије, могла понудити више новца. Карактеристични примери за такво понашање Арбанаса су Иса Бољетинац и Сејди Сака из Укче, који је примао плату од проте Вукајла Божовића по 30 динара месечно. Међутим, приликом арбанашких напада на колашинска села предводио је један од њих.[25]

Свака од наведених идеја имала је како својих предности, тако и мана. Због лоше ситуације уопште у Османској држави, као и нарушавања мирољубивих односа између Порте и Београда постојала је назаинтересованост власти да се ситуација поправи. Разлози за то су били бројни, а неки од њих су корумпираност и поткупљивост турских власти и чиновника. Како се положај српског народа из дана у дан све више погоршавао, то су се идеје о наоружавању чешће могле чути. Иако се избегавало директно мешање конзула Србије, као државних чиновника у овакве послове и ако су сви били упознати са развојем такве идеје, нису имали исте ставове. Главни заговорник наоружавања био је конзул Светислав Симић који је на овим пословима наследио Тодора П. Станковића. Није дочекао реализацију ове идеје јер је с места конзула из Приштине 1900. године премештен на место начелника у Министарству иностраних дела. На месту конзула наследио га је Сима Аврамовић, који је за разлику од њега био доста опрезнији када је било речи о наоружавању. За разлику од њих, на основу искуства, Стојан Новаковић је 1898. године развио један компромисни план који је поред наоружавања српског становништва подразумевао и притисак на Порту. Уочавајући и схватајући озбиљност ситуације на терену, он је предлагао влади да се српско становништво наоружа, а затим изврши дипломатски притисак на Порту. Његов план је био нешто старији, из 1896. године.[26]

---

[24] Весна Зарковић, „Примери деловања великих сила и Србије међу Арбанасима у Старој Србији почетком XX века", у: *Духовност писане културе Срба у контексту културе балканских Словена"*, Институт за српску културу, Приштина/Лепосавић, 2006, 183–196.

[25] Весна Зарковић, *Афера у Ибарском Колашину 1901–1902. године*, Институт за српску културу, Приштина/Лепосавић, 2008, 35–36.

[26] Јован М. Јовановић, „Новаковић у дипломатији", у: *Споменица Стојана Новаковића*, Београд, 1921, 196.

Идеју о наоружавању требало би потражити и у несношљивом стању у којем се налазио српски народ који је од владе у Београду тражио оружје којим би се штитили. Групе Срба су у својим писмима упућеним влади тражиле оружје.[27] Било је идеја и да се уместо оружја Србима достави новац којим би сами куповали оружје, а Србија на тај начин избегла одговорност. Како по речима конзула Светислава Симића то није било могуће због недостатка новца, јавила се идеја да се Србима достави оружје које потиче из српско-турског рата 1876–1878. године и којег по магацинима у Србији има у великим количинама.[28] Оваква молба је упућена влади у Београду и након дужег времена краљ Милан ју је прихватио. На седници Одељења за пропаганду српске владе одржаној у Нишу крајем јуна 1899. године, у присуству конзула Србије из Приштине, Скопља и Битоља, поред осталог, било је одлучено да се започне са наоружавањем српског народа у Старој Србији.[29] На основу овакве одлуке влада др Владана Ђорђевића почела је у пролеће 1899. године да доставља тамошњим Србима оружје којим би се бранили. У почетку је, до царинарнице Рашка достављено педесетак пушака са муницијом, одакле се тајним каналима преносило преко границе и издавало, под строгим надзором, поверљивим лицима.[30] Са преношењем оружја се наставило и у 1900. години. Међутим, главни заговорник ове идеје, конзул Светислав Симић премештен је из Приштине, а на његово место долази Сима Аврамовић, који је за разлику од њега био умеренији и обазривији у погледу преношења оружја и наоружавања српског становништва.[31]

Цитирани извори и литература

Необјављени извори

Архив Југославије

Збирка Јована Јовановића Пижона

Архив Србије

Министарство иностраних дела – Политичко-просветно одељење

[27] Бранко Перуничић, *Писма српских конзула из Приштине 1890–1900*, Народна књига, Београд, 1985, 159–198.

[28] Јанићије Поповић, *Живот Срба на Косову 1812–1912*, Никанор, Грачаница, 2007, 168–169.

[29] Јован М. Јовановић, *Јужна Србија од краја XVIII века до ослобођења*, Геца Кон, Београд, 1941, 84.

[30] Михаило Војводић, *Србија у међународним односима крајем XIX и почетком XX века*, САНУ, Београд, 1988, 331.

[31] Јанићије Поповић, *Живот Срба на Косову 1812–1912*, Никанор, Грачаница, 2007,169.

Објављени извори

Перуничић 1985: Б. Перуничић, *Писма српских конзула из Приштине 1890–1900*, Београд: Народна књига

Станковић 1910: Т. П. Станковић, *Путне белешке по Старој Србији 1871–1898*, Београд: Штампарија Ђ. Мунца и М. Карића

Литература

Војводић 2000: М. Војводић, „Прилике на Косову и Метохији и политика Србије 1881–1912“, у: *Србија и Балканско питање (1875–1914)*, Нови Сад: Матица српска

Војводић 2000: М. Војводић, „Србија и грчко-турски рат“, у: *Србија и Балканско питање (1875–1914)*, Нови Сад: Матица српска

Војводић 2000: М. Војводић, „Србија и Македонско питање“, у: *Србија и Балканско питање (1875–1914)*, Нови Сад: Матица српска

Војводић 1988: М. Војводић, *Србија у међународним односима крајем XIX и почетком XX века*, Београд: Српска академија наука и уметности

Војводић 2003: М. Војводић, *Стојан Новаковић и Владимир Карић*, Београд: Clio

Војводић 1999: М. Војводић, „Стојан Новаковић у спољној политици Србије“, у: *Путеви српске дипломатије*, Београд: Clio

Војиновић 1992: С. Војиновић, „Два непозната писма Тодора Станковића упућена Стојану Новаковићу“, *Баштина 3*, Приштина: Институт за проучавање културе Срба, Црногораца, Хрвата и Муслимана

Јовановић 1937: А. Јовановић, „Четнички покрет у Јужној Србији под Турцима“, у: *Споменица двадесетпетогодишњице ослобођења Јужне Србије 1912–1937*, Скопље.

Јовановић 1941: Ј. М. Јовановић, *Јужна Србија од краја XVIII века до ослобођења*, Београд: Геца Кон

Јовановић 1921: Ј. М. Јовановић, „Новаковић у дипломатији“, у: *Споменица Стојана Новаковића*, Београд

Историја српског народа 1988, Историја српског народа, VI/1, Београд: Српска књижевна задруга

Зарковић 2008: В. Зарковић, *Афера у Ибарском Колашину 1901–1902. године*, Приштина/Лепосавић: Институт за српску културу

Зарковић 2006: В. Зарковић, „Примери деловања великих сила и Србије међу Арбанасима у Старој Србији почетком XX века“, у: *Духовност писане културе Срба у контексту културе балканских Словена*, Приштина – Лепосавић: Институт за српску културу

Поповић 2007: Ј. Поповић, *Живот Срба на Косову 1812–1912*, Грачаница: Никанор

Vesna ZARKOVIĆ

THE WORK OF SERBIAN DIPLOMACY ON THE PROTECTION OF SERBS IN OLD SERBIA IN THE LAST DECADE OF THE 19TH CENTURY

Summary

The author states that in his endeavours to protect Serbian population in the Ottoman's empire, Serbia had decided to do it by means of diplomacy, and the outcome of such determination was the sign of Consular convention. Thanks to this convention, Serbia managed to open consulates in Thessalonica, Skopje, Bitolj and Prishtina very quickly upon the sign of it. Serbian consuls immediately started sending reports on the difficult position of Serbian people and looking for possible solutions. The most difficult was the position of Serbian people in Kosovo and Metohia, which were under the competence of Prishtina's consul. His position was not safe either, what had been testified by the murder of the first Serbian consul in this place Luka Marinković. His successor was Todor P. Stanković, who was in better relationships with prominent Albanians due to his knowledge of language and earlier activities. Therefore, he insisted in the solution of Serbian issue by bringing together of Albanians and Serbs. Although he passed two mandates in that position, and made personal efforts for this plan to come true, he did not succeed. There were many reasons why he could not make a success, but one of the most important was the intervention of other states, first of all Austria-Hungary.

The part of this plan was the buying of affection of some Albanians by giving them temporary presents, but neither this one was successful. All resulted in giving many presents to some Albanians, the most frequently ones in arms and money. Permanent periodic paying of some Albanians arose from the mentioned in order to protect some villages and monasteries, including country's areas from different oppressors, evil-doers and pests. The largest number of these „protectors" turned into its contrast and burden lying on Serbs. In the last decade of the 19th century, the institution of country's field guard, who was obviously Albanian, was legalized. Out of the danger called field guard Albanian, Serbs were set free by the consul Sima Avramović in 1902.

As none of the plans had given significant results, under the influence of the consul Svetislav Simić, a plan that Serbs should be protected with armament appeared. Nevertheless, this plan had not given expected results due to complex political circumstances, but led to the movement of the Albanians in order to detect arms, what resulted in new misdeeds against Serbs.

Key words: Serbs, Old Serbia, Albanians, Serbian consuls, Albanian leaders.

Рад је предат 14. априла 2011. године, а након позитивног мишљења рецензената одлуком одговорног уредника „Баштине" одобрен за штампу.

УДК 000000000000

Јован СИМИЈАНОВИЋ
Институт за српску културу – Приштина / Лепосавић

УТИЦАЈ МИГРАЦИЈА СА КОСОВА И МЕТОХИЈЕ НА ДЕМОГРАФСКИ РАЗВОЈ КРАЉЕВА У ПЕРИОДУ НАКОН ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА*

Апстракт: У демографском развоју, који је уследио по окончању Другог светског рата, у већини градова у Србији приметан је нагли пораст миграција становништва. Убрзано се смањивао удео пољопривредног становништва, док су истовремено већи градови, са индустријом у повоју, непланski прихватали све вишкове аграрно пренасељеног села. Један од карактеристичних примера из тог времена може бити Краљево, чији је нагли демографски пораст био проузрокован приливом досељеника. Значајан удео у досељеном становништву у Краљеву чине мигранти са Косова и Метохије. Интензивну имиграцију пратио је пораст природног прираштаја, који је такође карактерисао то време. Врхунац косовскометохијске миграционе струје дешава се седамдесетих и осамдесетих година. За разлику од других досељеника, косовскометохијски мигранти су, пре свега, били мотивисани политичко-безбедносним разлозима.

У раду се мултидисциплинарним методолошким приступом, коришћењем демографских статистичких података приступа комплексном научном изазову, да се проникне у узроке и механику миграција, као друштвених и историјских процеса. Рад је настао на основу непубликоване архивске грађе, статистичких, демографских података на основу пописа становништва, осталих публикованих извора и релевантне литературе.

Кључне речи: миграције, становништво, Краљево, Косово и Метохија.

Миграције су друштвени феномен који карактерише човечанство од самих почетака. Свеукупни историјски процес је најдиректније условљен овом појавом. Од првобитних ловаца скупљача, преко сточара и земљорадника до савременог човека индустрије и постиндустријског доба и информатичког човека, кретање и потрага за новим стаништем не престаје. Мотиви су наравно разнолики, али најчешће се односе на проналажење бољих, лепших, лакших

и безбеднијих услова за живот. Уопштено узевши, миграција се може дефинисати као трајна или привремена промена пребивалишта. Без ограничења у погледу удаљености новог одредишта, добровољности или принуде чина селидбе, као и без јасног разграничења између унутрашње и спољне миграције. Наравно, нису све врсте просторног кретања укључене у ову дефиницију. Изван ње остају континуирани покрети номада и миграторних радника за које нема трајнијег пребивалишта, или пак привремене сеобе.[1] Врло често миграције могу бити и присилно изазване. Када је у питању наша територија и новије доба, XX век је донео доста патњи, страдања и разарања, проузрокујући многе, масовне и насилне миграције.

Међу најтрагичнијим су насилно изазвани покрети српског и осталог неалбанског живља са простора Косова и Метохије у простор унутрашње Србије. Та континуирана демографска појава јесте једно од обележја друге половине XX века. Судбина простора Косова и Метохије у току и након Другог светског рата, најкрвавијег и најбруталнијег сукоба у историји човечанства по много чему је јединствена. Велики број српских избеглица из италијанске, немачке и бугарске окупационе зоне на територији Косова и Метохије своје уточиште је пронашао у окупираној Србији под колаборационом управом „Владе народног спаса" Милана Недића.[2] Избегличка струја у време рата наставља се и по његовом окончању, претварајући се у миграционе таласе, углавном српског становништва са Косова и Метохије у правцу севера, тј. уже Србије.

Карактеристике миграција у Србији по окончању Другог светског рата

Упркос ужасним траумама које је југословенско друштво доживело током Другог светског рата, огромној материјалној штети, великим људским губицима који су довели до готово биолошког нестанка српског народа, упркос

---

* Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (Ев. бр. 178028), који финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

[1] Everett S. Lee, „A Theory of Migration", *Demography*, Vol. 3, No. 1. University of Pennsylvania, Philadelphia, 1966, 49.

[2] Тачан број исељеног становништва са Косова и Метохије тешко је тачно одредити. Процене се крећу од преко 40.000 особа. Неке процене говоре и о укупно 100.000 избеглица из италијанске, немачке и бугарске окупационе зоне на Косову и Метохији. Слободан Милошевић, *Избеглице и пресељеници на територији окупиране Југославије 1941–1945*, Институт за савремену историју, Београд 1981, 51, 54–56; Венцеслав Глишић, „Албанизација Косова и Метохије 1941–1945, *Срби и Албанци у XX веку*, САНУ, научни скупови, књ. LXI Одељење историјских наука, књига 20, Београд, 1991, 285; Ali Hadri, *Narodnooslobodilački pokret na Kosovu 1941–1945*, Zavod za istoriju Kosova, Priština, 1973, 287.

великом броју ратне сирочади, бројним ратним и цивилним инвалидима рата, југословенско друштво је имало у себи снаге да након најкрвавијег периода крене путем привредног и демографског опоравка. Будући да историју стварају људи, као појединци или у оквиру мањих или већих група, у неком случају очигледно или индиректно, нужно је да се зарад комплетнијег и емпиријског реконструисања историјских процеса он посматра и „одоздо" из најширих маса „обичних" људи, чији се глас не чује толико разговетно и гласно, али на ширем плану постаје понекад и бујица која одлучно усмерава ток историјског процеса.

Бујица у виду масовног миграционог таласа дословно је ускомешала целу Србију у послератном периоду у виду наглог повећања механичког кретања становништва – миграција. Оне су тада биле претежно економски условљене, махом су доводиле становништво са аграрно пренасељених руралних подручја у градове где се тада, због индустријализације јављала потреба за великим бројем радника. Са друге стране, село је у рату претрпело велике штете, многе пољопривредне површине су дуги низ година биле необрађиване. Приватни пољопривредни поседи су у већини били „уситњени", недовољне површине да се на њима могу произвести вишкови и понудити тржишту. Примењивала се екстензивна пољопривредна производња која је давала само мале приносе, недовољне за сигурну егзистенцију сеоског становништва.[3]

Основни и најчешћи мотиви тадашњих миграција били су потрага за лепшим и лакшим начином живота. Бољи економски положај најважнији је мотив миграција на релацији село–град. Према неким проценама у периоду од 1953. до 1961. године годишње је број пољопривредног становништва био мањи за 241.000 људи на нивоу Југославије. У истом периоду у градове је прелазило 83.000–92.000 сеоског становништва, такође на нивоу тадашње државе.[4] Ови трендови су довели до тога да је за пола века удео пољопривредног становништва опао са 66% 1953. године на 10,9% 2002. године. Прелазак пољопривредног становништва на непољопривредна занимања није нужно увек био праћен и пресељавањем из села у град.[5]

---

[3] Према попису из 1951. индивидуална пољопривредна газдинства поседовала су 72% укупне пољопривредне површине у Народној Републици Србији. У ужој Србији тај проценат је био већи – 88%. Приватни поседи величине до 5 ха били су најбројнији – 66%, док је свега 13% поседа било веће од 10ха. Момчило Павловић, *Српско село 1945–1952 – откуп*, Институт за савремену историју, Београд, 1997, 33–35.

[4] Ivanka Gilić, *Dinamika i struktura gradskog stanovništva Jugoslavije, demografski aspekt urbanizacije*, Beograd, 1967, 85.

[5] Нада Радушки, „Пољопривреда без пољопривредника – проблеми у демографском развоју Србије", *Социјална мисао*, год. 16, бр. 4, Институт друштвених наука, Београд, 2009, 170.

Из године у годину у руралним срединама било је све више становника који су се у потпуности бавили непољопривредним занимањима. Са друге стране, доста је чест случај био да се особе запослене у некој непољопривредној делатности, упоредо баве и обрадом својих пољопривредних поседа. Та појава је најкарактеристичнија у приградским насељима, тамо где су те особе у близини својих радних места, а њихова свакодневна путовања на радна места спадају у дневне миграције. Када су пак у питању трајне миграције, ни новодосељено становништво није обавезно потпуно деаграризовано. Чињеница је да у овом периоду знатно расте број становника у приградским насељима, у којима велики број домаћинстава на својим малим окућницама организује неку пољопривредну производњу као вид допунске делатности. И досељено становништво је често било склоно мешовитим привредним делатностима, чак и потпуно пољопривредним у неким случајевима.

Дакле, миграције у послератном периоду представљају комплексан друштвени феномен, он представља пропратну појаву велике културне и привредне еволуције доминантно аграрног и традиционално патријархалног становништва, који се манифестовао широм целе тадашње државе. На територији уже Србије у периоду до 2002. године са простора Косова и Метохије досељено је укупно 113.766 особа.[6] Удео миграната српске националности је 83,07% (95.344 особа). Од осталих националности најбројнији су Роми 3.835 (3,37%),[7] Црногорци 3.562 (3,13%), Албанци 3.064 (2,69%), Горанци 2.012 (1,76%).[8]

Пример Краљева

Географски смештен на раскршћу значајних путева Краљево је, од кад постоји, било и транзитна станица и коначно одредиште великог броја миграната. На незаобилазном правцу за све пресељенике из већег дела Косова и Метохије, Рашке области, севера Црне Горе, Краљево је често било и њихово коначно одредиште.

Још од првог помена насеља Рудо Поље у XV веку на територији данашњег Краљева приметне су честе миграције. Управо овај крај Србије је осамдесетих

[6] У овај број нису убројана лица која имају статус привремено расељених од 1998. године.

[7] Када је у питању ромска популација, статистички подаци не могу увек бити веродостојни, претпоставља се да је број миграната много већи, јер већина њихових миграција није ни регистрована.

[8] *Становништво бр. 20, Попис становништва, домаћинстава и станова 2002, мигранти: подаци по општинама*, Републички завод за статистику Србије, Београд, 2005, 28.

година XV века био преплављен новопридошлим влашко-сточарским становништвом.[9] Иако су насеља на територији и ближој околини данашњег града постојала још у дубљој прошлости, Краљево се као значајно градско насеље развија релативно касно, као један од најмлађих чланова у клубу индустријализованих српских, југословенских градова. Управо у XX веку у периоду између два светска рата Краљево је прошло кроз нагли, динамичан и интензиван развој и раст, који је нарочито тридесетих година добио на замаху индустријализацијом. Оснивањем и успешним радом високотехнолошких индустријских погона, у Краљеву су се тада створили услови за свеобухватни раст и напредак насеља од варошице ка правом модерном граду.[10] Позитиван природни прираштај није могао сам да обезбеди довољно људи за индустрију, тако да је у великој мери град нарастао управо због досељеника који долазе због запослења и могућности за лакшим и перспективнијим животом. Трећа деценија XX века била је период прекретнице у урбаном развоју града. Насеље се од те декаде вртоглавом брзином кретало путем демографског пораста. У току двадесет година се удвостручило, а до краја века популација се увећала готово 17 пута.

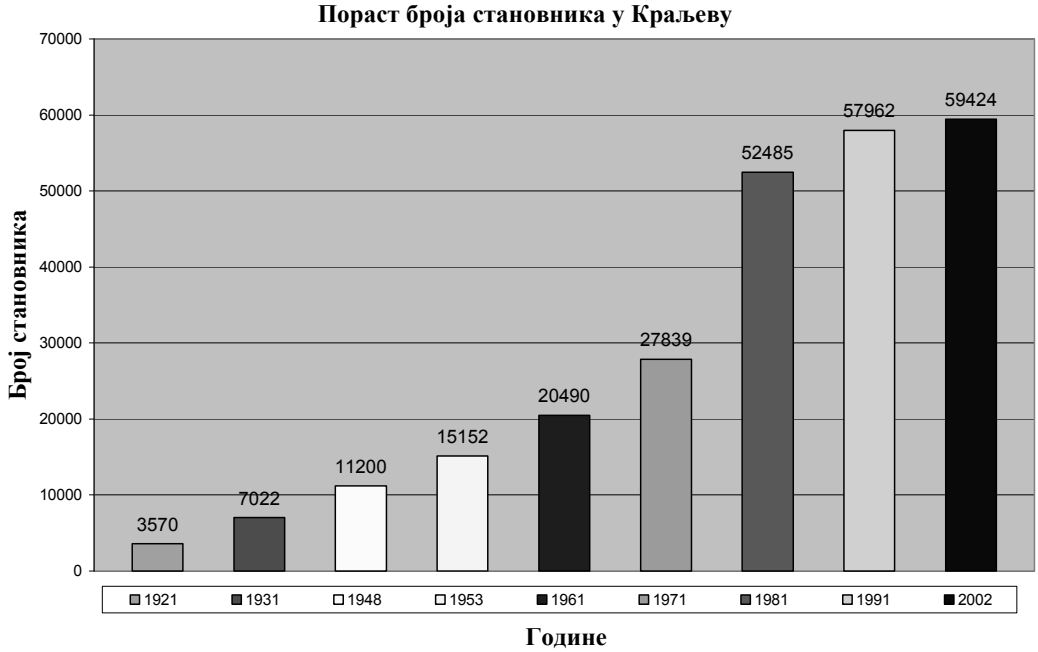
---

[9] Термин „влашко" становништво означавао је у то време економско-социјалну категорију становништва, која се бавила сточарством и имала делимично повлашћен статус у Отоманском царству. Судећи по личним именима, забележеним у турском катастарском попису из 1476. године, може се јасно закључити да је већина становника у релативно скоријем периоду дошла из југозападних крајева, Херцеговине и никшићког краја. И у каснијем периоду, у немирним временима све до XIX века, становништво се периодично насељавало и исељавало. У једном периоду између другог аустро-турског рата, тадашње насеље Карановац насељавало је у већини турско и албанско (арбанашко) становништво. Стабилнији услови за развој веће урбане насеобине створили су се тек после Другог српског устанка. Опширније видети: Хазим Шабановић, „Период турске владавине до краја XVI века", *Краљево и околина*, (уредник: Михаило Малетић), Књижевне новине, Београд 1966. 173; Рења Новаковић, „Прилог историјској географији", *Краљево о околина...*, 261–263; Драгољуб Милановић, *Краљево и његово уже грађанационо подручје*, Српско географско друштво, Београд 1973. 40–53; Ема Миљковић-Бојанић, „Насеље Рудо Поље у Смедеревском санџаку од 1476. до 1572. године", у: *Рудо Поље – Карановац – Краљево (од првог помена до Првог светског рата)*, (уредник: Љубодраг П. Ристић), Балканолошки институт САНУ – Народни музеј, Београд-Краљево 2000. 55–67; Раде Јоветић, „Карановац и нека околна места на старим географским картама", *Рудо Поље – Карановац – Краљево...*, 67–81.

[10] Два најважнија индустријска предузећа између два светска рата била су Државна фабрика авиона и Железничке радионице за оправку вагона и локомотива. Само у њима почетком 1941. године било је 2.600 запослених. У Краљеву је било и других индустријских погона: Војнотехнички завод, Железничка ложионица и неколико пилана и црепоциглана. Видети у: Владан Виријевић, „Краљево у предвечерје Другог светског рата", *Краљево октобра 1941. Окупи сто* (уредници: Драган Драшковић, Радомир Ристић), Народни музеј, Историјски архив, 2003, 13, 17.

Број становника градског насеља Краљева по годинама пописа.[11]

Година пописа	1921.	1931.	1948.	1953.	1961.	1971.	1981.	1991.	2002.
Број становника	3.570	7.022	11.200	15.152	20.490	27.839	52.485	57.962	59.424

Други светски рат је, још на самом почетку, донео Краљеву велике губитке у људству због борби у околини и масовног стрељања талаца. Рат је у Краљево довео и велики број избеглица из разних крајева Југославије Словеније, НДХ, а најбројнији су били изгнаници са Косова и Метохије (272 домаћинства). Постоје подаци да је само у Краљеву и два околна села, Адрани и Грдица, само током 1941. године боравило 2.807 избеглица.[12] У ближој околини Краљева, у Матарушкој Бањи у периоду од 1942. до 1947. године збринут је велики број избегле деце и ратне сирочади.[13]

Тешко је приближно тачно проценити број избеглица са Косова и Метохије на целој територији тадашње Србије. Велики број избеглица у периоду

[11] *Jugoslavija statistički godišnjak 1918–1988*, Savezni zavod za statistiku, Beograd, 1989, 40; *Становништво бр. 9, попис становништва, домаћинстава и станова у 2002. години, упоредни преглед броја становника од 1948 до 2002. године*, Савезни завод за статистику, Београд, 2004, 110.

[12] Силвија Крејаковић, „Избеглице у Краљеву 1941. године", *Краљево октобра 1941...*, 74–75.

[13] Милорад Ђ. Панић, *Дом за збрињавање избегличке деце у Матарушкој Бањи (1942–1947)*, Центар за социјални рад, Краљево, 1994, 315–316.

рата није ни био регистрован, због тога што је био смештен код рођака. Једно време избеглице из округа Косовска Митровица нису ни биле евидентиране, јер је *de facto* тај округ припадао Србији.[14]

Краљево је ослобођено 29. новембра 1944. године. Убрзо потом се приступило организовању нове народне власти. Народноослободилачки одбор града Краљева конституисан је 10. децембра исте године.[15] Срески народноослободилачки одбор формиран је нешто раније истог месеца.[16] Релативно касно формирање органа власти у Краљеву у односу на остале градове условљено је каснијим ослобођењем. Статус града Краљево је званично добило 21. децембра 1945. године чиме је издвојено из састава Среза жичког, односно стављено у његов степен.[17] Статус градског насеља биће задржан све до данашњих дана, за разлику од неких градова који су у међувремену губили и добијали тај статус.[18] Указом Председништва Народне скупштине Народне Републике Србије од 6. јула 1949. године Краљево је преименовано у Ранковићево. Тај назив је остао до 27. децембра 1954. године, када је Извршно веће Народне Републике Србије донело одлуку о враћању старог имена.[19]

Опште је познато да је позитиван миграциони салдо – већи број досељених од броја одсељених уз позитивну стопу наталитета – најзначајнији фактор демографског и економског развоја средине; он најчешће индикује пожељност баш те средине међу мигрантима који су одлучили да се у њој настане. Број запослених у државном сектору нагло је растао у послератним годинама, више због тога што се управе државних предузећа нису руководиле

---

[14] С. Милошевић, *Избеглице и пресељеници...*, 51.

[15] Историјски архив Краљево, фонд Скупштине општине Краљево, записник Градског народноослободилачког Одбора, 10. XII. 1944, књига 1.

[16] Стеван Суша, „Преглед друштвено-политичког развоја после ослобођења, делатност Среског народноослободилачког одбора за срез Жички", *Краљево и околина...*, 437.

[17] *Службени гласник Народне Републике Србије*, бр. 44/1945; *Водич Историјског архива Краљево*, приредио Радомир Ристић, Историјски архив Краљево, Краљево, 1993, 69.

[18] Пописима од 1948. до 2002. године у Србији су од стране званичних статистичких органа коришћена два критеријума за одређивање типа насеља: административни и комбиновани. По административном критеријуму насеља се третирају према свом законском административном статусу. Овај метод је коришћен у пописима из 1948, 1981, 1991. и 2002. године. У пописима из 1953, 1961, 1971. године примењиван је комбиновани демографско-статистички критеријум којим се дефинише тип насеља на основу пропорционалног удела пољопривредног становништва. У сваком случају, Краљево је, од првог послератног пописа из 1948. до последњег 2002 године, окарактерисано као градско насеље. Радослав Стевановић, „Градска насеља Републике Србије у пописима становништва од 1948. до 2002. године", *Становништво*, год. 42, бр. 1–4, Центар за демографска истраживања – Институт друштвених наука, Београд, 2004, 109–126.

[19] *Службени гласник Народне Републике Србије*, бр 31/49 и 1/55; Јелена Петровић, *Живот у Ранковићеву, документи, сведочења*, Ибарске новости, Краљево, 1989, 11–27.

рационалним разлозима, него што је то било условљено стварним развојем индустријализације.[20] Ипак уочљив је и развој индустријске производње која је за собом отворила потребу за бројним радним местима и тиме утицала на позитиван миграциони салдо у већини градова Републике Србије.

Један од градова са највећим миграционим салдом у то време било је Краљево.[21] Развој привреде и друштвеног сектора у послератном Краљеву омогућио је прихватање све расположиве радне снаге. Просечна годишња стопа пораста укупне запослености у друштвеном сектору износила је 6,1%, а 8,1% у непривредним делатностима.[22] Проблем незапослености у то време практично није ни постојао.

Демографски развој Краљева у послератном периоду карактеристичан по константном расту броја становника.

Број становништва општине Краљево по годинама пописа[23]

Година пописа	1948.	1953.	1961.	1971.	1981.	1991.	2002.
Број становника у општини	75.657	82.454	91.579	106.153	121.622	125.772	126.364
Промена – пораст броја становника у општини	/	6.797	9.125	14.574	15.469	4.150	592
Стопа раста броја становника у општини	/	109	111,10	116,0	114,60	103,40	100,50
Стопе раста броја становника у округу	/	110,70	111,20	109,70	112,50	106,20	104,60
Стопа раста становника у Србији	/	106,30	108,40	107,90	107,30	101,20	100,90

Поређењем резултата пописа становништва 1948–2002. број становника Краљева има тенденцију константног раста. Највећи пораст броја становника је регистрован у периоду од 1971. до 1981. године. У тој декади становништво је нарасло за 14,5% односно 15.469 особа. Од краја рата до почетка XXI века, број становника увећан је за 167 %. Тада још увек релативно висок природни прираштај уз висок миграциони салдо допринео је овако наглом повећању броја становника. Занимљива карактеристика Краљева у периоду шездесетих и седамдесетих година у односу на околне општине јесте та да је Краљево имало већи природни прираштај од миграционог салда, који је такође био

[20] Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, treća knjiga, Beograd 1988, 312.

[21] Радослав Д. Павловић, „Кретање становништва у општинама региона Краљево у периоду од 1961. до 1981. године", *Наша прошлост*, 1, Краљево, 1986, 139.

[22] Владета Радосављевић, „Привредни и комунални развој, запосленост и кадрови", *Краљево и околина...*, 485.

[23] *Становништво бр. 9, упоредни преглед броја становника...*, 110.

изузетно висок.[24] Висок ниво природног прираштаја карактеристичног за то време представља ехо претходних миграција. Мигранти досељени педесетих година, махом у репродуктивном периоду живота, сигурно су у периоду шездесетих, седамдесетих и осамдесетих утицали на повећање наталитета и природног прираштаја, проузрокујући и поред високог миграционог салда још већи природни прираштај.

Према резултатима првог послератног пописа одржаног 1948. године 93,62% становника Краљева изјаснило се да припада српској националности. Док је у околним руралним насељима тај проценат још већи, удео несрпске популације је мањи од једног процента, готово занемарљив на простору Среза жичког.[25] Приметна је велика национална хомогеност. То што је Краљево доминантно српска, моноетничка средина, а још и географски најближа Косову и Метохији допринело је мотивацији Срба, косовскометохијских миграната да за своје ново пребивалиште одаберу управо овај град.

Косовскометохијски мигранти

Досељено становништво Косова и Метохије представља трећу по бројности категорију досељеника на територију града Краљева са 10,38% у укупном броју досељеника. У свеукупном периоду 1940–2002. бројнији су једино досељеници из другог места исте општине 41,69% и досељени из других места централне Србије 33,75% (најчешће из околних општина, а врло бројна је и струја досељена из Рашке Области). Седамдесетих година је врхунац косовскометохијских миграција. Трећина од свог досељеног косовскометохијског становништва досељена је у периоду 1971–1980, када њихов удео у броју миграната досеже 17,24%.

Значајна карактеристика која одваја косметску миграциону струју јесте мотивација миграната. Миграционе струје које су полазиле са ове територије ка ужој Србији биле су превасходно условљене политичко-безбедносним узроцима. Резултати неких званичних истраживања – анкета говоре да је свега 15–25% српских и црногорских миграната за разлоге својих одсељавања наводило факторе економске природе.[26] Заправо, да су миграције са Косова и Метохије биле искључиво економски условљене, оне би пропорционално приближно тако масовно морале обухватити и већи број албанске популације.

---

[24] *Развитак становништва СР Србије и промене до 2000. године*, Институт друштвених наука, Центар за демографска истраживања, Београд, 1979, 137.

[25] *Konačni rezultati popisa stanovništva od 15 marta 1948 godine, knj. 9, Stanovništvo po narodnosti,* Savezni zavod za statistiku i evidenciju, Beograd, 1955, 2.

[26] Марина Благојевић, „Српске сеобе са Косова од краја 60-тих година: друштвени чиниоци", *Срби и Албанци у XX веку...*, 424.

Супротно томе, процес одсељавања неалбанског становништва управо је савршено кореспондирао процесу доласка грађана на Косово и Метохију из суседне државе Албаније.[27] Наравно, чињеница је да је и албанско становништво у том периоду напуштало исту територију, али када је оно у питању, специфичност је да се углавном ради о привременим економским миграцијама, или миграцијама у иностранство такође економски мотивисаним. Миграциони салдо на Косову и Метохији за период између 1971–1981. за Албанце је износио – 1459, док је за Србе био – 39.037.[28] Када се ови показатељи упореде са бројем становника по националности према тадашњим пописима, јасно је да се не ради о потпуно природном, друштвеном процесу, изазваним тзв. неполитичким узроцима, који иза себе нема организовану политичку, расизмом и шовинизмом мотивисану позадину. Континуитет смишљеног застрашивања се наставио и након Другог светског рата.[29]

Територија Косова и Метохије је дуго потом, по свим параметрима, остала аграрно пренасељена, рурална без инфраструктуре и индустрије. Становништво које се бавило пољопривредном производњом било је у већини. Наталитет и природни прираштај су били највећи у целој земљи. Илустрације ради, природни прираштај у Србији без покрајина 1947. године био је 12,8 промила, у 1984. години 3,9 промила, док је природни прираштај у покрајини Косово и Метохија 1947. године био 25,5, а 1984. је износио 25,2.[30]

У родном и генерацијском погледу ваља истаћи да је миграцијама на подручје округа пристигло витално становништво махом у најпродуктивнијој животној доби; 19,85% миграната је досељено у доби између двадесете и двадесет пете године живота. Велик је број и деце у придошлом становништву – 17,34%. Удео имиграната у најпродуктивнијој животној доби од двадесете до четрдесете је 44,17%. Овако масован прилив становништва у виталном, продуктивном животном добу свакако је допринео општем развоју целог округа и нарочито порасту наталитета. А свакако је и подстакао занимљив послератни феномен – нагли пораст новорођене деце, такозвану *baby boom* генерацију – појаву карактеристичну и у осталим европским земљама и Сједињеним Америчким Државама у послератном периоду све до 1964. године.[31]

---

[27] Овај процес је одличан и потпун пример четвртог правила Е. Г. Равенштајнове теорије о људским миграцијама, по коме свака главна струја миграција производи компензирајућу контраструју. Ernst Georg Ravenstein, „The Laws of Migration", *Journal of the Royal Statistical Society of London*, vol. 48, No. 1, London, 1885, 199.

[28] М. Благојевић, *нав. дело*, 425.

[29] Димитрије Богдановић, *Књиīа о Косову*, САНУ, књ. DLXVI, Београд, 1986, 201–203.

[30] *Јуīославија 1945–1985...*, 200.

[31] Термин „baby boomer" први пут је употребио Landon Jones у својој књизи: *Great Expectations: America and the Baby Boom Generation* у којој је baby boomer-има назвао све генерације деце рођене по окончању Другог светског рата све до 1964. године. Управо у том

Специфичност централне Србије јесте у томе што је тренд високог наталитета трајао углавном до 1957. године, нешто краће него у САД.[32] На нивоу Републике Србије позитиван тренд раста природног прираштаја досеже врхунац средином педесетих година, након тога постаје умерен, док већ почетком шездесетих добија тенденцију благог опадања.[33]

Ситуација у Краљеву је нешто другачија, природни прираштај за период од 1953. до 1961. године био је 13,1 промил, за декаду од 1961. до 1971. године износио је 14,7 промила, док је 1981. године пао на само 4,2 промила.[34] Дакле, пораст се и током шездесетих наставља, што је можда и у директној вези са повећаним бројем миграната у тој декади.

Познати немили догађаји од 1998. године изазвали су још већи прилив неалбанског становништва са Косова и Метохије. Поново је оживела миграциона струја која је делимично замрла током раних деведесетих. Овог пута мигранти имају и званични статус „интерно расељених лица". Судећи по томе да је већ од њиховог расељавања прошло више од деценије, многи су одлучили да се интегришу у нову средину. Значај косовскометохијске досељене популације на територију Краљева у периоду од осамдесетих година па до данашњих дана огледа се у ублажавању депопулационог тренда. У овом погледу, демографском расту допринело је и избегличко становништво са простора ратних збивања у бившим југословенским републикама. Према званичним подацима у Краљеву су се обрела 3.323 избегла лица са територије бивше СФРЈ. Упркос томе, Краљево је 2002. године имало 1.280 становника мање.[35] Тренд даљег и бржег пада готово је сигуран у будућности.

периоду дошло је до наглог скока броја рођене деце. Након 1964. године у Сједињеним Америчким Државама долази до пада броја живорођене деце на мање од четири милиона годишње, тај падајући тренд се наставља и у каснијим годинама. Главни разлог за појаву овог феномена приписиван је олакшању које је стигло завршетком рата и одлуком великог броја младих парова да добију децу после вишегодишњег одлагања због ратне неизвесности. Ову појаву је пратио и умногоме потпомогао и убрзани раст стандарда. Ниједна дотадашња генерација није имала тако комфорне услове поготово у Сједињеним Америчким Државама и западноевропским земљама. И наша земља је прошла кроз истоветан феномен. У Србији се тај период високе стопе рађања завршава нешто раније – 1957. године.

[32] Јелена Стојиљковић, „Baby Boom генерација на прагу пензионисања", *Становништво 48*, 2/2010, Центар за демографска истраживања – Институт друштвених наука, Београд, 2010, 77.

[33] *Југославија статистички годишњак 1918–1988*, 41; *Југославија 1945–1985, статистички приказ*, Савезни завод за статистику, Београд, 1986, 51.

[34] *Општине у СР Србији 1974, статистички подаци*, Републички завод за статистику, Београд, 1975, 42; *Развитак становништва...*, 120–123.

[35] *Избеглички корпус у Србији, према подацима пописа становништва 2002*, приредили: Петар Лађевић и Владимир Станковић, Министарство за људска и мањинска права Србије и Црне Горе, Београд, 2004, 43, 55.

Према последњем попису одржаном 2002. године, у Краљеву је стално настањено 121.707 становника, од чега је удео оних који су досељени у неком периоду од пре 1940. године до 2002. године 61.055, односно 50,17%.[36] Пример Краљева је веома транспарентан, због својих специфичности демографског развоја током послератног периода. Са друге стране, по свим критеријумима овај град много не одудара од просечне слике демографског развоја осталих градова у ужој Србији.

Досељено становништво у Рашком округу, према старости у време досељења и подручју са којег је досељено, према попису из 2002. године[37]

Време досељења и старост у време досељења	Укупно	Из Републике Србије, и то:					Из република бивше СФРЈ, и то:					Из других држава	Непознато
		свега	из другог места исте општине	Из друге општине			Црне Горе	Босне и Херцеговине	Хрватске	Македоније	Словеније		
				централне Србије	Војводине	Косова и Метохије							
Рашки округ	130431	115428	59574	43754	1928	10172	4544	3192	3488	1356	427	1056	940
испод 15 година	22629	18797	7172	8550	437	2638	967	722	810	430	159	548	196
15 –19	17212	15635	8190	6152	207	1086	596	330	317	143	18	37	136
20 –24	25893	23575	11973	9464	327	1811	979	444	381	224	41	83	166
25 –29	16194	14478	6570	6266	246	1396	643	392	300	168	43	51	119
30 –34	9671	8423	3765	3527	162	969	332	331	278	116	52	64	75
35 –39	5865	4911	2134	2064	132	581	191	242	320	57	55	40	49
40 и више	11459	9144	3524	4121	312	1187	317	603	946	124	42	165	118
Непознато	21508	20465	16246	3610	105	504	519	128	136	94	17	68	81

[36] *Становништво, бр. 8, Миграциона обележја, подаци по насељима*, Републички завод за статистику Србије, Београд, 2004, 114–115.

[37] *Становништво бр. 20, мигранти...*, 346.

Досељено становништво у општини Краљево, према времену досељења и подручју са којег је досељено, према попису из 2002. године[38]

Време досељења и старост у време досељења	Укупно	Из Републике Србије, и то:					Из република бивше СФРЈ, и то:					Из других држава	Непознато
		свега	из другог места исте општине	Из друге општине			Црне Горе	Босне и Херцеговине	Хрватске	Македоније	Словеније		
				централне Србије	Војводине	Косова и Метохије							
Пре 1940–2002	61055	53410	25456	20609	1006	6339	1414	2137	2353	734	295	452	260
1940. и раније	818	755	390	330	9	26	4	13	16	22	4	–	4
1941–1945.	751	655	326	269	7	53	12	17	19	33	2	6	7
1946–1960.	9285	8793	4408	3729	109	547	110	133	118	71	17	7	36
1961–1970.	11892	10931	4503	4694	247	1487	318	271	153	129	27	9	54
1971–1980.	12146	11029	3975	4743	217	2094	394	212	169	143	40	128	31
1981–1985.	4771	4309	1818	1542	88	861	151	95	54	51	24	75	12
1986–1990.	4620	4116	1946	1514	69	587	137	116	93	57	28	49	24
1991–1995.	6368	3312	1697	1300	83	232	114	1016	1532	180	127	56	40
1996–2002.	5704	4938	2636	1839	135	328	139	244	186	28	24	110	35

Број и процентуални удео досељеника према периоду досељавања[39]

Број досељеника у општини према времену досељења		Процентуални удео у укупном броју осељених %	Број досељеника у округ према времену досељења
1940. и раније	818	1,45	1.278
1941–1945.	751	1,33	1.241
1946–1960.	9.285	16,48	15.931
1961–1970.	11.892	21,10	19.494
1971–1980.	12.146	21,55	22.571
1981–1990.	9.391	16,66	21.731
1991–2002.	12.072	21,42	27.606

[38] *Исто*, 350, 351.

[39] Исто као нап. бр. 36.

Удео у укупном броју досељеника према територији са које су досељени	**%**
Другог места исте општине	41,69
Централна Србија	33,75
Војводина	1,65
Косово и Метохија	**10,38**
Црна Гора	2,32
Босна и Херцеговина	3,50
Хрватска	3,85
Македонија	1,20
Словенија	0,48
Друге државе	0,74
Непознато	0,43

Цитирани извори

Историјски архив Краљево, фонд Скупштине општине Краљево

Избеглички корпус у Србији, према подацима пописа становништва 2002, приредили: Петар Лађевић и Владимир Станковић, Министарство за људска и мањинска права Србије и Црне Горе, Београд, 2004.

Југославија 1945–1985, статистички приказ, Савезни завод за статистику, Београд, 1986.

Jugoslavija statistički godišnjak 1918–1988, Savezni zavod za statistiku, Beograd, 1989.

Konačni rezultati popisa stanovništva od 15. marta 1948. godine, knj. 9, Stanovništvo po narodnosti, Savezni zavod za statistiku i evidenciju, Beograd, 1955.

Општине у СР Србији 1974, статистички подаци, Републички завод за статистику, Београд, 1975.

Развитак становништва СР Србије и промене до 2000. године, Институт друштвених наука, Центар за демографска истраживања, Београд, 1979.

Службени гласник Народне Републике Србије, бр. 44/45.

Службени гласник Народне Републике Србије, бр. 31/49.

Службени гласник Народне Републике Србије, бр. 1/55.

Становништво, бр. 8, Миграциона обележја, подаци по насељима, Републички завод за статистику Србије, Београд, 2004.

Становништво бр. 9, Попис становништва, домаћинстава и станова у 2002. години, упоредни преглед броја становника од 1948. до 2002. године, Савезни завод за статистику, Београд, 2004.

Становништво бр. 20, Попис становништва, домаћинстава и станова 2002, *мигранти*: *подаци по општинама,* Републички завод за статистику Србије, Београд, 2005.

Литература

Благојевић 1991: М. Благојевић, „Српске сеобе са Косова од краја 60-тих година: друштвени чиниоци“, *Срби и Албанци у XX веку, САНУ, научни скупови,* књ. LXI Одељење историјских наука, књига 20, Београд, 423–457

Богдановић 1986: Д. Богдановић, *Књига о Косову*, САНУ, Београд

Виријевић 2003: В. Виријевић, „Краљево у предвечерје Другог светског рата“, *Краљево октобра 1941, Окупи сто*, Народни музеј, Историјски архив, Краљево

Водич Историјског архива Краљево, приредио Радомир Ристић, Историјски архив Краљево, 1993, 13–20

Глишић 1991: В. Глишић, „Албанизација Косова и Метохије 1941–1945, *Срби и Албанци у XX веку, САНУ, научни скупови,* књ. LXI Одељење историјских наука, књига 20, Београд, 277–308

Gilić 1967: I. Gilić, *Dinamika i struktura gradskog stanovništva Jugoslavije, demografski aspekt urbanizacije*, Beograd

Јоветић 2000: Р. Јоветић, „Карановац и нека околна места на старим географском картама“, *Рудо Поље – Карановац – Краљево (од првог помена до првог светског рата)*, (уредник: Љубодраг П. Ристић), Балканолошки институт САНУ – Народни музеј, Београд – Краљево, 67–79.

Jones 1980: L. Jones, *Great Expectations: America and the baby boom generation*, Coward, McCann and Geoghegan, New York

Крејаковић 2003: С. Крејаковић, „Избеглице у Краљеву 1941. године“, *Краљево октобра 1941, Окупи сто*, Народни музеј: Историјски архив, Краљево, 69–84

Lee 1966: E. S. Lee, „A Theory of Migration“, *Demography*, Vol. 3, No. 1. University of Pennsylvania, Philadelphia

Милановић 1973: Д. Милановић, *Краљево и његово уже гравитационо подручје*, Српско географско друштво, Београд

Милошевић 1981: С. Милошевић, *Избеглице и пресељеници на територији окупиране Југославије 1941–1945*, Институт за савремену историју, Београд

Миљковић-Бојанић 2000: Е. Миљковић-Бојанић, „Насеље Рудо Поље у Смедеревском санџаку од 1476. до 1572. године“ , *Рудо Поље – Карановац – Краљево (од првог помена до првог светског рата)*, (уредник: Љубодраг П. Ристић), Балканолошки институт САНУ – Народни музеј, Београд – Краљево, 55–66

Новаковић 1966: Р. Новаковић, „Прилог историјској географији“, *Краљево и околина*, (уредник: Михаило Малетић), Књижевне новине, Београд, 193–207

Павловић 1997: М. Павловић, *Српско село 1945–1952 – откуп*, Институт за савремену историју, Београд

Павловић 1986: Р. Павловић, „Кретање становништва у општинама региона Краљево у периоду од 1961. до 1981. године“, *Наша прошлост*, 1, Краљево, 135–144

Панић 1994: М. Панић, *Дом за збрињавање избегличке деце у Матарушкој Бањи (1942–1947)*, Центар за социјални рад, Краљево

Petranović 1988: B. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988, treća knjiga*, Beograd,

Петровић 1989: Ј Петривић, *Живот у Ранковићеву, документи, сведочења*, Ибарске новости, Краљево

Радушки 2009: Н. Радушки, „Пољопривреда без пољопривредника – проблеми у демографском развоју Србије“, *Социјална мисао*, Институт друштвених наука Београд, 169–177

Стевановић 2004: Р. Стевановић, „Градска насеља Републике Србије у пописима становништва од 1948. до 2002. године“, *Становништво*, год. 42, бр. 1–4, Центар за демографска истраживања – Институт друштвених наука, Београд, 109–126

Стојиљковић 2010: Ј. Стојиљковић, „Baby Boom генерација на прагу пензионисања“, *Становништво 48*, 2/2010, Центар за демографска истраживања – Институт друштвених наука, Београд, 75–91

Суша 1966: С. Суша, „Преглед друштвено-политичког развоја после ослобођења, делатност Среског народноослободилачког одбора за срез Жички“, *Краљево и околина*, (уредник: Михаило Малетић), Књижевне новине, Београд, 432–456

Радосављевић 1966: В. Радосављевић, „Привредни и комунални развој, запосленост и кадрови“, *Краљево и околина* (уредник: Михаило Малетић), Књижевне новине, Београд, 479–520

Ravenstein 1885: E.G. Ravenstein, „The Laws of Migration“, *Journal of the Royal Statistical Society of London*, vol. 48, No. 1, London

Hadri 1973: A. Hadri, *Narodnooslobodilački pokret na Kosovu 1941–1945*, Zavod za istoriju Kosova, Priština

Шабановић 1966: Х. Шабановић, „Период турске владавине до краја XVI века“, *Краљево и околина* (уредник: Михаило Малетић), Књижевне новине, Београд, 167–192

Jovan SIMIJANOVIĆ

THE IMPACT OF MIGRATIONS FROM KOSOVO AND METOHIA ON THE DEMOGRAPHIC DEVELOPMENT IN KRALAJEVO IN THE PERIOD AFTER THE SECOND WORLD WAR

Summary

The author states that migrations are one of the oldest and most important social phenomena. Demographic development which followed the termination of the Second World War was accompanied by the sudden increase of the migration of population. The shares of agricultural population are being decreased rapidly, while bigger cities with the striving industry, accepted all surplus of inhabitants of the agrarian overpopulated village in a non-planned manner. The author mentions one of the characteristic examples from that time such as Kraljevo, which rapid demographic increase was influenced by the massive influx of immigrants.

In the actual population of Kraljevo, more than half of them to which Kraljevo is not birth place were incorporated. An important part in the immigrants in Kraljevo is made of the ones from Kosovo and Metohia. Differently of the immigrants from other areas, a prevalent motive for migration was of political and security grounds. Intensive migration was accompanied by the increase of population, which characterised that time. The highlight of Kosovo and Metohia's migration influx is happened in the 70-ies and 80-ies of the previous century. At the end of the 90-ies, former migration influx was strengthened by newcomers and persecuted inhabitants from the areas of Kosovo and Metohia. It is about non-Albanian population. From formally-legal grounds this population has got the status of "temporary displaced persons". Although their migrations were qualified as temporary ones, unfortunately, a trend of more frequent integration in new milieu had been spotted, that is, giving up of the displaced ones from their plans to come back at their previous habitats.

Kea words: migrations, population, Kraljevo, Kosovo and Metohia.

Рад је предат 5. маја 2011, а након позитивног мишљења рецензената одлуком одговорног уредника „Баштине" одобрен за штампу.

УДК 000000000000

Милутин ЖИВКОВИЋ
Институт за српску културу – Приштина/Лепосавић

ПОСЕТА ЈОСИПА БРОЗА ТИТА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ (25–28. МАРТА 1967. ГОДИНЕ) У СВЕТЛУ ПОСТБРИОНСКИХ ДЕШАВАЊА У ПОКРАЈИНИ*

Апстракт: Чланак се бави анализом сложене ситуације на Косову и Метохији током неколико месеци после Брионског пленума, политичким иступањима косовских Албанаца у том периоду и односом Јосипа Броза Тита према тим тенденцијама. Рад је заснован на грађи из Архива Југославије и научној литератури која се бави унутрашњим друштвенополитичким развојем Југославије.

Кључне речи: Косово и Метохија, Покрајина, Албанци, Срби, Јосип Броз Тито, Служба државне безбедности, уставне промене.

На унутрашњополитичкој позорници Социјалистичке Федеративне Републике Југославије средином шездесетих година одиграло се неколико бурних процеса. Наиме, потпуна „ушушканост" између блокова која је доносила спољнополитичку сигурност Југославији,[1] те стабилан привредно-економски развитак,[2] омогућили су покретање коренитих промена на унутрашњем плану. Дуго припремана привредна и друштвена реформа отпочела је 1965. године. Она је предвиђала промене на привредно-економском, државно-партијском и друштвеном нивоу. Њено спровођење, међутим, није пролазило без отпора,

* Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (Ев. бр. 178028), који финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

[1] „Југославија је уживала велики углед у свету и водила *високу* политику која је била у нескладу са њеном величином, економским потенцијалима и унутрашњим проблемима..." Љ. Димић, *Историја Српске државности*, III, Београд, 2001, 368; Д. Биланџић, *Хрватска модерна повијест*, Загреб, 1999, 456.

[2] Од 1953. до 1961. године Југославија је уз Јапан имала највећу стопу индустријског развоја на свету. Д. Биланџић, *Хрватска модерна повијест*, Загреб, 1999, стр. 378; Л. Перовић, *Затварање круга*, Сарајево, 1991, 31.

чак и у Савезу комуниста Југославије. Разилажења на самом врху политичке лествице у Југославији довела су до сукоба који је кулминирао на IV пленуму СКЈ на Брионима почетком јула 1966. године. Тада је сузбијена антиреформаторска струја са Александром Ранковићем на челу, шефом Службе државне безбедности. Овакав драстичан потез је неминовно почео да отвара нове проблеме. Национализми, који су притајено тињали већ читаву деценију, сада су јавно иступили у Хрватској, Србији и на Косову и Метохији.[3] На Косову и Метохији, иначе најнеразвијенијем и најзаосталијем делу државе, ситуација је била веома осетљива, па долази до отворених националистичких испада. После демонтирања СДБ-а албанска мањина, која је била најжешће потискивана од стране ове службе, почиње преко својих политичких првака да тежи већој политичкој, економској и културној еманципацији у оквирима Србије, али како ће се убрзо испоставити и ван ње.[4] У таквој атмосфери председник СКЈ и лидер Југославије Јосип Броз Тито одлази после 16 година у посету Покрајини, марта 1967. године, с намером да умири међунационална трвења и укаже на перспективе Косова и Метохије у будућности. Карактер посете је у очима албанске, односно српске јавности, доживљаван на потпуно различит начин. Анализом политичке и друштвено-економске ситуације на Космету после пада СДБ-а, као и праћењем политичких гибања непосредно пре и за време посете југословенског председника Покрајини, могу се лакше разумети бурна дешавања у овом региону током наредних година.

Четврти пленум СКЈ није означио само смену постојеће бирократске гарнитуре у СДБ-у, већ и уклањање једног дела кадрова из самог врха СКЈ. На тај начин је окончан вишегодишњи латентни сукоб између две фракције, који је поларизовао највише партијско руководство око кључних државних питања. Начелно све се сводило на то ко је за, а ко против привредне реформе. Сукоб је, ипак, био знатно дубљи јер је привредна реформа предвиђала деетатизацију југословенске привреде, другачију расподелу инвестиционог капитала (3/4 се до тада налазило у рукама државе) и увођење тржишта. Она је за циљ имала економско, политичко и културно јачање република у односу на федерацију, односно водила је децентрализацији државе до стадијума конфедерације. Реформа је требало да захвати и саму партију која је морала да се „демократизује", тј. да се одрекне своје бољшевичке неприкосновености у друштву. У суштини, привредна реформа је требало да покрене даљи развој процеса самоуправљања који је запао у кризу.[5] Главни идеолози привредне реформе

[3] Владимир Бакарић је 1966. године рекао да прве назнаке нерешених националних односа, избијају на видело још 1952. године. Р. Рајовић, *Аутономија Косова*, Београд, 1985, 282.

[4] Б. Петрановић, М. Зечевић, *Југословенски федерализам*, II, Београд, 1987, 395–396.

[5] На проширеној седници ЦК СКЈ марта 1962. године закључено је да се републике сукобљавају у свим кључним проблемима развоја земље, као што су: инвестиције, фондови,

били су Едвард Кардељ и Владимир Бакарић.[6] Они су имали подршку партијских кадрова из Словеније, као и дела кадрова из Хрватске и Македоније.[7] С друге стране, неки кадрови из Србије, али и из других република, залагали су се за компромис, ограничено спровођење реформе, очување заједничке државе у форми централистичке федерације и водеће место партије у друштвеном животу.[8] На челу ове струје налазио се један од најмоћнијих људи у земљи, шеф државно-безбедносног апарата Александар Ранковић.[9]

Реформа је озваничена 1965. године. Међутим, одмах је довела до кризе у Југославији, што је касније признао и сам Владимир Бакарић.[10] Узроци кризе су били многобројни.[11] Трошкови живота су се повећали за 35%, док су зараде остале исте. Дошло је до појаве велике незапослености.[12] Први пут после 1953. године стопа индустријског раста почела је да опада.[13] Почетни неуспеси реформе оснажили су ставове оног дела партијског руководства који се није слагао са оваквим курсом у развоју земље. Сукоб између два политичка табора у врху СКЈ био је неминован и он је свој епилог добио на IV пленуму одржаном 1. јула 1966. године на Брионима. Под оптужбом да су дозволили прислушкивање Брозове резиденције у Ужичкој 15, као и да су били виновници вишеструких „деформација" у раду СДБ-а, Александар Ранковић и његов заменик Светислав Стефановић су искључени из партије и пензионисани. Ранковићу

однос развијене–неразвијене републике, привредног система, политике у пољопривреди итд. О озбиљности ситуације најбоље сведоче речи Александра Ранковића: „Сваки гледа своје интересе, свој сектор, своју републику, и од одлука савезних политичких и државних форума спроводи оно што осигурава њихове интересе", АЈ, фонд 507, ЦК СКЈ, III/88, Седница ИК ЦК СКЈ, март 1962. године, прилог I; томе би требало додати и чињеницу да је током периода 1958–1969. година у Југославији било преко 2.000 штрајкова. Б. Петрановић, *Историја Југославије*, III, Београд, 1987, 402–404.

[6] Љ. Димић, *Историја Српске државности*, III, Београд, 2001, 371; Д. Биланџић, *Друштвени развој Социјалистичке Југославије*, Загреб, 1978, 234.

[7] Д. Биланџић, *Хрватска модерна повијест*, Загреб, 1999, 416.

[8] Љ. Димић, *Историја Српске државности*, *op. cit.*, 371.

[9] Л. Перовић, *Затварање круга*, Сарајево, 1991, 41.

[10] Д. Биланџић, *Хрватска модерна повијест*, *op. cit.*, 480.

[11] Наиме, државни инвестициони капитал требало је да пређе у руке банака и привредних организација. Стога је због политичког нејединства одмах дошло до сукоба око поделе капитала између република. Ствар је додатно отежавала чињеница да није било тржишта, али више ни државног интервенисања. Прелазак на тржишну привреду је изостао јер Партија није била спремна да се одрекне своје позиције у друштву зарад тога. Љ. Димић, *Историја Српске државности*, III, Београд, 2001, 384.

[12] Наиме, током периода 1962–1964. године укупни број запослених се повећао за 566.000, док се насупрот томе у наредне три године он смањио за 47.000. То је проузроковало и прве одласке грађана на рад у иностранство, тако да је 1967. године ван земље радило око 400.000 људи. Д. Биланџић, *Хрватска модерна повијест*, Загреб, 1999, 478–480.

[13] Д. Биланџић, *Друштвени развој Социјалистичке Југославије*, *op. cit.*, 252.

се посебно замерало, како је Кардељ то формулисао, „што је био глув за национална питања“, односно за „великосрпску“ и шовинистичку политику према Албанцима на Косову и Метохији.[14] Иако је Тито још у току брионске седнице упозоравао да Служба државне безбедности „не сме бити нападана као организација“, она је у периоду после пленума у потпуности реорганизована, што је довело до њеног слабљења.[15] Од 1.473 запослена у СДБ-у отпуштено је њих 671.[16] У Србији је смењено око 50% кадрова. На Космету су отпуштени сви водећи кадрови, док је већи број Албанаца ушао у службу. Повучено је чак и осам амбасадора за које се сумњало да су сарађивали са службом.[17] Сама служба је чвршће везана за политичке институције и војску. Поред федерације, одговорност за рад безбедоносне агенције су добиле и републике које су биле задужене за део њеног финансирања. Такође, основани су посебни огранци службе у свакој републици.[18]

Након рушења Ранковића и његове групе дошло је до привременог јединства у врху партије и извесне демократизације како у партији тако и у друштву, јер је попустила стега надзора над политичким и јавним животом. С друге стране, ова политичка промена је омогућила даљу неометану децентрализацију државе у политичком, економском, културном и друштвеном погледу, јачање партикуларизама по републикама и покрајинама, што је неминовно водило слабљењу савезних органа, али је и лишило државу моћног чувара њених виталних интереса што је, опет, отворило пут првим отвореним појавама национализма и сецесионизма на чију се ескалацију неће дуго чекати.[19]

На постбрионска иступања Албанаца и заоштравање међунационалних односа у Покрајини, велики утицај су имали привредно-економски и друштвено-социјални аспекти Косова и Метохије, на које је нужно скренути већу пажњу. Према свим показатељима 1967. године овај део СФРЈ је био најнеразвијенији и најзаосталији. Поред тога, 1967. је на нивоу целе Југославије означена као година велике привредно-економске и политичке кризе. То је

[14] Председник Покрајинског комитета за Косово и Метохију Вели Дева навео је да је у Покрајини праћен велики број грађана и чланова СКЈ, чак њих 120.000 и да је до 1960. године настало 900 досијеа међу којима су се неки односили и на припаднике највишег државног руководства. На удару су поготову били интелектуалци шиптарске националности. Целокупну послератну политику СДБ-а према Албанцима Вели Дева је окарактерисао као „шовинистичку праксу“. Д. Биланџић, *Хрватска модерна повијест*, Загреб, 1999, 498–499; Љ. Димић, *Историја Српске државности*, *op. cit*, 391.

[15] В. Церовић, *Косово. Контрареволуција која тече*, Београд, 1989, 204–205.

[16] АЈ, фонд 507, ЦК СКЈ III/123, Прилог 1-4.

[17] АЈ, фонд 507, ЦК СКЈ III/123, Прилог 1.

[18] АЈ, фонд 507, ЦК СКЈ III/123, Прилог 3.

[19] Љ. Димић, *Историја Српске државности*, *op. cit*., 385.

била општа оцена ЦК СКЈ,[20] са којом се сложио и Тито.[21] Ситуација на Космету је била још сложенија. Привреда Покрајине се углавном ослањала на пољопривреду и индустрију. Током периода 1966–1968. она је бележила годишњу стопу раста од 7,7 % – знатно више од југословенског просека – који је износио 3,4%,[22] али је привреда на Космету добијала тенденцију опадања. Међутим, она је у укупном производу СФРЈ учествовала са само 33%, док је удео пољопривреде, која је и даље била неразвијена, био око 40%.[23] Такође, око 30% готових индустријских производа биле су залихе, што је иначе био проблем са југословенском индустријом у целини.[24] Саобраћајна мрежа је била лоша, јер малобројни путеви унутар Покрајине нису били повезани са главним саобраћајницама ван ње.[25] Доходак по глави становника на Космету је 1967. године износио само 37% од југословенског просека.[26] Посебну тешкоћу у развоју ове области представљала је чињеница да је око 60% становништва још увек живело на селу и да је мање од 15% жена било укључено у привредну производњу.[27] С друге стране, држава је покушавала да покрене развој Косова и Метохије. У новом петогодишњем развојном плану из 1966. године напредак Космета је заузимао важно место. Током периода 1966–1970. Југославија је од Светске банке узела око 94,3 милиона долара зајма за развој Покрајине, што је износило око 21,5% од укупне висине кредита који је узет за развој свих неразвијених области.[28] Поред федерације новац је давала и Република

[20] Марта 1967. године на Другој седници Председништва и ИК ЦК СКЈ Петар Стамболић је изнео општи закључак ЦК да је 1967. година што се тиче кризе, означена као „убедљиво најтежа". АЈ, фонд 507, ЦК СКЈ III/125, Друга седница Председништва и Извршног комитета ЦК СКЈ од 16. марта 1967. године, прилог II.

[21] „Политика" за 27. март 1967. године.

[22] Овај статистички податак се мора узети са опрезом јер је индустрија Покрајине генерално била неразвијена. АЈ, фонд 507, ЦК СКЈ, III/144, Осма седница Председништва СКЈ од 22. априла 1970. године, Реферат о развоју Косова, 5.

[23] О томе да је пољопривреда и даље била кључна грана за развој ове области сведочи податак да је због велике суше 1968. године пољопривредна производња опала за 20% што је изазвало глад која је била један од виновника великих социјалних немира те године. *Исто*, 4.

[24] АЈ, фонд 507, ЦК СКЈ, III/129, Шеста заједничка седница Председништва и ИК ЦК СКЈ од 19. октобра 1967. године, Анкета о неким актуелним проблемима у привредним организацијама у индустрији и трговини.

[25] АЈ, фонд 150, КПР II – 1/130, Реферат о Косову и Метохији, стр. 6; АЈ, фонд 150, КПР II 1/130, 1б, стенографске белешке са састанка одржаног 20. марта у Ужичкој 15, 20.

[26] АЈ, фонд 507, ЦК СКЈ, III/144, Осма седница Председништва СКЈ од 22. априла 1970. године, Реферат о развоју Косова, стр. 5.

[27] Б. Петрановић, М. Зечевић, *Југословенски федерализам*, *op. cit.*, 781.

[28] У наредном петогодишњем периоду тај број је порастао на 330,7 милиона долара, односно 31,8% од укупног. На Косово и Метохију је 1984. године отишло 347,5 милиона

Србија која је од 1965. до 1970. године на Косово и Метохију инвестирала 60 милијарди динара из буџета Републике и око 30 милијарди динара преко банкарских кредита.[29] При томе Покрајина није била обавезна да даје новац на име било каквог републичког доприноса, већ је све остајало на располагању локалним властима.[30] Ипак, повећане инвестиције су због неповољних рокова отплате додатно увећале задуженост Покрајине. Она је током овог периода на годишњем нивоу издвајала 68,4% расположивих средстава на отплату дугова, док је просек у земљи био 40,3%. Због свега наведеног, привреда Косова и Метохије је бележила велике губитке и они су 1968. године износили 115 милиона динара.[31]

На Космету је 1966. године живело око 1.200.000 људи. Од тог броја 67% су били Албанци, 23% Срби и 10% остали. Космет је имао највећи природни прираштај у Европи који је износио око 29‰, док је просек СФРЈ био 12‰.[32] На селу је још увек живело 60% становника, углавном албанске народности.[33] Незапосленост је била највећи проблем Покрајине. У време опште незапослености у Југославији, када је посао тражило 7,3% од укупног броја осигураника, на Косову и Метохији је тај проценат износио 20,4%. Године 1967. у друштвеном сектору је радило само 89.000 људи, односно око 8% од укупног броја грађана у Покрајини, док је рецимо у Словенији тај број износио 492.000.[34] Посао је имао сваки седамнаести Албанац, односно сваки четврти Србин, тј. на 1.000 грађана је било запослено њих осам-девет.[35] Међутим, током 1967. године због великог прираштаја, радни контингент становништва увећан је за још 17.000 људи, од којих су покрајинске власти успеле да запосле само њих 1.200 на Косову и Метохији и још 4.000 ван Покрајине.[36] Уз све то, стандард је једва прелазио трећину југословенског просека.

долара, односно 41,3% од укупне висине кредита. Б. Петрановић, М. Зечевић, *Југословенски федерализам*, *op. cit.*, 771.

[29] АЈ, фонд 507, ЦК СКЈ, III/144, Осма седница Председништва СКЈ од 22. априла 1970. године, прилог III.

[30] АЈ, фонд 150, КПР II 1/130, 1б, стенографске белешке са састанака одржаног 18. марта у Ужичкој 15, 7.

[31] Од тога је држава успела да покрије само 30 милиона. АЈ, фонд 507, ЦК СКЈ, III/144, Осма седница Председништва СКЈ од 22. априла 1970. године, Реферат о развоју Косова, 11.

[32] АЈ, КПР II – 1/130, 1б, стенографске белешке са састанака одржаног 20. марта у Ужичкој 15, 9; „Политика" за 27. март 1967.

[33] АЈ, КПР II – 1/130, Реферат о Косову и Метохији, стр. 1.

[34] АЈ, фонд 507, ЦК СКЈ, III/129, Шеста заједничка седница Председништва и ИК ЦК СКЈ од 19. октобра 1967. године.

[35] Р. Рајовић, *Аутономија Косова*, Београд, 1984, 286.

[36] У наредним годинама радни контингент се годишње увећавао за 17.000 људи, све до 1969. када је порастао на 21.000, а да притом није повећан капацитет запошљавања придошлих кадрова. АЈ, фонд 507, ЦК СКЈ, III/144, Осма седница Председништва СКЈ од 22. априла 1970. године, Реферат о развоју Косова, 12.

Посебан проблем у овој области представљао је и неразвијени систем школства. Основно образовање је 1967. године обухватало око 84% (208.000) укупног броја деце, што је било приближно југословенском просеку. Међутим, средњошколско образовање једва је обухватало трећину генерације између 16 и 19 година. Главни разлози неразвијености школства биле су чињенице да је велики део становништва живео на селу и да није било довољно школског простора (недостајало је 70.000 м^2).[37] Најтежа ситуација је била у вишем и високом школству јер је на сваких 10.000 грађана долазило тек 29 дипломираних студената, док је рецимо у Словенији тај број износио 70.[38] Заосталости Косова и Метохије доприносио је и слабо организовани здравствени систем. У Покрајини је у просеку један лекар долазио на 2.760 становника, један болнички кревет на 372 становника, док су од 1.000 живорођених беба умирале 102,2.[39]

Велика друштвено-економска и политичка криза додатно је затезала традиционално осетљиве међунационалне односе на Космету. На провалу национализма и шовинизма није се дуго чекало. Оштар приступ који је СДБ имала према албанској народности у послератном периоду[40] изазвао је после јула 1966. године истоветне репресалије према неалбанском становништву у Покрајини.[41] Иако је председник Покрајинског комитета Вели Дева упозоравао да приликом обрачуна са „деформацијама" у раду службе не сме доћи до „појаве шовинизма са било које стране", ипак је приликом реорганизације ове институције на Косову и Метохији било механичког поступања. Убрзо је ослобођено много осуђеника без претходног преиспитивања кривице.[42] Обрачун са бившим припадницима СДБ-а није искључивао ни убиства. Неколико оваквих случајева је забележено током 1966/67. године у Приштини, Косовској Митровици, Подујеву, Сувој Реци и Вучитрну.[43] Такође, дошло

[37] *Исто*, стр. 14–15.

[38] АЈ, фонд 507, ЦК СКЈ, III/129, Шеста заједничка седница Председништва и ИК ЦК СКЈ од 19. октобра 1967. године.

[39] Југословенски просек је износио: један лекар на 1.133 становника, један лежај на 189 становника, од 1.000 живорођених беба умирало је 57,9. АЈ, фонд 507, ЦК СКЈ, III/129, Шеста заједничка седница Председништва и ИК ЦК СКЈ од 19. октобра 1967. године.

[40] Уџбеник за обучавање кадрова СДБ-а карактерисао је Албанце као традиционално неповерљив елемент склон иредентизму, који се мора држати „под контролом". Л. Перовић, *Затварање круга*, Сарајево 1991, 41.

[41] Према речима Петра Стамболића, поступци СДБ-а су на Космету били много драстичнији него ли у другим крајевима Југославије. Он је такође, навео податак да је у послератном периоду на Косову и Метохији убијено 70 људи, а да је 40 преминуло од последица пребијања које су спроводили службеници СДБ-а. АЈ, фонд 150, КПР II 1/130, 1б, стенографске белешке са састанака одржаног 20. марта у Ужичкој 15, 7-8.

[42] В. Церовић, *Косово. Контрареволуција која тече*, Београд, 1999, 207.

[43] *Исто*, стр. 208.

је до систематског потискивања неалбанских кадрова са водећих функција у партији и из јачих предузећа. Најдрастичнији је био пример српских и црногорских кадрова у Звечану и Косовској Митровици. Међутим, било је и неких оправданих смењивања због неспособности кадрова.[44] Још је у децембру 1966. године на Првој заједничкој седници Председништва и Извршног комитета ЦК СКЈ указано на то да је у периоду после Ранковићевог пада у одређеним срединама дошло до испољавања „националне ускогрудости свих боја".[45] О проблему нерационалног смењивања кадрова на Космету Јосипу Брозу је реферисао Петар Стамболић марта 1967. године, непосредно пред Титов одлазак у посету Покрајини. Он је том приликом рекао да је „састав српских кадрова на Космету ослабљен", као и да су „сви старији кадрови Срба повучени".[46] Ситуација је била забрињавајућа јер је Тито више пута инсистирао, чак и пред албанским руководиоцима, да „не сме бити освете" приликом реформисања СДБ-а.[47] Оваква ситуација на Косову и Метохији проузроковала је и прва већа исељавања Срба и другог неалбанског становништва из Покрајине. Наиме, док су према попису из 1961. године Срби и Црногорци чинили 27,47% становништва, дотле је тај удео 1971. износио само 20,89%. Број Албанаца се у међувремену повећао за 280.000, те су они 1971. године чинили 73,67% од укупног становништва у овој области.[48]

Радикални иступи Албанаца на Косову и Метохији имали су и подршку Албаније и режима Енвера Хоџе, традиционално непријатељски настројеног према Југославији.[49] Према оцени југословенског Државног секретаријата за иностране послове, Енвер Хоџа је управо тада, постављањем нових кадрова пореклом са Косова и Метохије у сам врх Албанске партије рада, „акцентирао" заједнички интерес и везе између Космета и Албаније.[50] Осећајући да

[44] „У Трепчи се руководство састављено искључиво од српских кадрова према радницима, који су већином били Албанци, понашало као и Енглези". АЈ, фонд 150, КПР II 1/130, 16, Извештај са терена Јована Шћекића од 22. марта 1967. године, 2.

[45] АЈ, фонд 507, ЦК СКЈ, III/124, Прва заједничка седница Председништва и ИК ЦК СКЈ од 7. децембра 1966. године, прилог III.

[46] АЈ, фонд 150, КПР II 1/130, 16, стенографске белешке са састанака одржаног 20. марта у Ужичкој 15, 10.

[47] АЈ, фонд 150, КПР II 2/316, стенографске белешке разговора Јосипа Броза Тита и албанске делегације од 23. фебруара 1967. године, 24–25.

[48] Б. Петрановић, М. Зечевић, *Југословенски федерализам – идеје и стварност*, II, Београд, 1987, 782; С. Ђаковић, *Сукоби на Косову*, Београд, 1984, 319.

[49] О томе је Јосипу Брозу реферисао члан Председништва ЦК СКЈ Фадиљ Хоџа фебруара 1967. године. АЈ, фонд 150, КПР II – 2/316, стенографске белешке разговора Јосипа Броза Тита и делегације Косова и Метохије 23. фебруара 1967. године, 48.

[50] АЈ, фонд 130, СИВ, 138 Седница СИВ-а од 8. марта 1967. године, Реферат о југословенско-албанским односима, 4.

албанска страна директно врши негативан утицај на погоршавање ионако осетљиве ситуације на Косову и Метохији,[51] ДСИП је разрадио посебан план за поправљање односа са властима у Тирани, који је одобрио ЦК СКЈ. Ову иницијативу су подржали и косовски Албанци који су, такође, били веома заинтересовани за поправљање односа са Албанијом.[52]

Осетљива друштвено-економска ситуација на Косову и Метохији, националистички испади који су добрим делом били изазвани тиме и попуштање политичких стега опсежном „чистком" у СДБ-у, искоришћени су почетком 1967. године од стране албанских политичара у СКЈ за отварање питања бржег политичког, економског и културног развоја Покрајине. Са овим тенденцијама се слагало и ново руководство у Србији које је сматрало да проблем 40% укупног броја албанског народа који је живео на Космету мора бити решаван дугорочно, на демократским и интернационалистичким принципима.[53] Међутим, преузимајући хипотеку највеће жртве „деформација" у СДБ-у, иако су од истих страдали и Срби и Црногорци,[54] те позивајући се на одлуке VIII конгреса и IV пленума о даљој децентрализацији федерације зарад јачања република, Албанци су отишли „корак даље" и поставили питање промене тадашњег уставног уређења у циљу јачања покрајине и њеног прерастања у федералну јединицу, односно републику. Они су тада први пут отворено тражили преиспитивање статуса покрајина у оквирима СФРЈ, и то у контексту: стицања државности Косова и Метохије у односу на Србију, веће заступљености албанских кадрова у савезним телима попут Југословенске армије, дипломатског апарата, СДБ-а, слободнију и већу употребу језика и националних симбола итд.[55]

Прво иступање Албанаца у овом политичком смеру уследило је већ почетком 1967. године када је Покрајински комитет оценио да се „кретања" која су до тада довела до афирмације република у односу на федерацију нису

---

[51] Због слабљења СДБ-а, током 1966. године на територију Косова и Метохије илегално је убачено неколико „шпијуна-диверзаната" из Албаније. Истовремено су од стране албанског руководства опет отпочели оштри напади кроз штампу на Југославију и СКЈ. Према оцени ДСИП-а такав медијски притисак могао се мерити једино са оним из 1948. године и сукоба са Информбироом. АЈ, фонд 130, СИВ, 138. седница СИВ-а од 8. марта 1967. године, Реферат о југословенско-албанским односима, 5–6.

[52] АЈ, фонд 150, КПР II 1/130, 16, стенографске белешке са састанака одржаног 20. марта у Ужичкој 15, 19.

[53] Л. Перовић, *Затварање круга*, Сарајево, 1991, 73.

[54] Како је то навео председник ПК Вели Дева. АЈ, фонд 150, КПР II 2/316, стенографске белешке разговора Јосипа Броза Тита и делегације Косова и Метохије 23. фебруара 1967. године, 10.

[55] Р. Рајовић, *Аутономија Косова, op. cit.*, 286; Љ. Димић, *Историја српске државности, op. cit.*, 393–394; Б. Петрановић, М. Зечевић, *Југословенски федерализам, op. cit.*, 397.

истовремено одразила и на положај аутономија.[56] Онда је 20. фебруара 1967. године на седници комисије ЦК СКЈ за међунационалне и међурепубличке односе Аслан Фазлију, иначе потпуно ван теме која је била на дневном реду, изнео мишљење да би требало изједначити права и надлежности република и покрајина, односно да треба учинити „корак даље" у односу на Устав из 1963. године и да „преношење права и дужности федерације на републике, треба да буде праћено и преношењем права и дужности републике на аутономне покрајине".[57] Само три дана касније делегација ПК СКС за Косово и Метохију примљена је у званичну аудијенцију код Јосипа Броза Тита на Брионима.[58] Био је ово радикалан потез Албанаца пошто су прескочили Уставом надређене републичке органе и своје захтеве изнели директно председнику државе.[59] Њихова иницијатива је дошла у правом тренутку ако се узме у обзир да је Веће народа шест дана раније (17. фебруара) дало подстицај за покретање поступка о уставним промена.[60]

Делегација Покрајинског комитета СКС за Косово и Метохију (делегација Косова и Метохије)[61] у саставу Вели Дева, Фадиљ Хоџа, Али Шукрија,

[56] Б. Петрановић, М. Зечевић, *Југословенски федерализам*, *op. cit.*, 397.

[57] Р. Рајовић, *Аутономија Косова*, *op. cit.*, 287.

[58] Иначе ово није била прва албанска делегација у гостима код Тита. Наиме, осам месеци раније 24. јуна 1966. године, неколико дана пре IV пленума, Броз је разговара са Албанцима. Стенографске белешке са састанка који је трајао 2 часа и 30 минута званично нису вођене. АЈ, фонд 150, КПР II – 2/302, Пријем делегације Косова и Метохије на Брионима 24. јуна 1966. године. Међутим, данас се може утврдити да је разговор ипак снимљен (јер се на једној од фотографија са састанка запажа микрофон), али поменутих бележака нема у доступној грађи. Може се само са нагађати шта је разлог оваквом сплету догађаја. Из грађе која је настала неколико месеци касније може се једино закључити да је разговарано о друштвеним и економским кретањима на Косову и Метохији. Остатак разговора је нејасно дефинисан термином „разговора о резултатима, проблемима и достигнућима албанске народности у том периоду", што је недовољно да се установи да ли је можда, албанска иницијатива почела још половином 1966. године. АЈ, фонд 150, КПР II – 2/316, стенографске белешке разговора Јосипа Броза Тита и делегације Косова и Метохије 23. фебруара 1967. године, 2.

[59] Томе је дат легитимитет накнадним позивањем председника ЦК СКС Добривоја Радосављевића да учествује на састанку.

[60] Љ. Димић, *Историја српске државности*, *op. cit.*, 406.

[61] Интересантно је обратити пажњу на термине којима је ословљавана покрајинска делегација. Наиме, у прелиминарној верзији стенографских бележака, која је требало да се пусти и у штампу, она је означена као делегација Покрајинског комитета СКС за Косово и Метохију. Међутим, у званичној верзији, уз Титово одобрење, тај назив је промењен у делегација Косова и Метохије, термин који је коришћен када су у посету долазиле делегације република. Сутрадан се поменути термин нашао и у штампи, али само у насловима, док је у тексту коришћен првобитни термин. АЈ, фонд 150, КПР II – 2/316, Пријем делегације Косова и Метохије на Брионима, 23. фебруара 1967. године; „Политика" за 24. фебруар 1967. године; „Борба" за 24. фебруар 1967. године.

Илија Вакић, Кадри Реуфи и Лука Влаховић, боравила је код Тита 23. фебруара 1967. године. Састанак је трајао 2 часа и 40 минута. Разговор је отпочео председник ПК Вели Дева на тему „деформација" у раду СДБ-а и репресалија које је СДБ спроводила над албанским живљем. Он је напоменуо да служба није правила разлику у националности, док је председник Извршног већа Косова и Метохије Али Шукрија додао да је међу њеним припадницима било и Албанаца. Међутим, није поменут ниједан случај екстремног обрачунавања са бившим припадницима СДБ-а, о којима је било речи у претходном делу текста.[62] У наставку, Вели Дева је истакао да у Покрајини постоје велике националне нетрпељивости, за шта је окривио претходну националну „искључивост" Срба и Црногораца.[63] О националној затегнутости на Космету говорио је и Фадиљ Хоџа.[64] Покрајински делегати су, такође, пренели председнику СФРЈ „бојазан" албанског народа да је аболицијом Ранковића прокламован повратак на пређашње стање у Покрајини, на шта је Тито одговорио да „није опростио Ранковићу", те да је он „политички мртав".[65] Међутим, он је подсетио присутне на велике заслуге ове организације у изградњи земље и упозорио на потребу да та организација остане „јака и монолитна".[66] Тито је у наставку саветовао покрајинске кадрове да на све начине јачају братство и јединство на Космету, насупрот националним тенденцијама.[67] Коначно, на самом крају састанка Али Шукрија је изнео албанске захтеве. Он је, наиме, поменуо да се због све веће децентрализације у федерацији, у Покрајини „поставља питање уставних промена". Такође, Шукрија је отворено тражио већу афирмацију албанског језика, културе, историје и националних симбола, као и поправљање билатералних односа са НР Албанијом.[68] Броз није одобрио ове иницијативе албанског руководиоца, али их није ни осудио, тј. није рекао ништа. На завршетку састанка уговорена је председникова посета Покрајини за наредни месец, односно за март 1967. године.

Као што се може видети, албански кадрови су, позивајући се на нерегуларне поступке СДБ-а, комплексне међунационалне односе у Покрајини и опште тенденције ка децентрализацији у друштву, отворено пред председником СФРЈ поставили питање веће еманципације Албанаца и ревизије Устава из 1963. године. Међутим, њихова иницијатива се није ту окончала. Месец дана касније још једна покрајинска делегација је боравила у Београду, и то

[62] АЈ, фонд 150, КПР II 2/316, стенографске белешке разговора Јосипа Броза Тита и делегације Косова и Метохије, 23. фебруара 1967. године, 5–11.

[63] *Исто*, 14–16, 20–21.

[64] *Исто*, 47.

[65] *Исто*, 18–19.

[66] *Исто*, 24–25.

[67] *Исто*, 32.

[68] *Исто*, 49–50.

код председника Савезне скупштине Едварда Кардеља.[69] Пред високог југословенског функционера постављени су исти захтеви као и пред Тита. Едвард Кардељ је, за разлику од Броза, отворено подржао њихове тенденције ка промени Устава и јачању положаја Покрајине у односу на Србију. С друге стране, он је политички веома „лукаво" упутио Албанце на дијалог са руководством Србије у циљу изналажења обострано прихватљивог решења, и то у тренутку када су већ на нивоу федерације били припремани амандмани на Устав из 1963. године који су ојачали положај аутономних покрајина.[70] Кардељева подршка је била јак стимуланс даљим напорима Албанаца ка постизању зацртаног циља.

У међувремену су се одвијале припреме за посету Јосипа Броза Косову и Метохији, заказаној за крај марта 1967. године. Била је то укупно друга посета југословенског председника овој Покрајини, односно прва после 16 година. У склопу поменутих припрема Тито је 20. марта у Ужичкој 15 сазвао састанак неколицине политичара из најужег партијског руководства, с циљем да се анализира тренутна ситуација на Космету и одреде политичке смернице по којима би се требало поставити током предстојеће посете. Састанку су присуствовали: Едвард Кардељ, Коча Поповић, Мијалко Тодоровић, Добривоје Радосављевић, Петар Стамболић, Драги Стаменковић и Владимир Поповић. Састанак је отворио Тито и у свом експозеу обавестио присутне о чему је планирао да говори на Космету – о економском развоју у СФРЈ и на Косову и Метохији, о резултатима привредне реформе, и то у позитивном смислу, о међунационалним односима, јако позитивно и у духу равноправности и једнакости свих народа и народности. У наставку Тито је директно поставио неколико питања о којима је желео да се консултује са партијским руководиоцима, јер „није био задовољан информацијама које су му биле прослеђене". Интересовало га је мишљење окупљених о томе како се може унапредити економски развој покрајине, у којој су фази тенденције да покрајина постане република, да ли има сукоба између ЦК и ПК СКС.[71]

---

[69] Време овог састанка тешко је прецизно одредити. Б. Петрановић и М. Зечевић наводе да се овај разговор одиграо услед пријема покрајинске делегације код Јосипа Броза на Брионима фебруара 1967. године. Међутим, као што се може видети из већ наведеног, Кардељ није присуствовао овом састанку. С друге стране, В. Церовић наводи да је одржан посебан састанак са Кардељом „месец дана после" брионског састанка. Аутори се ипак, у потпуности слажу у интерпретацији онога о чему се говорило на састанку између Албанаца и Едварда Кардеља. Аутор овог рада у прегледаној архивској грађи (укључујући и штампу која се односи на тај период) није успео да пронађе документована сведочанства о поменутом састанку.

[70] Б. Петрановић, М. Зечевић, *Југословенски федерализам*, *op. cit.*, 399–401; В. Церовић, *Косово. Контрареволуција која тече*, *op. cit.*, 250–251; Љ. Димић, *Историја српске државности*, *op. cit.*, 395.

[71] АЈ, фонд 150, КПР II – 1/130, 1б, стенографске белешке са састанака одржаног 20. марта у Ужичкој 15, 1–3.

Дискусију је отпочео председник ЦК СКС Добривоје Радосављевић који је потврдио да у Покрајини „има тенденција ка стварању републике", које се правдају бржим економским развојем и вишим степеном еманципације Албанаца, као што је, по њима, био случај са Македонијом.[72] Став Радосављевића, који је представљао „демократску" струју у СКС,[73] по том питању био је да се у „оквирима постојећег друштвено-политичког система" треба решавати питање даљег развијања фактичке равноправности Албанаца.[74] Међутим, он је закључио да питање државности Косова и Метохије није актуелно и да се „не поставља као шири проблем", јер је према његовим речима ПК одлучио да тренутно не поставља то питање.[75] Сличан став је имао и Владимир Поповић.[76] Са оваквим мишљењем се нису сложили Коча Поповић и Петар Стамболић. Први је изразио сумњу да се питање републике сада не поставља „из обзира, док прикривено тиња осећај неправде", те је стога затражио да се разраде политички аргументи у односу на тенденције које се тамо јављају.[77] Поповић се и прибојавао у шта може да се претвори „афирмација" Албанаца у одређеној ситуацији и позивао на будност.[78] Стамболић је дешавања код Албанаца означио као „мутна" и сматрао да они полазећи од чистог „квантитета" сада траже републику. У наставку свог излагања он је истакао да се на Космету мора водити рачуна и о интересима Срба и Црногораца, чији је кадровски састав после Брионског пленума, по Стамболићу, плански био знатно ослабљен.[79] Драги Станковић је потврдио ову чињеницу.[80] Овакву праксу уклањања кадрова Тито је оценио као „прилични примитивизам".[81] Драги Стаменковић је изнео чињеницу да су се међунационални односи на Косову и Метохији веома заоштрили, са чиме су се сложили сви присутни. Едвард Кардељ, који је можда и најбоље у том тренутку био упознат са захтевима Албанаца, истакао је да би требало омогућити пуну културну, језичку и историјску „афирмацију" албанског народа, а што се тиче тенденција ка државности Покрајине, то је по њему могло бити решено само „братским"

---

[72] *Исто*, 3.

[73] Л. Перовић, *Затварање круга*, *op. cit.*, 46.

[74] АЈ, фонд 150, КПР II – 1/130, 1б, стенографске белешке са састанака одржаног 20. марта у Ужичкој 15, 4.

[75] Имајући ово у виду може се закључити да су албански руководиоци водили двоструку игру. С једне стране су обећавали да неће покретати питање уставних промена, а са друге су тајно, заобилазећи СКС, радили у том циљу. *Исто*, 4–7.

[76] *Исто*, 15.

[77] *Исто*, 6.

[78] *Исто*, 16.

[79] *Исто*, 8–10.

[80] *Исто*, 13.

[81] *Исто*, 14.

договором између Срба и Албанаца у оквиру Републике Србије. Међутим, само неколико тренутака касније, завршавајући свој исказ, словеначки политичар каже да је „за то да им признамо што је потребно".[82] Састанак је завршен Брозовим излагањем о важности улоге СКЈ у решавању међунационалних трвења. Он је опет избегао да се дефинише према очигледним албанским тежњама ка реформи Устава и стицању републике, отвореном лобирању Едварда Кардеља у том смеру, односно нити их је подржао, нити их је осудио.

Од Брозовог доласка на Космет и Срби и Албанци су очекивали много. Албански кадрови су посету доживљавали као својеврсну подршку југословенског лидера еманципацији и афирмацији албанског народа, али и тежњи покрајинског руководства ка уставним променама. С друге стране, збуњени и уплашени вишемесечним притиском албанске већине, Срби и други неалбански живаљ су, како је то пластично описао један извештач „са терена", очекивали да Тито „укроти албанске руководиоце" и да им „подвикне".[83] Југословенски председник је боравио на Космету од 25. до 28. марта 1967. године. Са њим су у посету допутовали и Јован Веселинов, Драги Стаменковић, Владимир Поповић, Фадиљ Хоџа и Стеван Дороњски, док су им се у Косовској Митровици прикључили Вели Дева, Али Шукрија, Станоје Аксић и Танкосава Симић.[84] Темпо посете је био веома интензиван, па је Тито за само три дана обишао: Косовску Митровицу, Звечан, Приштину, Обилић, Призрен, Ландовицу, Крушу, Ђаковицу, Дечане, Ругову и Пећ. Притом је посетио велике привредне комбинате „Трепчу", „Обилић" и „Принтекс" и више културних споменика – Богородицу Љевишку, манастире Дечане и Пећку патријаршију, Синан-пашину џамија итд.[85]

Тито је за време боравка на Космету имао неколико јавних наступа и одржао низ говора у којима се углавном држао тема које је прокламовао на састанку 20. марта. Оне се уз мања одступања провлаче кроз сва излагања. Економском фактору је посветио посебну пажњу наводећи да ће се „многи

[82] Видимо да је Кардељ у једном тренутку сматрао да се проблеми Космета могу решити само „братским" договором Срба и Албанаца у оквирима Србије као републике, док затим позива представнике савезник органа (Коча Поповић је био потпредседник СФРЈ, Петар Стамболић председник Савезног извршног већа, Мијалко Тодоровић председник Савезног већа Савезне скупштине, сам Кардељ је био председник Савезне скупштине, а ту је наравно био и Тито као председник републике) да признају Албанцима оно што је потребно. *Исто*, 16–18.

[83] АЈ, фонд 150, КПР II 1/130, 1б, Извештај са терена Јована Шћекића од 22. марта 1967. године, 3.

[84] АЈ, фонд 150, КПР II 1/130, 1а, Списак лица које путују на Косово и Метохију са председником Републике, 1–2.

[85] АЈ, фонд 150, КПР II 1/130, 1а, Програм посете председника СФРЈ Аутономној Покрајини Косову и Метохији, 1–3.

проблеми решити материјалним уздизањем целокупне области".[86] Говорећи о укупном развоју лидер СКЈ је нагласио да Покрајина има велики потенцијал и да ће држава у будућности обезбедити средства за његово искоришћавање иако због „разних услова" заједница до тада није довољно улагала у регион.[87] Признату чињеницу да су Косово и Метохија били „заборављени" од стране федерације у протеклих двадесет година, Броз је покушао да ублажи упорним подсећањем грађана на велику неразвијеност региона у прошлости и успехе који су постигнути у послератном периоду. Тито се дотакао и привредне реформе трудећи се да „улепша" кризну ситуацију у којој се она налазила.[88] Такође, осврнуо се пар пута и на по њему изузетно важну улогу СКЈ у смиривању политичких и међунационалних тензија, као и у спровођењу привредне реформе у Покрајини. Упозорио је партијске чланове на „присуство класног непријатеља", против којег се мора водити борба да се „не повампири".[89] Кључна тачка његових излагања било је као што се и очекивало, питање заоштрених међунационалних односа. Тито је у више наврата наглашено и оштро осудио сваки вид шовинизма, позивајући грађане Космета да чувају и негују идеју братства и јединства и међусобном толеранцијом и равноправношћу постану пример целој земљи. Југословенски председник је приликом говора у „Трепчи" истакао да „на Косову и Метохији не сме бити дискриминације без обзира на бројност неке народности", чиме је осудио испаде против неалбанског живља.[90] На самом крају посете обраћајући се грађанима у Пећи он се заложио и да „Албанци постигну стварну равноправност, а не само на речима".[91] Ова изјава је била у контексту већег и бржег укључивања албанских кадрова у привредне и јавне институције, чиме је Тито отворено подржао афирмацију косовских Албанаца.

Анализирајући Брозове наступе на Космету видимо да је он јавно и оштро осудио сваки вид шовинизма, чему се надало неалбанско становништво, пре свих Срби. Међутим, антидржавне демонстрације широм Косова и Метохије новембра 1968. године показаће да су Брозове поруке и опомене биле „пуцањ у празно". С друге стране, Тито је признао да је Покрајина била „запостављена" од стране федерације и да постоје велики проблеми у њеном привредно-друштвеном развоју и тако оснажио један од главних аргумената Албанаца у њиховим политичким акцијама. Он се, такође, први пут јавно изјаснио о већој албанској афирмацији и еманципацији дајући им подршку. Коначно, он се

[86] „Политика" за 30. март 1967. године.
[87] „Борба" за 26. март 1967. године.
[88] „Политика" за 27. март 1967. године.
[89] „Борба" за 26. март 1967. године.
[90] „Борба" за 26. март 1967. године.
[91] „Политика" за 30. март 1967. године.

поново (по трећи пут) није одредио према тенденцијама албанских кадрова ка вануставном јачању Покрајине у односу на Србију. На основу наведеног може се закључити да су Албанци у свом постбрионском подухвату стицања државности поред отворене подршке Едварда Кардеља имали и прећутну сагласност Јосипа Броза Тита, који је изгледа био ближи Кардељевом плану бржег и тренутног решавања албанског питања путем уставних промена, него ли идеји српског руководства да се поменуто питање решава „демократски" на дугорочном плану у постојећим друштвено-политичким оквирима.

Коначно, и албански руководиоци су Брозову посету доживели као додатни стимуланс зацртаном циљу и охрабрени тиме наставили да делују у смеру уставног преобликовања Србије. Њихов труд ће бити заокружен кроз амандмане на Устав из априла 1967. и децембра 1968. године. Њиме ће покрајине коначно постати конститутивни елемент југословенског федерализма и добити широка овлашћења у односу на Републику Србију.[92]

Извори

Архив Југославије, Кабинет председника Републике, фонд 150.
Архив Југославије, Централни комитет Савеза комуниста Југославије, фонд 507.
Архив Југославије, Савезно извршно веће, фонд 130.

Штампа

„Политика" за 25. фебруар и 26–30. март 1967. године.
„Борба" за 25. фебруар и 26–30. март 1967. године.

Литература

Димић 2001: Љ. Димић, *Историја српске државности*, III, САНУ, Београд
Петрановић 1987: Б. Петрановић, *Историја Југославије*, III, Нолит, Београд
Петрановић, Зечевић 1987: Б. Петрановић, М. Зечевић, Просвета, *Југословенски федерализам – идеје и стварност*, II, Београд
Биланџић 1999: Д. Биланџић, *Хрватска модерна повијест*, Голден маркетинг, Загреб
Биланџић 1978: Д. Биланџић, *Друштвени развој социјалистичке Југославије*, Центар друштвених дјелатности Савеза социјалистичке омладине Хрватске, Загреб
Перовић 1991: Л. Перовић, *Затварање круга*, Светлост, Сарајево
Церовић 1989: В. Церовић, *Косово. Контрареволуција која тече*, Нова књига, Београд
Ђаковић 1984: С. Ђаковић, *Сукоби на Косову*, Народна књига, Београд.
Рајовић 1985: Р. Рајовић, *Аутономија Косова*, Економика, Београд

[92] Љ. Димић, *Историја српске државности, op. cit.*, 404–407.

Milutin ŽIVKOVIĆ

THE VISIT OF JOSIP BROZ TITO TO KOSOVO AND METOHIA (25-28 MARCH 1967) IN THE HIGHLIGHTS OF POST-BRIONI HAPPENINGS IN THE PROVINCE

Summary

With the Fourth Plenum and suppression of centralistic current led by the chief of the State Security Service Aleksandar Ranković, the author stresses that a new period in the history of Kosovo and Metohia set in. By the loosening of political burdensome and police conducted control in the Province, the Albanians raise the issue of quicker economic development and national emancipation. By using of difficult economic situation and deterioration of interethnic relationships, which led to the first post-war chauvinistic outbursts against non-Albanian population in Kosovo and Matthias, Albanian personnel make a "further step" by requesting the review of the Constitution.

The aim of such outbursts was the acquisition of statehood. Therefore, they have come forward at public forums several times from 1967 requesting greater rights and competences for the Province. Nevertheless, by sliding over competent political institutions in Serbia, they addressed illegally the higher federal functionaries for help, as of Tito and Kardelj. While Kardelj was giving them an open support, Tito was a bit reserved. Therefore, Albanians have seen the visit to Kosovo and Metohia as Tito's positive defining toward their requests. As it will have been seen furthermore, they had right. The author concludes that Tito silently supported Albanian initiatives, but not in the price of chauvinistic outbursts and similar anti-state activity. The time will show very soon that Tito's warnings and advice remained without effects.

Key words: Kosovo and Metohia, Province, Albanians, Serbs, Josip Broz Tito, State Security Service, constitutional changes.

Рад је предат 26. априла 2011. године, а након позитивног мишљења рецензената одлуком одговорног уредника „Баштине" одобрен за штампу.

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

ЕСТЕТИКА

УДК 000000000000

Саша РАДОВАНОВИЋ
Институт за српску културу – Приштина/Лепосавић

ИСКУСТВО УМЕТНИЧКОГ ДЕЛА*

Апстракт: У првом делу рада излаже се алетиолошка основа искуства уметничког дела. Таква анализа се заснива на два Хајдегерова става изложена у *Извору уметничког дела*. На првом, који подразумева његово одређење искуства уметничког дела као чувања. И на другом, да преображају суштине истине бивствовања одговара преображај суштине уметности. Аналогно томе посматра се рецепција (чување) уметничког дела као основни феномен уметности и дели на античко, средњовековно и нововековно. У другом делу рада, на основу таквог схватања експлицира се средњовековни модел искуства тј. чувања уметничких дела присутних на Косову и Метохији.

Кључне речи: чување, истина бивствовања, Мартин Хајдегер, алетиологија, хришћанство.

Уметност Косова и Метохије је највећим делом средњовековно хришћанска. У том смислу поставља се питање како тумачити искуство уметности код средњовековних Срба. Модерни став према уметности у храмовима, иконама и житијама види културно добро, естетски предмет универзалног значаја, део традиције који конституише национални идентитет српског народа и предмет културне заштите. Ипак само искуство тих уметничких творевина остаје битно искривљено у таквим перспективама. Губи се изворни средњовековно-хришћански смисао суштине таквих уметничких дела и уметности.

Хајдегерова алетиолошка анализа искуства уметничког дела

Хајдегерово тумачење уметности обично се у повести естетике одређује као мишљење са оне стране естетике.[1] Његово промишљање уметности придружује се тако другим естетичким теоријама, али са том назнаком да се ту

* Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (Ев. бр. 178028), који финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

[1] D. Grlić, *Estetika IV, S onu strane estetike*, Zagreb, 1979, 233–269.

ради о једном специфичном тумачењу уметности које не подлеже постојећим естетичким парадигмама. Сам Хајдегер своје промишљање уметности схвата и као превладавање естетике.[2] Естетичко мишљење припада метафизичком начину размишљања па се такво превладавање естетике истовремено схвата као превладавање метафизике. Своје мишљење ствари уметности Хајдегер схвата као прелазно мишљење које треба да припреми мишљење другог почетка и нову суштину уметности ослобођену метафизичких перспектива. У том смислу његово промишљање уметности на другачији начин од естетичког тумачи феномен уметности који чине стварање, дело, рецепција. Такво превладавање захтева и нову терминологију. Хајдегер на један нови начин, тј. путем појма чувања (*Bewahrung*) дела означава оно што се у традиционалном естетичком мишљењу назива рецепцијом или естетским искуством дела.

Основна теза овог рада јесте у томе да је Хајдегерово промишљање уметности алетиолошко. Другим речима, хоризонт тумачења уметности јесте повест истине бивствовања или удес разоткривања (*Entbergungsgeschick*). Преображај суштине уметности одговара преображају суштине истине.[3] Аналогно томе, чување (искуство) уметничког дела као основни феномен уметности одговара преображају суштине истине бивствовања.

Хајдегер уводи појам чувања на место естетског искуства, доживљаја и рецепције дела. Појам чувања има једно универзално значење јер треба да у себи преузме све повесне димензије искуства уметничког дела, и то не само прошле већ и будуће. Поред тога Хајдегер говори да чување стоји у сапripадном односу како према суштини дела тако и према стварању. Нема дела без ствараоца али ни без оних који то дело чувају.[4] Истовремено наглашава сапripадни однос чувања према истини. Тако Хајдегер у *Извору уметничког дела* говори да се у „створености" (*Geschaffensein*) не исцрпљује стварност дела. Само дело садржи једно приношење (*Darbringen*) да (*daß*) оно јесте. Ова структура „да дело јесте" припада чувању дела чиме дело задобија своју пуну стварност. Објашњавајући ово помицање (*Verrückung*) дела Хајдегер пише: „Прихватити то помицање значи: променити уобичајене односе према свету и земљи и убудуће се устезати од уобичајеног делања и процењивања, познавања и гледања да би се боравило у истини која се дешава у делу... То, пустити дело да буде дело називамо чувањем дела. Тек за чување дело се у својој створености показује као стварно, тј. као делосно присуствујуће (*werkhafte*

[2] M. Heidegger, *Beiträge zur Philosophie*, (GA 65) Frankfurt, 1989, 503–504, *Besinnung* (GA 66), Frankfurt, 1997, 36–37.

[3] M. Heidegger, *Holzwege* (HW), Frankfurt, 1994, 69–70.

[4] „Као што дело не може бити а да не буде створено, па су му суштински потребни ствараоци, тако и оно што је створено не може само да постане бивствујуће без оних који га чувају." *Исто*, 54.

Wesende)."[5] Оног тренутка кад се неко према њему односи као према предмету свакодневног искуства и употребе, када се процењује на некој аукцији или се једноставно зна за његово постојање, дело не присуствује као дело. Дело није могуће без чувара, односно одговарајуће рецепције која га чини делом. Дело увек остаје повезано са својим чуварима. Сходно томе сасвим је могуће да се појави једно велико уметничко дело које неће бити прихваћено сразмерно својој величини. Такво дело чека будуће чуваре који ће „боравити у истини која се дешава у делу" и сачекаће „...да они уђу у његову истину".[6] Такође Хајдегер указује на то да је и заборав (*Vergessenheit*) у које дело може пасти чување дела. Другим речима чување стоји не само у отворености већ и у скривености бивствујућег које се дешава у делу. Хајдегер одређује тако чување као „стајање-у" (*Innestehen*). „Стајање-у" према Хајдегеру јесте знање. То знање Хајдегер образлаже на основу искуства мишљења из *Бивствовања и времена.*[7] Наиме, то знање није пуко познавање нечега већ својеврсно хтење. „Ко заиста зна бивствујуће зна шта хоће усред бивствујућег."[8] Такво знање као хтење јесте екстатично самоупуштање егзистирајућег човека у нескривеност бивствујућег.[9] На овај начин фундаметалноонтолошка проблематика се интегрише у Хајдегерово повесно мишљење истине бивствовања. Истовремено ово подразумева да се интегрише и фундаменталноонтолошка анализа истине.[10] Један битан моменат у таквој анализи из *Бивствовања и времена*

[5] *Исто*, 54.

[6] *Исто*, 54.

[7] M. Heidegger, *Sein und Zeit* (GA 2), Frankfurt, 1977. Постоји мишљење да Хајдегер током тридесетих година напушта фундаменталноонтолошку проблематику постављену у *Бивствовању и времену*. Његово мишљење у време писања *Извора уметничког дела* постаје битно повесно. Ипак у својим каснијим списима када прави осврт на свој мисаони пут, Хајдегер указује на то да се ту не ради о напуштању већ о надоградњи позиције из *Бивствовања и времена*. У том смислу значајно је писмо које је упутио Ричардсону, објављеном у: William J. Richardson S.J., *Heidegger, Through Phenomenology to Thought*, The Hague, 1967, XXIII. Сходно томе позивање у *Извору уметничког дела* на *Бивствовање и време* – највеће дело из прве деонице његовог мисаоног пута – у добром смислу потврђује Хајдегеров став да је у другој деоници његовог мисаоног пута реч о надоградњи прве. Треба истаћи да је *Извор уметничког дела* писан у дугом временском распону. Прво предавање под тим називом појавило се 1931. године, друго 1935, а треће 1936. које је објављено у 5. тому целокупног дела под окриљем издавачке куће Vittorio Klostermann. Такође је важно напоменути да је *Извору уметничког дела* прикључен „Додатак" написан 1956. и који ову расправу о уметности повезује са тематиком догађаја карактеристичном за трећу деоницу Хајдегеровог мисаоног пута. Имајући у виду такав распон писања и преправљања *Извора уметничког дела*, може се говорити да се ова расправа протеже на све три мисаоне деонице у Хајдегеровом мишљењу.

[8] HW, 55.

[9] *Исто*, 56.

[10] GA 2, § 44.

јесте Хајдегерова тврдња да је тубивствовање једнако како у истини тако и неистини.[11] Екстатичност упуштања је једнако и докученост (*Erschlossenheit*) и закључаност (*Verschlossenheit*). Сходно томе дело пада у заборав управо онда кад је екстатично егзистирање закључано. Ово не значи да је дело зависно од понашања екстатичне егзистенције. Хајдегер у извесном смислу даје примат делу у односу на искуство.

Дело је дешавање истине бивствујућег као алетиолошке диференције. Алетиолошка диференција подразумева да се истина схвати у привативном смислу као отимање нескривености од скривености, тј. као „не-скривеност". Хајдегер у *Извору уметничког дела* изражава истину као алетиолошку диференцију у метафорама расветлине и двоструког скривања. Овај однос у виду алетиолошке диференције по њему је изворни сукоб који се у делу дешава као сукоб земље и света. Коначно Хајдегер интегрише аутентично тубивствовање у концепт чувања дела уводећи феномен одлучности (*Entschlossenheit*).[12] Ипак овај појам одлучности у једном промењеном смислу је карактеристичан за дело. У делу се путем сукоба земље и света доноси одлука (*Entscheidung*): „Свет је увек непредметнуто коме смо потчињени, све дотле док нас путеви рођења и смрти, благослова и проклетства, држе премештене у бивствовање. Где се доносе суштинске одлуке наше повести, где их прихватамо и напуштамо, где су непознате и где их поново испитујемо, ту светује свет."[13] Одлука такође почива на алетиолошкој диференцији, тј. истини схваћеној као „не-скривености". „Свет је расветлина суштинских упута којима се покорава свака одлука. Свака одлука темељи се на нечем несавладивом, скривеном, заблуђујућем иначе није. Земља такође није нешто закључано, него оно што као самозакључавајуће избија. Свет и земља увек су у самој својој суштини у сукобу и сукобљиви."[14] Хајдегер закључује да хтење као одлучност не лишава дело његове независности. Ова независност не подразумева аутономију дела у смислу уметност ради уметности. Она подразумева да дело није одвучено у област пуког доживљаја и није срозано на функцију побуђивача доживљаја. Дело је независно јер се њиме отвара област постављена њим самим. Дело је тако меродавно за чување. Чување дела је прописано и састворено тек путем самог дела.[15] Зато Хајдегер каже: „Чување дела не осамљује људе на њихове доживљаје, већ их увлачи у припадност истини која се дешава у делу (сукоб земље и света С. Р.) и тако утемељује бивствовање-за-другог и бивствовање-са-другим као повесно

[11] *Исто*, 294–295.

[12] Феномен одлучности Хајдегер уводи у другом делу *Бивствовања и времена* када говори о аутентичној егзистенцији. Види § 65 'Zeitlichkeit als ontologischer Sinn der Sorge', GA 2, 430.

[13] HW, 30-1

[14] *Исто*, 42.

[15] *Исто*, 55.

из-стајање (*Ausstehen*) тубивствовања с обзиром на нескривеност (*Unverborgenheit*).“[16] Хајдегер такође додаје да је знање као чување далеко до оног познавања формалног аспекта дела, његових драги као таквих на темељу укуса. Појам чувања, дакле, мора да се раздвоји од естетског суда укуса. Ипак то раздвајање није апсолутно. Наиме, Хајдегер сматра да се чување дела дешава на разним степенима знања са различитим нивоима домета, постојаности и јасноће.[17] Ово може да значи две ствари. Прво, да појам чувања јесте миродавна инстанца за свако искуство дела. Ово подразумева да су остала искуства условно речено несавршена и проблематична. Такође, ово подразумева да таква искуства припадају и забораву дела, тј. да се дело њима не показује у пуном смислу. И друго, да се искуство дела повесно мења пре свега у зависности од начина преображаја суштине истине бивствовања и њему одговарајуће бивствености. У том смислу треба схватити цитирани Хајдегеров став да *чување дела не осамљује људе на њихове доживљаје*... и да подразумева ...*повесно из-стајање с обзиром на нескривеност*. То истовремено значи да се грчко искуство уметности разликује од средњовековног или нововековног. Сходно томе појам чувања није строго надређен и миродаван тим искуствима, већ пре свега има функцију сабирања и сажимања тих искустава али и разликовања. Тако у списи *Доба слике света* Хајдегер говори о томе да стари Грци нису имали доживљаје: „Као што је нужно и оправдано да нововековном човеку све постаје доживљај када у обликовању своје суштине иде све даље, исто је тако извесно да Грци на свечаностима у Олимпији никад нису могли да имају доживљаје.“[18] Ову тезу да Грци нису имали доживљаје Хајдегер износи и у својим предавањима о Ничеу. Тако у предавањима објављеним у 43. тому његовог целокупног дела под насловом *Ниче. Воља за моћ као уметност* Хајдегер говори о шест темељних чињеница у повести естетике. У првој анализира основно грчко искуство уметничког и говори да Грци нису имали доживљаје, већ су дело и уметност прихватали у светлости једног изворног знања.[19] Појам доживљаја је према

[16] *Исто*, 55.

[17] *Исто*, 56.

[18] *Исто*, 94.

[19] Хајдегер сматра да је тумачење грчког изворног искуства нововековним појмовима непримерено и насилно па сходно томе оно га искривљује и претумачује. Један пример таквог модерног редукционизма представља естетичко излагање Владислава Татаркијевича који модерним појмом „естетски доживљај“ објашњава искуство уметничког како у античкој, тако у средњовековној и нововековној епохи. Назив естетски доживљај је синониман са естетским искуством и користи се у последњих сто година. Татаркијевич га примењује на целокупно повесно искуство уметничког сматрајући да је овај израз добар пример да се историја појмова не подудара са историјом назива. (Види *Историја шест појмова*, Београд, 1980, 299–325.) Не желећи да упадне у такву замку Хајдегер говори о једном нарочитом знању старих Грка о уметности које се не може изједначити са естетичким. „Велика грчка

њему карактеристичан за нововековно искуство уметности и претпоставља истину бивствовања као извесност самопредстављајућег субјекта. Такав контекст најбоље одређује Хајдегерово речи „...да се истинска стварност дела испољава само онда кад се дело у чува у истини која се дешава посредством њега самог".[20] Другим речима, на један начин се дешава истина у грчком храму, а на други начин у једној хришћанској икони или Сезановој слици.

Хајдегер појам чувања одређује не само **повесно-универзално**, већ и **повесно-епохално**. Он сматра да постоје три велике епохе у заснивању повести бивствовања Запада, а самим тим и суштине уметности: античка, средњовековна и нововековна. „На Западу се то заснивање први пут десило у Грчкој. Оно што се отад зове бивствовање било је меродавно стављено у дело. Бивствујуће у целини, тако створено, било је потом претворено у бивствујуће у смислу нечег што је бог створио. То се десило у средњем веку. И опет је ово бивствујуће било промењено на почетку и током новог века. Бивствујуће је постало предмет којим се може рачунски овладавати и проматрати."[21] Ова три облика заснивања суштине уметности немају карактер неке стилске поделе унутар историје уметности нити се њима изражавају историјска раздобља. Ово троструко заснивање суштине уметности јесте заснивање једне изворне повести коју Хајдегер разликује од датирајуће. У изворној повести која се дешава кроз уметност и уметничко дело сваки пут настаје нови свет, нови почетак у повести истине бивствовања. Сваки пут се повесно бивствовање заснива у другачијој суштини. Уметност као такво заснивање повести никад не описује нешто прошло нити подражава неки прошли догађај или ствар. Она има повесно-образујућу улогу у смислу да она утемељује повест. Уметност према Хајдегеру показује овај преображај истине бивствовања, али увек истовремено показујући и потенцијал да изнесе нескривеност.[22] Другим речима, уметност подлеже и конституише удес разоткривања. Једино у доба владавине технике уметност губи своју повесно образујућу суштину односно потенцијал да изнесе нескривеност бивствовања. Она постаје без-уметност

уметност остаје без једног одговарајућег мисаоног поимања...", *Nietzsche: Der Wille zur Macht als Kunst* (надаље GA 43), Frankfurt, 1985, 93. Стари Грци уметност и уметничка дела нису схватали естетички јер нису имали доживљаје и у светлости њиховог знања није било потребе за једном естетиком и њеном рефлексијом. Естетика према Хајдегеру почиње са Платоном када се изворни феномени уметности претумачују и постављају на нови начин. GA 43, 93.

[20] HW, 56.

[21] HW, 64-65. Овакво Хајдегерово тумачење излаже повест бивствовања Запада у коју спада и источноевропска уметност. Уметност која не подлеже овој повести јесте источноазијска. Њена повесност се не отвара грчким преображајем бивствовања већ је традирана другачијим почетком. Види „Aus einem Gespräch von der Sprache", u: *Unterwegs zur Sprache*, Stuttgart, 2001, 83–155.

[22] Према Хајдегеру, сваки пут када се преображавало бивствовање – као античко, средњовековно и нововековно – сваки пут се дешавала нескривеност (*Unverborgenheit*), HW, 65.

(*Kunst-losigkeit*) и без-повесна (*geschichtlos*) и као таква подлеже научнотехничкој конструкцији света. Дело више није предмет већ стање и уметност стоји на свом крају.

Сходно овим преображајима истине и бивствовања преображава се суштина уметности, али и начин чувања дела. При томе, Хајдегер сматра да сваком начину заснивања одговара један начин чувања дела.[23] Чување дела код старих Грка је другачије него код средњовековних хришћана или хришћана уопште. Тако је код старих Грка бивствовање било меродавно стављено у дело. Грци су бивствовање схватали као fu/sij, а истину као a)-lh/qeia. Искуство уметности код Грка није подразумевало доживљаје као што је речено, већ једно изворно знање. Природу тог знања, односно искуства Хајдегер излаже у *Извору уметничкоī дела*. Један грчки храм јесте место појављивања грчких богова. У њему се „бог дозива у отворено своје присутности" и „свето открива као свето". Као местом појављивања грчких богова њиме се одређује повесна судбина старих Грка, страна суштини нововековног човека који дело попут античког храма гледа као туристичку атракцију и културно добро. „Дело као храм прво склапа и истовремено скупља (*sammeln*) око себе јединство оних путева и односа у којима рођење и смрт, несрећа и и благослов (*Segen*), победа и срамота, истрајност и пропаст добијају облик удеса (*Geschick*) људске суштине (*Menschenwesen*). Владајућа ширина ових отворених односа јесте свет једног повесног (*geschichtlich*) народа."[24] У делу се према Хајдегеру поставља (*aufstellen*) један свет и успоставља (*herstellen*) земља. Свет нескривено показује повесни удес старих Грка садржан у земљи као завичајном тлу коме је бивствовање (fu/sij) досудило „ускраћену повест једног тубивствовања".[25] Овај карактер дела које једну околину чини светом а једном народу отвара његов повесни удес најбоље изражавају следеће Хајдегерове речи: „Храм у свом ту-стајању даје стварима тек њихов изглед, а људима поглед на саме себе."[26] Слично је и са трагедијом или неком другом песничком врстом. У једном књижевном делу, на пример трагедија, не изводи се ништа и не представља „...него се у њој бије бој старих богова против нових". [27] Трагедија као језичко дело не описује шта се догодило у том бојУ него се путем дела образује повесна и завичајна суштина једног народа, тј. свака реч је суштинска и као таква „...води ту борбу и нагони сваког да одлучи, шта је свето а шта не-свето, шта велико, а шта мало..."[28] У тексту *Питање о техници* Хајдегер пише, мислећи

[23] *Исто*, 63.
[24] *Исто*, 27–28.
[25] *Исто*, 64.
[26] *Исто*, 28.
[27] *Исто*, 29.
[28] *Исто*, 29.

на искуство старих Грка, да се у трагедији отвара разговор између божанске и људске судбине.[29] Овакву интерпретацију искуства уметности поткрепљују његова тврђења из *Извора уметничког дела*. Наиме, то изворно искуство уметничког дела имало је карактер **посвећивања** (*Weihen*) и **слављења** (*Rühmen*). Карактер посвећивања и слављења јесте један облик постављања (*Aufstellen*) уметничког дела у смислу прављења (*Erstellen*) грађевине, израђивања (*Errichtung*) статуе и приказивања трагедије на свечаности. Ово постављање не значи пуко смештање (*Anbringen*), као што је једно уметничко дело смештено у музеју где је предмет посматрања и процењивања публике и теоретичара уметности. Грчко изворно искуство уметности, као посвећивање и слављење, подразумева да се у постављању дела „свето открива као свето", а „бог дозива у отворено своје присутности". „Посвећивању припада слављење као указивање части достојанству и сјају бога."[30] При томе Хајдегер наглашава да ово достојанство и сјај нису својства бога него начин како бог присуствује. На овај начин околина храма се чини светом околином, а Грци се изводе на пут свог удеса и завичајне повести.

Хајдегер строго одваја нововековно искуство уметничког од античког и средњовековног, тј. хришћанског. Нововековна епоха је пре свега антропоцентрична и на свом крају техничка. Нововековно искуство карактерише пре свега доживљај. Ово искуство почива на другачијем схватању бивствовања. Бивствовање бивствујућег се сада схвата као представљеност (*Vorgestelltheit*),[31] а истина као извесност самопредстављајућег субјекта. Доживљај подлеже таквој истини бивствовања. Он постаје мерило и извор не само за уживање у уметности (естетски доживљај), већ и за уметничко стварање и закључује да је доживљај елемент у коме уметност умире. То умирање тече полако и потребно му је неколико векова.[32] У том смислу значајно је оно што пише у *Уводу у метафизику*: „За нас данашње лепо је обрнуто, оно што опушта, што одмара и због тога одређено за уживање. Уметност припада подручју посластичара. Да ли уживање уметности служи за задовољење утанчаних осећања, познаваоца и естета или за морално уздизање нарави не представља у суштини никакву разлику."[33] Једно уметничко дело попут Ван Гогове слике јесте предмет доживљаја заснован на извесности самопредстављајућег субјекта. Дело се поставља као предмет и постаје ствар естетског процењивања, трговине уметнинама, безинтересног или интересног допадања. У сваком случају дело се увек третира као предмет којим се може, како Хајдегер каже, „рачунски располагати и проматрати".

---

[29] M. Heidegger, *Vorträge und Aufsätze*, Stuttgart, 2000, 38.

[30] HW, 30.

[31] *Исто*, 109.

[32] *Исто*, 67.

[33] M. Heidegger, *Einführung in die Metaphysik* (EM), Tübingen, 1987, 101.

Поставља се питање како стоји са средњовековним-хришћанским искуством уметничког дела. Хајдегер врло мало говори томе. Предстојећа анализа средњовековне уметности, полазећи од Хајдегеровог схватања уметности, треба да нам приближи такво искуство.

Алетиолошко тумачење средњовековно-хришћанског искуства уметничког дела

Хајдегер је у својим списима строго раздвојио античко искуство од новековног. Поставља се питање шта се дешава са искуством средњовековног хришћанског дела. Да ли се на основу Хајдегерових ставова може објаснити такво искуство. Претходно излагање појма чувања као повесно универзалног и повесно-епохалног јесте припрема за тумачење средњовековно-хришћанског искуства уметничког.

Један Хајдегеров став из *Увода у метафизику* постаје парадигматичан не само за разумевање искуства средњовековно-хришћанског дела него и суштине хришћанске уметности у целини. „Главна врата раноромантског храма јесу једно бивствујуће. Како и коме се открива бивствовање. Учењаку уметности који их приликом неке екскурзије посматра и фотографише или опату који празником улази на та врата са својим монасима, или деци која се неког летњег дана у њиховој сенци играју. Како стоји ствар око бивствовања овог бивствујућег?“[34] Хајдегер на овај начин утврђује искуствене разлике у ставу према храму: свакодневни (деца која се играју у његовој сенци), туристички као посматрање и фотографисање знаменитости, научни историчара уметности и религиозни као монашки. Ипак да би се сачувала суштина средњовековно-хришћанског храма важно је одговорити на питања из наведеног става: „Како и коме се открива бивствовање?“ и „Како стоји ствар око бивствовања бивствујућег?“

Хајдегер у *Извору уметничкоī дела* говори о једном средњовековном заснивању суштине уметности. Тако је античко заснивање подразумевало меродавно постављање бивствовања у дело. У средњем веку се бивствујуће у целини схвата као од Бога створено (*ens creatum*). Овај преображај бивствујућег у целини а самим тим и у уметности има своју алетиолошку основу у преображају истине у подударање (o(moiwsij). Филозофску основу оваквог преображаја пружио је Платон. Платон, иако још за истину користи реч a)lh/qeia (нескривеност), истину схвата као исправност гледања, на основу чега ће касније Аристотел говорити о истини као подударању. Хајдегер ће у *Уводу у метафизику* указати да основе Платонове интерпретације бивствовања

[34] ЕМ, 26-7.

бивствујућег и истине бивствовања јесу и основе хришћанско-јудејског света чиме се придружује Ничеовој идеји о хришћанству као платонизму за народ: „Расцеп (*Kluft*), xwrizmo/j, расцепљује се између оног само привидног бивствујућег овде доле и бивствовања негде горе, онај расцеп у који се сада насељава учење хришћанства уз истовремено претумачивање онога доњега у оно што је створено и оног горњега у творца, оно се дакле прекованим оружјем поставља против антике (као 'незнабоштву' (*Heidentum*)) и искривљује (*verstellen*). Стога Ниче с правом каже: хришћанство је платонизам за народ." [35] На основу оваквог преображаја бивствовања и истине бивствовања може се говорити о једном преображају искуства уметности. Једно од меродавних одређења уметности из *Извора уметничког дела* јесте и то да је „уметност као повесна стварајуће чување истине у дело".[36] Полазећи од оваквог меродавног одређења уметности, може се говорити да је чување уметничког дела одређено истином бивствовања. С обзиром да се истина бивствовања преображава онда и стварање унутар таквог бивствовања више није одређено не-скривеношћу fu/sij-a, већ истином као подударањем. Све бивствујуће у средњем веку јесте од бога створено и свако бивствујуће је у одређеном смислу *ens creatum*, створено бивствујуће. Као такво, свако бивствујуће а самим тим и уметничко дело је *analogia entis* или траг творца. Оно поставља хришћанско-повесни духовни свет. Речено хајдегеровски поставља се један свет којим се нескривено износи структура скривености у виду подударања и структура бивствености да је све од Бога створено.

Очигледно је да се оваква структура бивствовања бивствујуће не открива туристима који су се окупили око храма, нити неком историчару уметности без обзира на његово знање, а још мање деци која се безбрижно играју око храма. Таква структура бивствовања се открива пре свега монасима, односно верницима којима храм није архитектонско дело већ место сусрета са Богом. Другим речима, уметничка дела средњег века и хришћанског порекла нису дела у савременом смислу. Она захтевају једно специфично искуство које је пре свега сакрално или прецизније литургијско. Косовско-метохијска уметност управо највећим делом јесте таква.

Један хришћански храм попут Грачанице, Богородице Љевишке или Дечана јесте место у којем се „Бог дозива у отворено своје присутности" и „свето открива као свето". Ипак овакво посвећивање и слављење није идентично грчком искуству уметничког. Посвећивање и слављење има карактер литургијског богослужења. Сходно томе одвајање уметности на архитектонску, ликовну или књижевну било је споредно. Сва уметничка дела без обзира на врсту имала су пре свега сакрално религиозну функцију. Грачаница или

[35] EM, 80.

[36] Види HW, 65.

Дечани као храмови јесу пре свега *analogia entis*. Храм је траг или, речено у духу православља, икона творца. Истовремено, сама архитектонско-ликовна конструкција има теолошко-литургијску функцију. Ови храмови као архитектонска дела сажимају хришћански универзум. Дечански храм у својој основи има крст као тело богочовека. Горњи део куполе као сфера представља његову божанску природу и симболичко показивање на Бога. Унутрашњи живопис следи овај програм. У основи куполе насликан је Христ пантократор. У прстену исте куполе налазе се насликане фреске са мотивима небеске, а у унутрашњости апсида са мотивима земаљске литургије. У пандатифима који држе централну куполу налазе се јеванђелисти. Унутрашњост цркве је богата живописом који показује сцене Страшног суда, успења Богородице, а у припрати цркве се налазе и оно што историчари уметности називају историјским портретима – на пример истакнути црквени великодостојници или припадници лозе Немањића, као што је то пре свега случај у Грачаници. Суштина сваког бивствујућег, а поготово уметничког дела, јесте саприпадност Богу. Све је од Бога створено, а човек по његовој „слици и прилици" (kat)ei)ko/na h(mete//ran kai/ kat)o(moi/wsin)[37]. Симболика хришћанских храмова на Косову и Метохији у пуном смислу приказује такву структуру. Уколико се позовемо на Хајдегерово алетиолошко промишљање, онда треба рећи да се све бивствујуће схвата и чува као од Бога створено, а истина бивствовања као подударање јемчи јединство плана Божјег стварања. *„Veritas* као *adaequatio rei* (*creandae*) *ad intellectum* (*divinum*) јемчи *veritas* као *adaequatio intellectus* (*humani*) *ad rem*. Свуда, *veritas* заправо значи *convenientia*, саглашавање (*Übereinstimmung*) самог бивствујућег као створеног са творцем, слагање (*Stimmen*) према одређењу поретка стварања".[38]

Средњовековни Србин, или хришћанин ма којег времена, у црквеној конструкцији не види велико архитектонско здање у коме доминира византијски или неки други стил. Он не размишља о материјалу од којег је храм сазидан или боји фрескописа. Такође, таква уметничка конструкција нема за њега естетско-декоративни карактер. Он не ужива у њему. Такав став према храму је нововековни. Храм је место у коме се он путем молитвеног богослужења сусреће са Богом. Путем литургијске молитве вернима се отварао свет хришћанског универзума у којем су налазили своју судбину, благослов и проклетство и доносили и напуштали суштинске одлуке о својој повести. У правом литургијском чину апофатичког и катафатичког сусрета са Богом парохијани

[37] *Свето Писмо Старог Завета, Књига постања,* упоредни превод са јеврејског (MT) и грчког (LXX) са крађим схолијама Епископ Атанасије Јевтић, Манастир Тврдош – Требиње, Београд 2004. (1.Мој. 1; 26) Речи на грчком (kat)ei)ko/na h(mete//ran kai/ kat)o(moi/wsin) дословно значе: „...по нашој икони (слици) и подобију (прилици)."

[38] M. Heidegger, *Wegmarken* (WM), Frankfurt, 1967, 76–7.

храма су искусили и обновили мистичку тежину Христове бескрвне жртве задате на тајној вечери. Такав литургијски чин молитве није само деловање свештеника и парохијана. Цела црква дише духом литургије. Христова порука на тајној вечери „Ово чините мени у спомен“ (Лука 22, 19) упућена је свему што постоји. Црква са својом конструкцијом и живописом живи животом литургије. Путем ње и са њом парохијанима се отвара смисао, богостварања (оваплоћење, искупљење, васкрсење).

Хришћанима се открива један духовно-повесни свет. Тај свет и повест има пре свега завичајни смисао. Наиме, свет је увек свет једног повесног народа. Управо у црквено-хришћанској уметности и уметничким делима један верник, припадник једног народа, открива свој свет и природу свог сабивствовања са другима као са Богом. Молећи се пред иконом/фреском Богородице верник налази своју суштину, утемељује своју повест, бира своју судбину. Овај завичајни смисао нема карактер неког географског одређења. Он упућује на то да један народ постаје повестан тек пред отвореношћу дела у коме се поставља један свет: на ову димензију Хајдегер указује у својој централној расправи о уметности *Извор уметничког дела*: „Свет је самоотварајућа отвореност (*sich öffnende Offenheit*) широких путева и суштинских одлука у удесу повесног народа.“ Тако икона/фреска Богородице која се налази у Дечанима својим литургијским деловањем отвара вернику и српском народу један свет у којем они налазе своју судбину и истину свог бивствовања. Другим речима, путем иконе поставља један свет у коме се нескривено износи да је све од Бога створено и њему подударно (по његовом подобију). Верник се не оставља према таквој слици као према предмету. Он нема искуство насликаног и нечег приказивачког у њој. Он у њој види конкретни догађај из хришћанске повести који припада како његовој садашњости тако и будућности. Он станује у вечности и повест му постаје есхатолошка.

Ту се не ради о доживљају иконе као уметничке слике. Икона у храму је слика суштине. Храм је њено првобитно повесно место и икона има пре свега према Хајдегеру литургијски смисао. Тај смисао има улогу живог обреда у коме се догађа преображај човека. Човек постаје Христолик и сапripадан и подударан Богу. Бог је постао човек да би човек постао Бог. Схватајући Рафаелову Сикстинску Мадону првенствено као литургијску слику Хајдегер пише у свом тексту *О Сикстини*: „У слици, *када* та слика бива сијање Бога који постаје човеком, дешава се онај преображај (*Verwandlung*), који se догађа на олтару као 'претварање' (*Wandlung*), када се догађа оно најсопственије (*Eigenste*) литургијске жртве (*Meßopfer*).“[39] Таква слика према Хајдегеру не подражава ни конкретан лик ни суштину. Управо зато што суствује (*wesen*)

[39] M. Heidegger *Aus der Erfahrung des Denkens* (надаље GA 13), Vittorio Klostermann, Frankfurt, 1983, 121.

у живом литургијском обреду она има функцију догађаја којим се поставља истина хришћанског бивствовања. У том смислу Хајдегер пише: „Сама слика није никакво осликавање и никаква чулна слика тек светог претварања. Слика је сијање игре-простора-времена (*Zeit-Spiel-Raum*) као места на којем се слави литургијска жртва."[40] Оног тренутка када се слика суштине измести у музеј тог тренутка она није више напросто интегративни део црквене литургије. Она постаје предмет процењивања. Одређује се њен стил у компарацији са другим уметничким делима. Теоретичари уметности разматрају карактер и начин уметничке обраде дате слике. Она почиње да представља предмет туристичког интересовања и трговачких калкулација. Једном речи, слика више није слика суштине већ уметнички предмет.[41] С друге стране, верници стојећи поред иконом заједничаре са Богом и присуствују чину понављања Христове бескрвне жртве. Тај хришћански однос према икони описује Свети Сава у својој *Жичкој беседи о правој вери*: „Уз, то клањамо се и поштујемо и целивамо свечасну икону човечанског оваплоћења Бога Логоса помазаног божанством и оставшег непромењено, тако да онај који је помазан вером сматра да види самога Бога који се јавио у телу и с људима поживео. Клањамо се дрвету Часнога крста и светим часнима сасудима и божанским црквама и светим местима. Клањамо се у част и одајемо икони Пресвете Богородице и иконама свечасних Божјих Угодника уздижући очи душе (наше) на првобразном лику и ум узносећи на оно што је несхватљиво."[42]

Поставља се питање, уколико се пође од такве структуре дела, шта се дешава са читалачком рецепцијом једног житија или неког другог хришћанског средњовековног књижевног облика.

Хришћанско књижевно дело нема световни карактер већ се исцрпљује у религиозно-литургијској функцији. Читање житија средњовековног хришћанина као такво део је богослужења. Његов задатак је да верника доведе до моралног преображаја, реализације Христових заповести и спасења. Житије је допуна и продужење Библије. Писмени хришћанин читањем житија уздиже

[40] *Исто*, 121.

[41] Хајдегер сматра да је позиција човека модерног доба суштински одређена картезијанским схватањем истине као извесности самопредстављајућег субјекта. Он данас заузима модерни став естетског доживљаја према делима из прошлости. На тај начин он је измештен из праве суштине античке или хришћанске уметности. „Егинске статуе у Минхенској збирци, Софоклова Антигона у најбољем критичком издању су као дела, која она јесу, истргнути из свог суштинског простора (*Wesenraum*). Ма колико велики били њихов значај и утисак који остављају, ма колико добро било и њихово одржавање, ма колико било сигурно и њихово тумачење, премештање тих дела у уметничку збирку истргло их је из њиховог света." Види HW, 26.

[42] Свети Сава, „Жичка беседа о правој вери", у: *Свети Сава и Косовски завет*, Атанасије Јевтић, Београд, 1992, 135.

себе у вери и хришћанској образованости. Отуда се архиепископ Данило позива на стихове из Прве посланице Коринћанима апостола Павла: „...духовноме треба духовно јављати".[43] Сам архиепископ Данило када се позива на ове Павлове речи износи и свој став према читаоцима: „А ја грешни, дужан сам вама, неситим зајамницима духовнима, који хоће од мене да узму дуг са лихвом."[44] Речи којима пише архиепископ Данило не смеју да се схвате ни као материјал ни грађа за стварање житија и песничке службе. Реч је скривено тло у којем песник налази оно што Хајдегер назива „ускраћена одређеност самог повесног тубивствовања".[45] Ова „ускраћена одређеност..." досуђена је путем Христове благодети у речи као земљи коју песник писањем открива постављајући свет. „Истински песнички набачај јесте отварање онога у шта је тубивствовање као повесно већ бачено."[46] На тај начин „Дело гура и држи земљу саму у отворено једног света. Дело пушта да земља буде земља."[47] Речено конкретно житије или песничка служба архиепископа Данила држи земљу (реч) у отворено једног света – света који нескривено износити структуру хришћанског бивствовања да је све од Бога створено и њему подударно.

Читалачка рецепција се не остварује у неком доживљају праћеном осећањем пријатности. Још мање у неком безинтересном допадању. У оба случаја ради се о центрирању рецепције унутар субјекта. Естетски доживљај је феномен који почива на самоизвесности представљања карактеристичном за нововековну антропоцентричну уметност. Простор за рецепцију оставља сам писац. Он својим писањем отвара „духовну трпезу", не трпезу хлеба, вина и мириснога меса, већ „...украшену књижевним јелима, слађу од меда и саћа" (Пс 19 (18), 11). На тај начин писац образује рецепцију или, хајдегеровски речено, начин чувања хришћанског уметничког дела. Његово писање не произлази из слободног надахнућа и избора теме. Надахнуће и тема и целокупна његова хришћанска образованост произлазе из његове бачености или хришћанске традираности. Писац, дело и читалац постају део богослужења.

---

[43] Прва посланица Коринћанима (гл. 2, 13) *Свето Писмо Новог Завета*, Свети архијерејски синод Српске православне цркве, превод комисије Светог архијерејског синода СПЦ, 1990.

[44] Данило Други, *Животи Краљева и архиепископа српских, Службе* (надаље *Животи*...) Просвета/СКЗ, Београд, 1988, 110.

[45] *Животи*..., 55. „Јер, ево Владико Христе испуњаван благодаћу неисцрпнога дара Твоје благодати, и узимајући од неисцрпнога и методочнога и непресушивога извора твојих божанских речи, треба ми твоја милостива посета да утврди мој ум, и да буде непоколебив демонским искушењима, и 'не склони срца мога на лукаве речи, и положи, Господе, ограду устима мојима' (Пс 141 (140),4,3), да не задрема душа моја од малаксалости, но утврди ме у твојим речима." *Животи*..., 45.

[46] *Животи*..., 63.

[47] *Животи*..., 32.

Читаоцу који чува такво дело на начин богослужења отвара се свет у коме доноси суштинске одлуке о свом бивствовању, о ономе шта је свето а шта не, о томе шта је проклетство а шта спасење. Таквим житијем се ништа не описује већ речено хајдегеровски „...бије се бој нових бог(ов)а против старих".[48] Средњовековни читалац тако пада у моћ књижевног дела, под налогом те моћи се преображава. Он налази спасење. Путем чувања заснивања хришћанске суштине уметности постаје сапripадан хришћанској суштини бивствовања.

Литература

Аверинцев 1982: Аверинцев, Сергеј, *Поетика рановизантијске књижевности*, СКЗ, Београд, 1982.

Асунто 1975: Асунто, Розарио, *Теорија о лепом у средњем веку*, СКЗ, Београд 1975.

Бичков 1991: Бичков, Виктор В., *Естетика*, Просвета, Београд, 1991.

Богдановић 1980: Богдановић, Димитрије, *Историја старе српске уметности*, СКЗ, Београд , 1980.

Данило Други 1988: Данило Други, *Животи Краљева и архиепископа српских, Службе*, Просвета/СКЗ, Београд, 1988.

Данилови настављачи, Просвета/СКЗ, Београд, 1989.

Ђурић 1983: Ђурић Ј., Војислав..., *Пећка патријаршија*, Југословенска ревија, Београд, 1990.

Heidegger 1983: Heidegger, Martin, *Aus der Erfahrung des Denkens*, V. Klostermann, hrsg. von H. Heidegger, Frankfurt/M. 1983.

Heidegger 1988: Heidegger, Martin, *Vom Wesen der Wahrheit. Zu Platons Höhlengleicnis und Theätet* , V. Klostermann, hrsg. von H.Mörchen, Frankfurt/M., 1988.

Heidegger 1985: Heidegger, Martin, *Nietzsche: Der Wille zur Macht als Kunst,* V. Klostermann, hrsg. von B. Heimbüchel, Fran./M., 1985.

Heidegger 1989: Heidegger, Martin, *Biträge zur Philosophie (Vom Ereignis)*, V. Klostermann, hrsg. von F.W. von Hermmann Fran./M., 1989.

Heidegger 1997: Heidegger, Martin, *Besinnung*, V. Klostermann, hrsg. von F.W. von Hermman, Fran./M 1997.

Heidegger 1994: Heidegger, Martin, *Holzwege* V. Klostermann, hrsg. von F.W. von Hermmann Fran./M., 1994.

Heidegger 1994: Heidegger, Martin *Wegmarken* Vittorio Klosterman, Frankfurt, 1967.

Heidegger 2000: Heidegger, Martin,*Vorträge und Aufsätz*e, Neske, 9. Auflage, 2000.

Heidegger 1961: Heidegger, Martin, *Nitetzsche,* Zwei bande, Neske, 1961.

Heidegger 1987: Heidegger, Martin, *Einführung in die Metaphysik*, Tübingen, 1987.

Јанарас 1997: Јанарас Христос, Апофатичко богословље и византијска архитектура, у: *Православље и уметност*, Завет, Београд, 1997.

Јевтић 1992: Јевтић, Танасије, *Свети Сава и косовски завет*, Београд, 1992.

Кашанин 1975: Кашанин, Милан, *Српска књижевност у средњем веку*, Просвета, Београд, 1975.

Кондоглу 1997: Кондоглу, Фотије, Свештене и литургијска уметност, у: *Православље и уметност*, Завет, Београд, 1997.

[48] HW, 29.

Кристић 1997: Крстић, Данило, Теологија и архитектура, у: *Православље и уметност*, Завет, Београд 1997.
Pöggeler 1990: Pöggeler, Otto, *Der Denkweg Martin Heideggers,* Stuttgart, 1990.
Pöggeler 1999: Pöggeler, Otto, *Heidegger in Seiner Zeit*, Wilhelm Fink, München, 1999.
Радовановић 2009: Радовановић, Саша, *Смисао средњовековне уметности (алетиолошка анализа једног храма)*, Баштина, бр. 26, Приштина–Лепосавић, 2009.
Радовановић 2009: Радовановић, Саша, *Слика суштине и њено повесно место,* Баштина, бр. 27, Приштина–Лепосавић, 2009.
Радовановић 2010: Радовановић, Саша, *Алетиолошка основа хришћанског стварања*, Баштина, бр. 28, Приштина–Лепосавић, 2010.
Радовановић 2010: Радовановић, Саша, *Уметност и свето*, Баштина, бр. 29, Приштина–Лепосавић, 2010.
Радојчић 1966: Радојчић, Светозар, *Стара српска уметност*, Нолит, Београд, 1966.
Ракићевић 2010. Ракићевић Тихон, *Икона у литургији: смисао и улога*, Београд, Студеница, 2010.
Свето Писмо Новог Завета, Свети архијерејски синод Српске православне цркве, превод комисије Светог архијерејског синода СПЦ, 1990.
Seubold 2005: Seubold, Günter, *Kunst als Enteignis, Heideggers Weg zu einer nicht mehr metaphysischen Kunst , Denk*Mal Verlag, Bonn, 2005.
Склирис 1998: Склирис, Стаматос, *Ликовни простор у византијској иконографији*, Хиландарски фонд, Србиње, Београд, 1998.
Склирис 1997: Склирис, Стаматос, „Од портрета до иконе, Смисао и садржај иконе“, у: *Православље и уметност*, Завет, Београд, 1997.
Списи о Косову, Просвета, СКЗ, Београд, 1993.
Станилоје 1997: Станилоје, Димитрије, „Свете иконе у православном богослужењу“, у: *Православље и уметност*, Завет, Београд, 1997.
Tatarkiewicz 1970: Tatarkiewicz, Wladislaw, *History of Aesthetics*, Mouton The Hague, Paris, 1970.
Татић-Ђурић 2007: Татић-Ђурић, Мирјана, „Богородица у делу Архиепископа Данила II“, у *Студије о Богородици*, Јасен, Београд, 2007.
Тодић 1988: Тодић, Бранислав, *Грачаница*, Просвета/Јединство, Београд/Приштина, 1988.
Трифуновић 1990: Трифуновић, Ђорђе, *Азбучник српских средњовековних књижевних појмова*, Нолит, Београд, 1990.
Трифуновић 2009: Трифуновић 2009: Трифуновић, Ђорђе, *Стара српска књижевност*, Чигоја, Београд, 2009.
Успенски 1997: Успенски Леонид, „Смисао и садржај иконе“, у: *Православље и уметност*, Завет, Београд, 1997.

Saša RADOVANOVIĆ

THE EXPERIENCE OF THE WORK OF ART

Summary

The first part presents the basis of aletheiological experience of the work of art. Such analysis is based on two his attitudes expressed in *The Origin of the Work of Art*: The first, which includes Heidegger's definition of the experience of art as preservation (*Bewahrung*). And second, that transformation of the essence of truth of Being respondes to transformation of the essence of art. Similarly watching the reception (preservation) of the work of art as a basic phenomenon of art and divided into ancient, medieval and modern. In the second part on the basis of this understanding explicit model of the medieval experience (preservation) of works of art present in Kosovo and Metohija.

Key words: preservation, the truth of Being, Martin Heidegger, aletheiology, Christianity.

Рад је предат 4. маја 2011. године, а након позитивног мишљења рецензената одлуком одговорног уредника „Баштине" одобрен за штампу.

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

ИСТОРИЈА КУЛТУРЕ

УДК 000000000000

Мирјана БАЗИЋ
Институт за српску културу – Приштина/Лепосавић

ЗНАЧАЈ И СТАТИСТИЧКИ ПРЕГЛЕД РАДА ПРИШТИНСКЕ ГИМНАЗИЈЕ У ПЕРИОДУ ОД 1919. ДО 1921. ГОДИНЕ*

Апстракт: Циљ рада је да укажемо на етапе развоја приштинске гимназије у периоду од 1919–1921. године. На основу архивске грађе и литературе, која је јако оскудна, акценат је стављен на статистички преглед рада школе у смислу сагледавања: броја наставника, постигнутог успеха код ученика, остварених резултата на крају школске године. Праћењем рада школе, сагледавањем осцилација у раду (да ли је из године у годину забележен напредак или пад ученичких аспирација) и да ли је наставни кадар био адекватан за правилан и успешан рад школе, можемо имати увид о основним аспектима рада приштинске гимназије.

Кључне речи: извођење наставе, успех ученика, број потребних кадрова, школски систем, васпитно-образовни циљеви.

Прошлост Приштине је веома занимљива и бурна. Међутим, у овом кратком излагању немогуће је детаљно изнети историју града. Зато ћемо указати само на оно најбитније – на главне историјске моменте из разних периода.[1] У косовској котлини, која се услед своје величине и издужености одликује полицентричношћу природних саобраћајних линија, лежи град Приштина.[2] У средишњем делу Косова поља за време римске и византијске

* Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (бр. 178028), који је одобрило и финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

[1] Кадри Халими, „Приштина кроз векове“, у монографији *Приштина*, 3.

[2] Атанасије Урошевић, *О Косову антропогеографске студије и други списи*, Народна и Универзитетска библиотека „Иво Андрић“, Приштина, 2001, 251.

владавине постојао је велики и важан град Улпијана или Липљан како су га Срби називали. Али од присаједињавања Косова српској Рашкој држави Липљан опада и уместо њега истиче се Приштина.[3] Њена прошлост датира још од нашег средњовековног доба, и то од краја XIII века. Као центар трговине и рударства и као престоница српских владара, она је достигла кулминацију у XIV и XV веку. Око 1850. године Приштина постаје средиште, среско место у призренском вилајету, а 1875. године, мада на кратко време, новим уређењем Турске, постаје вилајетско средиште косовског вилајета. С премештајем средишта косовског валије у Скопље 1878. губи нешто од свог значаја, али остаје окружно место све до ослобођења. По ослобођењу је такође била окружно, потом обласно средиште, а од поделе земље на бановине само среско средиште, али ипак значајно, јер је у војној администрацији дивизијски центар, а у културно-просветном погледу важно место са потпуном државном гимназијом.[4]

Један од главних услова отварања потпуне државне гимназије у Приштини јесте просвећивање и културно уздизање народа. Још од 1890. године датирају настојања и покушаји отварања гимназије. Тадашњи Конзулат у Приштини сачинио је званични предлог надлежном министарству. Конзулат је предложио да се у Приштини отвори први разред гимназије као продужни пети разред основне школе са гимназијским програмом, јер за отварање гимназије, поред Скопља и Солуна, према мишљењу конзула, нема финансијских средстава.[5] Као образложење за овај предлог наводи се, да ученици из Приштине и околине немају где да наставе школовање јер је Богословско-учитељска школа у Призрену препуна, док су друге гимназије много удаљене. До отварања петог разреда при основној школи у Приштини долази школске 1893/94. године. У њој су се поред осталих предмета учили и француски, турски језик, историја старог века, математика и српскохрватски језик. Први разред гимназије у Приштини основан је 1913. године званично (мада се сматра да је основан и раније).[6] У другој половини школске 1918/19. године отворена је нижа гимназија у Приштини, која је са радом отпочела школске 1913/14. године. Већ 1920/21. године, гимназија у Приштини прераста у потпуну (са шестим разредом).[7]

[3] *Исто*, 188.

[4] *Исто*, 190.

[5] Светозар Чановић, *Српске школе на Косову у XIX веку*, Јединство, Приштина, 1976, 46–47.

[6] *Исто*, 47, 92.

[7] Светозар Чановић, *Специфични проблеми наставе у школама Косова и Метохије*, Приштина, 1967, 81.

На основу наређења С. Н. бр. 21168 од 11. децембра 1919. године, поднет је извештај у ком се наводи да је од почетка фебруара исте године у гимназији било шест разреда, сваки са по једним одељењем, сем другог разреда који ће имати два одељења. Свега ће бити седам одељења, ако не буде већег броја ученика за први разред, у супротном ће бити два одељења првог разреда, што ће чинити укупно осам одељења.[8]

За минимум седам одељења, по прописаном плану II. бр. 64 женски рад ће узети сви наставници, а број недељних часова биће из:[9]

Редни број	Предмети	Часови
1.	Хришћанска веронаука	11
2.	Српски	42
3.	Француски	30
4.	Латински	7
5.	Историја	12
6.	Земљопис	11
7.	Јестаственица	12
8.	Физика	3
9.	Хемија	3
10.	Математика	33
11.	Цртање	10
12.	Писање	4
13.	Певање	2
14.	Гимнастика	14

[8] Архив Југославије, Министарство просвете, фонд 66, фасцикла бр. 849, јединица описа бр. 1274, бр. 625, директор приштинске гимназије Краљевине СХС Живко Ј. Јоксимовић – Министарству просвете, Приштина, 10. јануар 1920. година (у даљем раду коришћена је архивска грађа; документа имају исту сигнатуру: АЈ, фонд 66, фасцикла 849).

[9] *Исто.*

Поред предметне класификације, неопходно је указати и на основне карактеристике наставног кадра у приштинској гимназији.

Подаци о наставницима састављени 21. јануара 1920. године[10]

Редни број	Име и презиме	Звање	Струка	Прво постављење и број	Прекид у служби	Време службе до 1. јануара 1920. год.	Годишња плата
1.	Живко Ј. Јоксимовић	Директор и професор	Геологија, митологија са јестаственицом	15. II 1900. II. бр. 1423 за професора приправника	Од 15. X 1903. до 19. IX 1908.	14 година, 11 месеци и 12 дана	4.800 дин. 600 год. 5.400 дин.
2.	Петар Бањеjевић	Предметни учитељ	Грчки, латински и историја	7. XI 1893. за наставника Цариградске гимназије	_____	26 година, 1 месец и 24 дана	4.800 дин.
3.	Димитрије Фртунић	Предметни учитељ	Француски језик	1. IX 1907. за привременог учитеља језика II. бр. 11931	_____	12 година и 4 месеца	3.900 дин.
4.	Катарина Ј. Јоксимовић	Разредна учитељица	Педагошка група на утврђивању српског језика у гимназији	1. I 1908. II. бр. 121 за класну наставницу	_____	12 година	2.000 дин.
5.	Трифун Ђукић	Суплент	Српска књижевност и српски језик	21. IX 1914. за привременог предметног учитеља	_____	5 година, 3 месеца и 10 дана	1.800 дин.
6.	Драгослав Васиљевић	Привремени учитељ вештина	Играње и свирање	4. X 1914. II. бр. 23028 за хонорарног учитеља вештина	_____	5 година, 2 месеца и 28 дана	1.500 дин.
7.	Јулијана Гавриловићева	Привремена учитељица вештина	Женски рад	10. II 1919. II. бр. 1631 за привремену учитељицу вештина	_____	10 месеци и 19 дана	1.200 дин.

[10] АЈ, МП, фонд 66, фасцикла бр. 849, јединица описа бр. 1274, бр. 821, Приштина, 9. март 1920. година (подаци о наставницима састављени 21. јануара 1920. године).

На основу извештаја бр. 1027 и с обзиром на број ученика који ће бити у идућој школској години, према извршеном наставном плану од 2. јануара 1920. године С. Н. бр. 60 гимназија би имала за шест разреда 14 стручних наставника и директора.[11] Да би ђаци уредно похађали наставу, неопходно је обезбедити новчана средства. Предлог конзула Нушића, да им се додели новчана помоћ, влада у Београду је одмах прихватила. Тако се сваке године, о трошку Србије, у приштинској гимназији школује по 20 ђака, који ће се равномерно примати из срезова: грачаничког, вучитрнског, гњиланског, митровачког и феризовићског (урешевачког). Питомце у групи од три до пет, смештали су на стан и храну код сиромашних, али честитих удовица, да би се и оне са својом децом могле хранити. Надзор над питомцима, као и над њиховом исхраном и удобношћу водио је наставник-протојереј Станоје Рашић, родом из Добротина на Косову.[12] У случају да се гимназија одмах претвори у пуну са осам разреда на јесен би се поред шест одељења формирала још два, и то: VII и VIII разред (свега 11 одељења). Два последња одељења захтевала би још два наставника, и то једног за језике и једног за математичко-физичку групу. У том случају би број потребних стручних наставника уместо 14 био 16.[13] Разлози због којих је требало шесторазредну гимназију претворити у осморазредну су следећи: Приштина као центар Косова примала би ученике из околних гимназија, и то из призренске, пећке, новопазарске, митровичке и гњиланске. С обзиром на то да ниједна од ових гимназија није потпуна, приштинска би била главни центар за њих. Разлог томе је и што се у приштинској гимназији школује велики број деце из суседних срезова (Топличког и Врањског округа). Уосталом, могла се једна од седам нижих гимназија са Косова и Метохије подићи на степен пуне гимназије, али по мишљењу многих стручњака за то је најподеснија била приштинска гимназија, како по свом географском положају тако и по гимназијском дому који може да прими велики број ученика. Зато питање о отварању осморазредне гимназије на Косову треба одмах решити и решење што пре доставити Управи гимназије, да би ученици који имају право и хоће да полажу скраћени течајни испит у другој половини септембра текуће године, из шестог и седмог разреда, знали којој гимназији да се за испите обрате, било да их усмено полажу, било да наставе даље своје школовање.[14]

---

[11] *Исто*.

[12] Јанићије Поповић, *Живот Срба на Косову 1812–1912*, Никанор, Грачаница, 243.

[13] АЈ, МП, фонд 66, фасцикла бр. 849, јединица описа бр. 1274, бр. 1028, директор приштинске гимназије Краљевине СХС Живко Ј. Јоксимовић – МП (одељење за средњу наставу), Приштина, 21. јун 1920. године.

[14] *Исто*.

Извештај о раду приштинске гимназије у току трећег течаја 1920. године[15]

Разреди	У почетку течаја			У току течаја						На крају течаја			Свршили разред				Полажу разредни испит	Понављали разред	Напомена
							изашло												
	ученика	ученица	свега	ученика	ученица	свега	ученика	ученица	свега	ученика	ученица	свега	одлични	Врло добри	добри	свега			
I	41	37	78	_	_	_	2	1	3	39	36	75	6	33	28	67	8	_	
IIа	35	17	52	_	_	_	2	_	2	33	17	50	7	17	17	41	9	_	
IIб	32	8	40	_	_	_	1	1	2	31	7	38	5	12	14	31	7	_	
III	24	8	37	4	_	4	2	_	2	31	8	39	2	19	12	33	5	1	
IV	18	13	31	_	1	1	_	_	_	18	14	32	6	9	9	24	6	2	
V	29	3	32	1	1	2	2	_	2	28	4	32	8	15	6	29	2	1	6 ученица је отишло у учитељску школу у Суботицу
VI	34	3	37	_	_	_	4	1	5	30	2	32	16	8	8	32	_	_	5 ученица је отишло у учитељску школу у Суботицу
свега	218	89	307	5	2	7	13	3	16	210	88	298	50	113	94	257	37	4	

Казне: свега 55 ученика кажњено је у току течаја са једним или два часа затвора од разредних старешина. Један ученик кажњен је разредним већем са четири часа затвора, а један од директора са три часа затвора. Наставничким саветом није кажњен ниједан ученик.

Владање: само тројица ученика има врло добро владање, а сви остали примерно.[16]

Број ученика по месту рођења[17]

Разреди	Из Приштине	Са Косова и Метохије	Из околних нових крајева од 1912.	Из старих деоница до 1912 (Србија и Црна Гора)	Напомена
VI	13	14	1	9	59 ученика из старих деоница Србије и Црне Горе од пре 1912. године, делом се односи на децу чији су се родитељи у овој области настанили, делом на децу чији родитељи живе у пограничним деловима Топличког и Врањског округа, а један део на децу чиновника који су из својих крајева дошли овде на службу
V	4	16	6	6	
IV	13	12	_	7	
III	13	15	1	11	
IIб	16	16	_	6	
IIа	21	23	_	8	
I	40	26	_	12	
свега	120	122	8	59	

[15] АЈ, МПІ, фонд 66, фасцикла бр. 849, јединица описа бр. 1274 (извештај о раду приштинске гимназије у току трећег течаја 1920. године).

[16] *Исто*.

[17] Исто.

Настава

Рад у гимназији почео је 16. фебруара, а завршио се 12. јула 1920. године због појаве шарлаха у Приштини. Сметње у настави биле су:

– недостатак од почетка рада свих најпотребнијих наставника;

– недостатак уџбеника и потребних географских карата за земљопис;

– недостатак најпотребнијих кабинетских објеката и материјала за наставу из: физике, хемије, јестаственице са основама митологије, геометрије, историје, цртања;

– недостатак од почетка рада најпотребнијег школског намештаја;

– мењање расподеле предмета у току течаја на наставнике;

– краткоћа времена.

С обзиром на све наведене сметње, успех је ипак добар захваљујући преданости наставника и трудољубивости ученика.[18]

Процентуални годишњи успех из научних предмета[19]

Редни број	предмети	разреди						
		VI	V	IV	III	IIб	IIа	I
1.	Веронаука	_	_	4,30	4,20	4,25	4,33	4,01
2.	Српски	4,34	4,06	3,75	3,56	3,69	3,66	3,50
3.	Француски	3,75	3,22	3,06	3,33	3,54	3,34	–
4.	Латински	4,25	4,05	–	–	–	–	–
5.	Земљопис	–	–	3,06	3,54	3,75	3,75	3,69
6.	Историја	4,59	4,53	4,06	3,87	–	–	–
7.	Јестаственица	4,34	3,90	–	–	4,30	4,02	3,41
8.	Физика	–	–	–	3,62	–	–	–
9.	Хемија	–	–	3,40	–	–	–	–
10.	Математика	4,06	4,06	3,47	3,56	3,20	3,44	3,04
просечно		4,22	3,97	3,60	3,67	3,79	3,76	3,53

У току школске године од наведених предмета најслабију оцену су имали ученици у завршена три течаја из земљописа и математике, јер за предмете од почетка течаја није било довољно стручних наставника. Сличан случај је и са француским језиком. Да би настава у наступајућој школској години била уредна и да би у истој ученици могли стећи више знања, потребно је:

– да сви потребни наставници буду на почетку следеће школске године на својим дужностима;

[18] АЈ, МПІ, фонд 66, фасцикла бр. 849, јединица описа бр. 1274 (настава).

[19] *Исто* (процентуални годишњи успех из научних предмета).

– да се за време великог одмора гимназија снабде потребним ужинама које до сада није имала;

– да се омогући набавка потребних уџбеника ученицима, као и остале потребе на почетку школске године;

– да се изврше најпотребније поправке на школској згради, јер ће у идућој школској години бити најмање 9-10 одељења у случају ако гимназија остане шесторазредна. Међутим, ако се гимназија подигне на степен осморазредне, као што је прописано и као што би требало да буде учињено с обзиром на просветни и национални интерес у овим крајевима, онда би требало одмах обезбедити 11-12 одељења (учионица), јер у гимназијској згради нема довољно оправљених (од 16 соба, шест су без прозора).

О закупу, оправци и преправци зграде подноће се посебан извештај. Посебан предлог ће се подносити и о потребном броју наставника за наредну школску годину.[20]

Школска зграда гимназије

На основу извештаја поднетог министарству 4. августа под бр. 2115, истакнуто је да је Приштина највећа просветна област, има највише чистог српског елемента и потреба за отварањем пуне гимназије изискује адекватну школску зграду. Гимназијска зграда у Приштини је таква да јој многе окружне вароши у старим границама могу позавидети. Зграда је масе, пок. Али Ефендије и узета је под закуп за десет година по 3.600 динара годишње. То је двоспратна зграда дужине 28,30 м и ширине 15 м; озидана је од тврдог материјала са пространим, сувим и видним сутереном. Зграда је окренута југу, а са северне стране има пространо двориште. Има ходник и осам одељења подесних за кабинете и послугу. У згради, у сутерену има осам одељења, на првом и другом спрату десет учионица, шест средњих и шест довољно пространих соба за канцеларију и кабинете.

Ђачки дом и трпеза

Поред школске зграде, Приштина је имала ђачки дом и трпезу. Дом је имао 80 кревета са постељинама, довољно посуђа и намирнице за неколико месеци у магацинима. У дому се може сместити 120 ученика, јер је цео дом оправљен и очишћен. Дом је смештен у згради митрополије и старе српске основне школе на најбољем месту у вароши.[21]

[20] *Исто*.

[21] *Исто*.

Ђачка дружина

Ђачка дружина „Косово“ основана је 21. септембра школске 1919/20. године ангажовањем Трифуна Ђукића професора српског језика. Будући да се тада учило по скраћеним курсевима, поједини чланови нису улагали довољно труда за њен развитак, па је успех ђачке дружине био веома слаб. Почетком школске 1920/21. године на осмом редовном састанку изабрана је нова управа, која је спровела већу активност на раду дружине.[22]

Да би се дружина материјално, што пре и што боље осигурала, оснива се позоришна секција, која је као њен орган, приређивањем концерата знатно помогла њен напредак. Новцем који је скупљен од концерата и чланских улагања, управа је искористила да доведе у ред књижницу, да повећа број књига и обезбеди потребан материјал за дружинску канцеларију.[23]

Дружинска имовина и рад у дружини

Ђачка дружина „Косово“ има своју књижницу, која се састоји од 371 књиге, позоришну секцију и шест кулиса. Од готовог новца у каси има свега 144 динара. Дружина има и своја правила састављена од стране дружинске управе, а оверена од директора гимназије Живка Јоксимовића, као и штамбиљ и дружински печат са дружинским знаком у виду књиге.[24]

У току школске 1920/21. године одржана су 22 дружинска састанка. Главни рад на састанцима био је писање на задате теме, читање и критиковање радова. Позоришна секција приредила је један концерт 7. новембра 1920. године у корист ђачке књижнице, где је остварила добит од 1.311 динара, и други 3. јануара 1921. године у корист сиромашних ученика, остваривши добит од 974 динара. Рад дружине контролисан је сваког тромесечја од стране контролног одбора.

Чланове управног одбора дружине чинили су: председник Стеван Бајић, ученик осмог разреда, потпредседник Петар Пашић, ученик седмог разреда, секретар Јездимир Студић, ученик осмог разреда, благајник Благоје Костић, ученик осмог разреда, књижничар Владета Димитријевић, ученик седмог разреда, помоћник књижничара Радмила Маговчевић и агенти: Михаило Јужаревић, ученик осмог разреда, Живојин Ракић, ученик седмог разреда, Урош Спасић, ученик шестог разреда, и Павле Новаковић, ученик петог разреда.

---

[22] *Исто*, бр. 86 (извештај ђачке дружине „Косово“), Приштина, 1. јул 1921. године.

[23] *Исто*.

[24] *Исто*.

Чланове управе позоришне секције чинили су: председник Бранислав Печеновић, ученик седмог разреда, потпредседник Василије Стошић, ученик осмог разреда, секретар Драгослав Вучинић, ученик осмог разреда, и редитељ Ђорђе Мицић.[25]

Извори:

Архив Југославије, Министарство просвете, фонд 66

Литература:

Базић 2009: М. Базић, „Средњошколски систем образовања у Косовској Митровици од 1919 до 1933. године“, *Баштина*, бр. 27, Институт за српску културу, Приштина–Лепосавић

Ђилас 2000: Ј. К. Ђилас, *Српске школе на Косову и Метохији од Немањића до 1912. године*, Институт за српску културу, Приштина

Кадри Халими, „Приштина кроз векове“, у монографији *Приштина*

Поповић: Ј. Поповић, *Живот Срба на Косову 1812–1912*, Никанор, Грачаница

Урошевић 2001: А. Урошевић, *О Косову антропогеографске студије и други списи*, Народна и Универзитетска библиотека „Иво Андрић“, Приштина

Чановић 1967: С. Т. Чановић, *Специфични проблеми наставе у школама Косова и Метохије*, Приштина

Чановић 1976: С. Т. Чановић, *Српске школе на Косову у XIX веку*, Јединство, Приштина

[25] *Исто*.

Mirjana BAZIĆ

THE IMPORTANCE AND STATISTICS OVERVIEW OF THE WORK OF PRISHTINA'S GRAMMAR SCHOOL FROM 1919 TO 1921

Summary

The author points out that necessity of the full state grammar school opening in Prishtina is to be important due to the satisfaction of educational and national needs of Kosovo, and the ones of enlightenment and cultivation of these areas, which are considered to be our cradle. The main aim of Prishtina'a grammar school is the realization of educational and upbringing-related tasks and thanks to the commitment and engagement of its leaders it managed to preserve continuity of the healthy core and spirit of the milieu in which it appeared and developed as few schools did it before.

Nevertheless, as the author says, we cannot neglect the problem which follows school's, educational and up bringing-related reality, which causes the necessity for general analysis of schooling in this area. That includes reduction of negative impacts, procurement of material resources to create wider possibilities for quick overcome of cultural backwardness by the development of schooling system, and the necessity to satisfy a growing school network by adequate personnel and ensure more regular organization of educative process.

Key words: education performance, success of pupils, number of necessary personnel, schooling system, education-schooling goals.

Рад је предат 19. марта 2011. године, а након позитивног мишљења рецензената одлуком одговорног уредника „Баштине" одобрен за штампу.

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

ЕТНОЛОГИЈА

УДК 000000000000

Александар ПАВЛОВИЋ
Институт за српску културу – Приштина / Лепосавић

СТРУКТУРА КОЛОНИСТИЧКИХ ДОМАЋИНСТАВА НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ 1918-1941. ГОДИНЕ ПРЕМА ПОДАЦИМА У АРХИВСКОЈ ГРАЂИ*

Апстракт: На основу до сада неистражене архивске грађе у раду се разматра структура домаћинства колониста, које држава Срба, Хрвата и Словенаца, спровођењем аграрне реформе и колонизације, насељава на Косову и Метохији од 1918. до 1941. године. Циљ рада је покушај да се на светлост дана изнесу обавештења која могу да буду од користи у анализи породице и домаћинства на Косову и Метохији, нарочито када су у питању истраживања утицаја који на њих имају друштвено-економски процеси који се на том подручју у посматраном раздобљу одвијају. Употребом архивске документације у сврху доласка до одговарајућих обавештења, циљ рада је и пружање доприноса у афирмацији архивске грађе као писаног историјског извора у етнолошким истраживањима, у којима проучавања сродничке организације заузимају важно место. У прикупљању података релевантних за тему рада употребљена је архивска грађа из Архива Југославије у Београду.

Кључне речи: породица, домаћинство, колонисти, Косово и Метохија, архивска грађа.

На проучавање породице и домаћинства на Косову и Метохији у етнолошкој литератури наилази се тек спорадично и у недовољној мери. Систематски и теоријско-методолошки јасно заснованих истраживања на ту тему све до данас готово да нема. Грађа је великим делом непотпуна, расута по описима појава које прате кључне тренутке у животу појединца и породице, такође и у различитим радовима монографског карактера. Под утицајем романтичарских идеја, на којима се почетком 20. века као академска дисциплина заснива, домаћа етнологија се на пољу бављења сродничком организацијом

* Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (Ев.бр. 178028), који финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

при том доста дуго фокусира само на *задругу*, коју је видела као *аутентичну*, дистинктивну карактеристику друштвеног живота српског и албанског становништва на Косову и Метохији.[1] Захваљујући томе, остали облици сродничког организовања остајали су углавном занемарени.[2] Додатно обележје на тај начин идеолошки усмереног интересовања огледало се у тачки од које се обично полазило, а из које се на задругу гледало у складу са „митом о традиционално стабилној задрузи", услед чега се као циљ сваког проучавања наметало трагање за подацима који би потврдили својеврсни „идеалтипски модел", присутан како у *народној свести*, тако и у свести самих истраживача.[3] Према том моделу, структуру задруге, која се временски везује зе средину 19. века, чине три генерације, које предводи отац са својим ожењеним синовима и њиховом децом. Теза која се с тим у вези затим поставља гласи да током процеса модернизације у 20. веку задруга „нестаје" или „изумире", и да се њена структура замењује савременим моделом нуклеарних породичних домаћинстава, како у руралним, тако и у урбаним срединама.[4]

Оно од чега се у овом раду полази јесте настојање да се на плану проучавања породице и домаћинства на Косову и Метохији пружи одређени допринос, уз покушај да се бављењу том темом не приступа кроз концепт трагања за задругом као карактеристичним „остатком" из прошлости. За предмет истраживања узета је популација која у једном ограниченом историјском раздобљу представља посебан, готово специфичан социјално-економски слој

---

[1] Зорица Ивановић и Невена Ђурчић, „Одлике досадашњег етнолошког проучавања породице на Косову", *Етнолошке свеске*, Етнолошко друштво Србије, Београд, св. 10/1989, 83-84.

[2] Почеци бављења задругом на Косову и Метохији везују се за антропогеографске радове Јована Цвијића и његових следбеника Светозара Раичевића и Митра Влаховића. Највећи допринос проучавању задруге на том подручју, пак, уочљив је у студијама неколико етнолога након Другог светског рата: Видосава Николић, „Српска породична задруга у метохијским селима", *Гласник Етнографског института САНУ*, Београд, бр. 7/1958, 109-121; Mark Krasnići, „Šiptarska porodična zadruga u Kosovsko-metohijskoj oblasti", *Glasnik Muzeja Kosova i Metohije*, Priština, br. 4-5/1959-1960, 137-171; Мирко Барјактаровић, „Двовјерске шиптарске задруге у Метохији", *Зборник радова Етнографског института САНУ*, Београд, бр. 1/1950, 197-209; исти, „Породична задруга Грковића код Призрена", *Гласник Етнографског музеја*, Београд, бр. 18/1955, 239-247; исти, „Porodična zadruga Bali Čuka iz sela Boge (Rugova)", *Glasnik Muzeja Kosova i Metohije*, Priština, br. 1/1956, 275-283; исти, „Родовска задруга Османај из села Ђураковца код Пећи", *Социологија*, Београд, бр. 2-3/1960, 85-98; исти, „О породичним задругама на Косову и Метохији", у: *Косово и Метохија у светлу етнологије* (уредник: Мирјана Менковић), Етнографски музеј, Београд, 2004, 327-357; Аднан Морина, „Велике породичне задруге на Косову", *Земља и људи*, Српско географско друштво, Београд, св. 24/1974; итд.

[3] З. Ивановић и Н. Ђурчић, нав. дело, 84.

[4] Džoel Halpern i Ričard Vagner, „Društvena struktura i vreme: Studija o Jugoslaviji", u: *Rađanje moderne porodice* (urednik: Anđelka Milić), Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1988, 256.

косовско-метохијског друштва. Ради се о мигрантима, односно колонистима из различитих крајева Краљевине СХС (Југославије), које власти у периоду између два светска рата насељавају на Косову и Метохији, на земљиште добијено тада спроведеном аграрном реформом. Циљ рада је да се на основу до сада неистражене архивске грађе на светлост дана изнесу поједине информације о колонистичким домаћинствима, на првом месту о њиховој структури, а како би тим путем била понуђена обавештења која могу да буду од користи у евентуалним наредним, обухватнијим анализама сродничког организовања на Косову и Метохији, нарочито када су у питању истраживања утицаја који на породицу и домаћинство имају миграторна кретања, друштвени, економски, културни и политички процеси који се на том подручју у посматраном раздобљу одвијају. Употребом архивске документације у сврху доласка до одговарајућих обавештења, циљ рада, ништа мање, јесте и покушај пружања доприноса у актуелизовању архивске грађе као писаног историјског извора који своју пуну афирмацију у етнолошким истраживањима тек треба да стекне.

У смислу теоријских одредница, на које се истраживање ослања, неколико је основних тачака. Као прво, у сагледавању појма *породица* полази се од њеног схватања као историјски променљиве социјалне групе са великим бројем варијација према облику, структури, функцијама и садржају темељних односа између чланова.[5] Сасвим конкретно, полази се од схватања по којем је породица историјски облик кроз који се остварује „веза између сродничке мреже и организације економског живота која омогућава репродукцију сродничке мреже".[6] Сагледајући је у дијахронијској перспективи, Анђелка Милић породицу види заправо као сасвим модерну појаву која се омасовљује почевши од 19. века, када под утицајем урбанизације и индустријализације долази до редукције и трансфера економских функција ранијих облика сродничког организовања.[7] По њој је породица засебна, самостална сродничка

[5] Anđelka Milić, *Sociologija porodice: Kritika i izazovi*, Čigoja, Beograd, 2007, 56.

[6] Arlene Skolnick, *The Intimate Enviroment, Exploring Marriage and Family*, Brown and Comp, Boston, 1973, 20.

[7] Појам *породица* код нас не постоји до 1818. године, будући да га у Вуковом речнику, који тада излази, нема. Уместо њега Вук саопштава два израза: први је *вамилија* или *фамилија*, односно латинизирана варијанта која је усвојена на Балкану и која се у различитим варијантама среће у свим главним европским језицима; други израз који Вук помиње јесте *обитељ*, старословенског порекла, који се у новије време издвојио као хрватска реч за породицу, иако његова етимологија не долази одатле, већ од глагола обитавати, становати, дакле од означавања групе са перманентним стаништем, припадности једном дому. Реч *обитељ* при том упућује на сасвим различит садржај и карактер односа од речи *породица*, која јасно имплицира скупину која настаје рађањем – ПО-РОД – и која на темељу такве везе представља пре свега сродничку групу. Француски историчар Жан Луј Фландрен примећује да речи *породица* нема доста дуго ни у Европи: појављује се у употреби тек 1835. године. Према његовим налазима,

јединица, која настаје на темељу друштвено признате везе супружника (брака) и њихове рођене или адоптиране деце, а чија је основна функција социјализација потомства и одржавање психичке стабилности одраслих чланова породице. Одатле, управо по својој структури и функцијама, она није исто што и предмодерна *домаћа* или *кућна заједница*, као облик радног и резиденцијалног уједињења групе у чијем оквиру се тек смештају породични односи и функције. До стапања значења породице у наведеном смислу и домаће или кућне заједнице, односно домаћинства, у значењу стамбеног окупљања чланова „под истим кровом" које увек укључује и обављање одређених домаћих функција, према А. Милић долази такође од 19. века, од када се, њиховим поистовећивањем, ствара мала али веома интегрисана породична група, какву махом познајемо данас.[8]

Појмови *породица* и *домаћинство* нису дакле једнозначни. Породицу сачињавају супруг и супруга са децом, док се домаћинство састоји од људи који заједно живе и учествују у привређивању, а који су обично – мада то не мора да буде случај – најближи род једни другима.[9] Карл Казер, пак, такво, универзално разграничење дефиниција *породице* и *домаћинства* не види као потпуно оправдано, пре свега зато што сматра да се свакој дефиницији која превазилази статус општег места могу супротставити одређени приговори. По његовим речима, нема универзалног објашњења чак ни у случају дилеме да ли породица и домаћинство представљају једну исту или две потпуно различите групе и да ли под тим треба подразумевати у првом реду групу међусобно сродних лица или групу која бива дефинисана заједничком економском активношћу (што обухвата групе несродних лица), одакле предлаже да се та два термина посебно дефинишу за сваки културни простор.[10] Држећи се става да породична структура представља модерни феномен, А. Милић наведено разграничење бар у аналитичком смислу види као прихватљиво, утолико више ако се има у виду конкретна историјска датост појаве која се дефинише као породица, односно домаћинство. Реч је о појмовима, како каже, који су прошли историјски пут пре него што је уследило њихово спајање у новом облику породице у модерном добу. У том смислу, могуће је сматрати да је свака породица истовремено и домаћинство; нема породице без домаћинства, али свако домаћинство није и не мора да буде породица.[11]

до тог времена појам живота под заједничким кровом у изразима као што су *кућа*, *дом*, *домаћинство*, не повезује се нужно са постојањем блиског или ма каквог сродства између тако настањених људи. Напротив, за групе повезане сродничким односима употребљавају се другачији изрази, као што су: *лоза*, *род*, *династија*, итд. A. Milić, нав. дело, 41-42.

[8] Исто, 43, 84.

[9] Dž. Halpern, *Srpsko selo*, Srpski genealoški centar, Beograd, 2006, 135.

[10] Karl Kazer, *Porodica i srodstvo na Balkanu*, Udruženje za društvenu istoriju, Beograd, 2002, 18.

[11] A. Milić, нав. дело, 84.

Задругу, као појам који се у етнолошкој литератури доводи у тесну везу са *породицом*, могуће је дефинисати као *домаћинство*, *домаћу* или *кућну заједницу*, чију структуру чине најмање две сродничке (или несродничке) групе, тј. породице.[12] У прилог таквом тумачењу иде и већина значења која се од прве половине 19. века па наовамо срећу у вези са појмом *задруга*. Већ Валтазар Богишић, наиме, наводи да се у члану 57. Грађанског законика Србије из 1844. године каже да се под „задругом или задружном кућом разумева више лица пунолетних самих или са својим потомством у заједници живећих", те да у члану 507. истог законика стоји и да је „задруга онде, где је смеса заједничког живота и имања свезом сродства или усвојењем по природи основана и утврђена".[13] По Филипу Мозлију, задругу чине две или више биолошких, малих породица, које заједно живе, располажу имовином и средствима за производњу, учествују у привређивању и потрошњи добара, а које су, мада то није обавезно, у сродству једна са другом.[14] Миленко С. Филиповић задругу види као особиту установу заједничког живота, ширу од биолошке породице. Она се састоји од више породица (најмање две), сроднички повезаних или не, чији чланови живе и раде заједнички по начелу поделе рада, заједнички располажу средствима производње која припадају заједници и заједнички искоришћавају плодове свог рада.[15] Према Џоелу Халперну, задругу „увек сачињавају најмање две инокосне породице у истом домаћинству и са заједничким привређивањем".[16] Мирко Барјактаровић под задругом подразумева „заједничко, неподељено домаћинство (живота, рада и власништва) ожењене браће и њихове деце. За такву заједницу рекло би се понекад братска или братинска. Ако су у тој заједници били и родитељи ожењене браће, онда би се она каткада називала и очинском".[17]

Задругу, за коју каже да је у некадашњој Југославији присутна и након Другог светског рата, Мартин Сегалан дефинише као породичну групу са одбрамбеном и привредном функцијом, која првобитно представља велику кућу, у којој је смештена читава патрилинеарна група – отац и његови

[12] Посматрајући је превасходно као сродничку, а тек у ширем смислу као корпоративну групу, услед чега сматра да је није могуће третирати као сродничку *или* корпоративну, већ само као сродничку *и* корпоративну, Казер као оправдан термин за задругу предлаже *породично домаћинство*. K. Kazer, нав. дело, 45.

[13] Valtazar Bogišić, „O obliku nazvanom inokoština u seoskoj porodici Srba i Hrvata", u: *Izabrana dela i Opšti imovinski zakonik za Crnu Goru*, Službeni list SFRJ, Beograd, 1986, 218-219.

[14] Phillip E. Mosely, "The peasant family: The zadruga or communal joint-family in the Balkans and its recent evolution", in: *The Cultural Approach to History* (editor: Caroline F. Ware), Columbia University Press, New York, 1940, 95.

[15] Миленко С. Филиповић, *Човек међу људима*, Српска књижевна задруга, Београд, 1991, 3.

[16] Dž. Halpern, нав. дело, 135.

[17] М. Барјактаровић, „О породичним задругама на Косову и Метохији", 327.

синови који раде заједно, а потом и радну јединицу која повезује више браће.[18] Посматрајући домаћинство као пребивалиште које може да удоми једну или више мањих јединица репродукције и потрошње – повезаних или не сродничким односима – а које сарађују како би обављале одређене производне задатке, Сегалан задругу убраја у *вишечлана домаћинства*, у којима заједно станује више нуклеарних породица, одакле је и њихово друго име *полунуклеарна* домаћинства (на пример, родитељи, пар једног од њихове деце са својим потомством или родитељи са више парова венчане деце). Поред тог типа, он домаћинства по својој структури дели на још три врсте: *домаћинства без породичне структуре*, која обједињују, на пример, двојицу пријатеља (ту се најчешће срећу самци); *проста домаћинства*, која се поклапају са нуклеарном породицом, која подразумева оца, мајку и децу, или, пак, само оца или мајку уколико је једно од њих удовац, односно удовица, изузимајући било ког другог сродника; *проширена домаћинства*, састављена, осим од простог домаћинства, од предака, потомака или побочних сродника, што значи од оца или мајке, главе домаћинства или његове жене, евентуално од унучади или нећака или њихове деце, изузимајући прелазне генерације.[19] Сличан теоријски оквир за класификацију домаћинстава нуди и К. Казер. Он разликује: *домаћинство нуклеарне породице* које чини један родитељски пар заједно са својом неожењеном и неудатом децом; *проширено породично домаћинство* састављено од нуклеарне породице и неке друге сродне особе, а која не спада у категорију детета (у зависности од тога да ли рођак или рођака припадају истој генерацији као и лице са којим су у корелацији, или некој другој генерацији, проширење може бити хоризонтално или вертикално); *сложено породично домаћинство*: чине га две нуклеарне породице или више њих у вертикалном и/или хоризонталном поретку.[20]

Колонисти на Косову и Метохији 1918-1941. године

Пре него што се пређе на разматрање података о структури колонистичких домаћинстава садржаних у архивској грађи, неопходно је у крајњим цртама направити осврт на сâмо присуство колониста на Косову и Метохији у периоду између два светска рата. Оно је пре свега проузроковано настојањима нове, 1918. године створене југословенске државе да реши социјално-економско питање бројног сиромашног сељаштва које је широм њене територије живело на ивици егзистенције. Косово и Метохија, које након Првог балканског

[18] Martin Segalan, *Sociologija porodice*, Clio, Beograd, 2009, 79.

[19] Исто, 71-72.

[20] K. Kazer, нав. дело, 18-19.

рата улази у састав Србије и Црне Горе, а након Првог светског рата у састав Краљевине СХС (Југославије), у очима власти јавља се као подручје погодно за спровођење аграрне реформе, а онда, променама у имовинским односима и неутралисањем до тада постојећег феудалног система, и за насељавање сељака беземљаша на површине добијене тим путем.[21] С друге стране, иако се то обично није истицало у први план, насељавање колониста било је диктирано и политичким разлозима. Будући да су власти Србије и Црне Горе, а потом и државе Срба, Хрвата и Словенаца своју политику заснивале на националним основама, на идеологији словенства, аграрном реформом и колонизацијом требало је успоставити етничку равнотежу у односу на албанско становништво,[22] односно повећати број српског и црногорског живља на Косову и Метохији:[23] да се на тај начин – како се међу надлежнима говорило – унапреди национални интегритет и неутралише дејство оних снага које раде против државних интереса.[24]

---

[21] Циљ аграрне реформе није био само додела земљишта сељаштву које би тиме решило свој социјално-економски положај. Укидањем феудалног система и преласком неискоришћених површина (утрина, плодног шумског тла, напуштених имања, итд.) у власништво сељака, који би њиховом обрадом остваривали одређени економски и финансијски добитак, њоме је требало покренути привреду читавог косовско-метохијског подручја, која је на почетку 20. века, по модерним мерилима, била на изразито ниском нивоу.

[22] По попису из 1921. године број становника на Косову и Метохији износио је 428.283. Од тога, на основу изјашњавања према матерњем језику, Албанаца је било 278.441 или 65,0%, Срба 113.848 или 26,6%, Турака 27.910 или 6,5%, и осталих 8.084 или 1,9%. М. С. Филиповић, „Етничке прилике у Јужној Србији", у: *Споменица двадесетпетогодишњице ослобођења Јужне Србије 1912-1937*, Скопље, 1937, 431.

[23] У *Уредби о насељавању нових јужних крајева* од 24. септембра 1920. године, првом званичном документу који регулише аграрну реформу и колонизацију на Косову и Метохији, стоји да се право на аграрну земљу даје свим држављанима Краљевине СХС. У начелу, по слову закона, и у каснијим званичним одредбама прописано је да се аграрном реформом и колонизацијом може користити свако, без обзира на етнички идентитет. Богдан Лекић, *Аграрна реформа и колонизација у Југославији 1918-1941*, Службени гласник, Београд, 2002, 197-198.

[24] Ђорђе Крстић, судија врховног суда, који је 1927-1928. године у својству главног аграрног повереника у Скопљу радио на спровођењу колонизације у *Јужној Србији* (у Македонији, на Косову и Метохији), не без емотивног заноса о значају насељавања пише: „Питање колонизације Јужне Србије датира од оног часа, кад је победоносна српска војска скинула вековне окове са те заробљене и напаћене земље. Традиционална љубав према Косову и Јужној Србији још тада је покренула многе породице из других крајева да се огрију на новом сунцу и да наставе рад онде где су стари морали прекинути (...) Са нашег гледишта колонизација је првокласно државно питање Југа. Доприносећи решавању економско-социјалног проблема она спроводи национализовање и асимилацију тамошњих наших крајева, носиоц је слободне идеје те економско-културног напретка, гаранција јавне безбедности и боља залога за стабилност наших државних граница". Ђорђе Крстић, *Колонизација у Јужној Србији*, Сарајево, 1928, 1.

Аграрна реформа и колонизација спровођене су 23 године, све до почетка Другог светског рата.[25] У том раздобљу на Косову и Метохији, на земљишту добијеном променама у аграрним односима, насељено је око 12.000 домаћинстава. Тај број у изворима није прецизан и варира у распону од приближно 11.500 до око 13.500. По статистици Министарства пољопривреде Краљевине Југославије, направљеној закључно са 1938. годином, број насељених домаћинстава износи укупно 11.407.[26] У *Списку колонија на територији Јужних крајева* истог министарства, од 8. јуна 1940. године, тај број је 13.706.[27] Непосредно по завршетку Другог светског рата број којим се у том смислу барата гласи 12.005.[28] Број чланова колонизованих домаћинстава, при том, креће се између 50.000 и 60.000. Закључно са 1938. годином он износи тачно 53.840.[29] Према *Статистичком прегледу колонизације* из 1941. године, састављеном на захтев Министарства пољопривреде на основу података прикупљених крајем 1939, а у којем је дат процентуални удео колониста у односу на број становника по срезовима, произлази да је на читавој територији Косова и Метохије, на којој је тада живело укупно 645.035 људи, број колониста био 58.263.[30]

Насељеници су долазили из различитих, претежно економски неразвијених крајева Краљевине СХС (Југославије): из Црне Горе, Херцеговине, Босне, Далмације, Србије. У статистици Министарства пољопривреде, направљеној закључно са 1938. годином, а у којој се даје осврт и на етнички идентитет насељеника, стоји да је од укупно 53.840 чланова 11.407 домаћинстава 49.244 било Срба, 4.229 Хрвата, 104 Словенца.[31] Међу осталима, чији је број готово незнатан, јављају се Власи, Русини, Руси, Немци, Албанци.[32] Насељавање је вршено у

[25] Колонизација је започета још непосредно након Првог балканског рата, када Косово и Метохија из оквира турске прелази у оквире српске и црногорске државе. У том првом периоду, међутим, она се одвијала само стихијски и у веома малом, готово безначајном обиму, без одговарајућих мера аграрне реформе, адекватног плана и организације, и то само до 1913. године. Други балкански рат, а затим и Први светски рат, довели су до тога да се колонизација одложи и да у већим размерама почне тек после 1918. године.

[26] Сумарни бројчани преглед насељеника на територији Македоније и Косова и Метохије. Архив Југославије, фонд 96, *Установе аграрне реформе и колонизације Краљевине Југославије (1919-1941)*, фасцикла 14, архивска јединица 52 (у даљем тексту: АЈ, 96-14-52).

[27] Списак колонија на територији *Јужних крајева* од 8. јуна 1940. године. АЈ, 96-21-69.

[28] Подаци о броју насељеника Обласног народног одбора за Косово и Метохију од 5. августа и 5. децембра 1947. године. АЈ, фонд 97, *Установе аграрне реформе и колонизације социјалистичког периода (1945-1948)*, фасцикла 31, архивска јединица 315.

[29] Сумарни бројчани преглед насељеника на територији Македоније и Косова и Метохије. АЈ, 96-14-52.

[30] Статистички преглед колонизације на Косову и Метохији из 1941. године. АЈ, 96-31-86.

[31] Сумарни бројчани преглед насељеника на територији Македоније и Косова и Метохије. АЈ, 96-14-52.

[32] Milovan Obradović, *Agrarna reforma i kolonizacija na Kosovu (1918-1941)*, Priština, 1981, 220.

готово свим крајевима Косова и Метохије, међутим, највише у ђаковичком, источком, пећком, подримском, а онда у гњиланском, грачаничком, вучитрнском, лапском срезу, односно у областима метохијске котлине и косовске равни, за које се сматрало да пружају задовољавајуће услове за бављење земљорадњом и у којима су постојале релативно добре саобраћајне везе. Колонисти су насељавани у већ постојећа села, у којима наилазе на староседелачки живаљ, али такође и у нова насеља која су подизана управо колонизацијом.[33]

Резултати аграрне реформе и колонизације нису изостали. Према једном извештају Министарства пољопривреде Краљевине Југославије, с краја тридесетих година 20. века, насељеницима је на Косову и Метохији подељено укупно 99.308,27 ha земљишта, или у просеку 8,47 ha по домаћинству.[34] На добијеној земљи махом су узгајане житарице и поврће, а у једној, додуше мањој мери, и воће, винова лоза, дуван и друго индустријско биље. На бављење сточарством наилазило се тек спорадично. Експлоатација добијеног земљишта дала је одређене резултате: многи колонисти дошли су у позицију да поправе свој економски положај, у чему су бележени и примери правог привредног напретка.[35] Посматрано у односу на укупан број становника Косова и Метохије, број колониста није био занемарљив. По подацима из *Статистичког прегледа колонизације* из 1941. године он је износио преко 9%.[36] Њиховим насељавањем на земљу добијену аграрном реформом у одређеној мери мењана је слика косовско-метохијског подручја: у демографском, економском, етничком погледу.

Аграрну реформу и колонизацију, међутим, пратиле су бројне тешкоће. Углавном су биле проузроковане спорошћу у доношењу потребних законских одредби за њихово спровођење, те често непланским и произвољним радом надлежних органа. Посебно болну тачку представљали су политиканство и нестручност аграрних службеника од којих је одвијање читавог процеса зависило.[37] Чиновништво, главни и окружни повереници, надлежни за аграрну реформу и колонизацију, у многим случајевима нису били уопште квалификовани, неретко нису показивали ни било какав интерес за проблеме које је требало да решавају.[38] Био је добар део оних који су своје позиције доживљавали као привилегију

---

[33] Александар Павловић, „Просторни распоред Срба и Црногораца колонизованих на Косову и Метохији у периоду између 1918. и 1941. године", *Баштина*, Институт за српску културу, Приштина/Лепосавић, св. 24/2008, 242-243.

[34] M. Obradović, нав. дело, 210-212.

[35] А. Павловић, „Прилог проучавању економије колониста на Косову и Метохији 1918-1941", *Архив*, Архив Југославије, Београд, св. 1-2/2010, 101-102, 104.

[36] Статистички преглед колонизације на Косову и Метохији из 1941. године. АЈ, 96-31-86.

[37] M. Obradović, нав. дело, 206.

[38] О незаинтересованости државе да аграрну реформу и колонизацију спроведе на одговарајући начин најбоље говори податак да су од укупно 23 министра аграрне реформе, колико их се сменило у првој деценији постојања Краљевине СХС (Југославије), само њих четворица

и као могућност за стицање политичке или материјалне користи,[39] а тек само као изузетак јављали су се појединци који су свој рад схватали озбиљно и одговорно, који су имали иницијативу захваљујући којој се послови на аграрној реформи и колонизацији нису увек обављали произвољно и стихијски. У свему томе највише су трпели колонисти. Услед произвољних или политички мотивисаних одлука аграрних власти, нимало ретка појава није била да им земља буде додељена погрешно и на штету локалног албанског становништва, што је доводило до непријатељства између колониста и староседелаца, до дуготрајног судског парничења, у крајности и до сукоба са трагичним, смртним исходом.[40] Због недовољног познавања терена и прилика у појединим крајевима, уместо тла погодног за земљорадњу дешавало се, такође, да колонистима буде додељена земља коју је тек уз огромне материјалне трошкове било могуће култивисати, или то није било могуће урадити уопште. Претежно сиромашног стања и без потребне помоћи државе, иако је она стално обећавана, у намери да економију на добијеној земљи заснују на пољопривреди, многи колонисти су тако били онемогућени. Да би преживели, надничили су на туђим имањима, радили у споредним делатностима, као што су рударство, рабацијање, копање канала, изградња путева, пруга и мостова које је финансирала држава, и сл.[41] Није био мали број оних који су материјално пропадали, као и оних који су се у немогућности да опстану враћали у стари завичај. Будући да их је већина локалног, албанског становништва, на челу са својим политичким вођама, видела као дошљаке који уз подршку државе узурпирају

обишла Косово и Метохију. Vladan Jovanović, „Tokovi i ishod međuratne kolonizacije Makedonije, Kosova i Metohije", *Tokovi istorije*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, sv. 3/2006, 41.

[39] „За главног повереника могао је бити свако постављен", пише Ђ. Крстић. „Није се тражило никаквих нарочитих квалификација. То су место заузимали људи или по протекцији или по партијској подесности, или по нужди. Правно се знање код главних повереника није тражило. Тако се догодило да су главни повереници били људи толико уских погледа на своју дужност, да многи од њих нису били дорасли ни отпремању дневних послова а камоли да спроводе тако велику акцију (...) мало је који од њих дошао у ближи контакт са насељеницима, ни један није израдио програм рада, бар за једну годину, а било их је и таквих који су и дуже времена остали на свом положају а да ниједном нису обишли ни своје главно колонизационо подручје (...) Што смо казали за главне поверенике, то је могло вредети и за окружне. Изузев неке часне изнимке (...) они су се регруговали од људи који су отпуштени из других државних надлештава, било као сувишни било ради казне, или који су сматрали да је у аграрној реформи најподесније тло за постигнуће најсебичнијих материјалних интереса. Били су у положају да раде без икакве контроле; директива уопште никаквих нису добијали осим оних из министарства, које за практични рад нису биле довољне, јер су биле скроз опште нарави". Ђ. Крстић, нав. дело, 46-47.

[40] А. Павловић, „Прилог о економско-социјалном положају колониста на Косову и Метохији 1918-1941", *Архив*, Архив Југославије, Београд, св. 1-2/2009, 100-102.

[41] А. Павловић, „Прилог проучавању економије колониста на Косову и Метохији 1918-1941", 102-104, 107-108.

ресурсе у којима и сама оскудева, с почетком Другог светског рата, 1941. године, колонисти падају под удар албанских оружаних формација које стају на страну окупатора. Долази до њиховог прогона, па и физичких ликвидација. По завршетку рата, избеглим колонистичким породицама повратак на имања добијена аграрном реформом махом је опструиран, чак и забрањиван, а непокретна имовина којом су пре рата располагали у прогону им је углавном уништена или опљачкана.[42]

Структура колонистичких домаћинстава према подацима у архивској грађи

Архивска грађа о аграрној реформи и колонизацији на Косову и Метохији 1918-1941. године настала је делатношћу више стваралаца. У питању су друштвени субјекти који су непосредно или посредно били укључени у спровођење аграрне реформе и колонизације. То су првенствено Министарство за аграрну реформу Краљевине СХС и Министарство пољопривреде Краљевине Југославије,[43] са својим подручним органима, од којих је за Косово и Метохију најважнији био Врховно повереништво аграрне реформе у Скопљу, затим и Министарство колонизације Владе Демократске Федеративне Југославије, конституисано непосредно након Другог светског рата. Архивска грађа стваралаца из периода Краљевине СХС (Југославије) до данашњег дана остала је сачувана само делимично[44] и никада није обједињена на једном месту. Истражујући је у првој половини 80-их година 20. века, Јусуф Османи саопштава да се она налази у више архивских институција на простору бивше Југослави-

[42] Више о аграрној реформи и колонизацији на Косову и Метохији и страдању колониста у Другом светском рату видети у: M. Obradović, нав. дело; Никола Л. Гаћеша, „Насељавање Косова и Метохије између два светска рата и решавање насељеничког питања после Другог светског рата", *Радови из аграрне историје и демографије*, Матица Српска, Нови Сад, 1995; Б. Лекић, нав. дело; Ненад Антонијевић, *Албански злочини над Србима на Косову и Метохији за време Другог светског рата*, Музеј жртава геноцида, Крагујевац, 2004; V. Jovanović, нав. дело.

[43] Након увођења личне владавине краља Александра Карађорђевића, 6. јануара 1929. године, и промене назива државе из Краљевина СХС у Краљевина Југославија, Министарство за аграрну реформу је укинуто, а послови који су спадали у његову надлежност прелазе у надлежност Министарства пољопривреде, и то у оквир новоформираног Одељења за аграрну реформу. Гојко Маловић, „Установе аграрне реформе Краљевине Југославије 1919-1941.", *Архив*, Архив Србије и Црне Горе, Београд, св. 1-2/2006, 16, 18-19.

[44] Грађа Министарства за аграрну реформу Краљевине СХС, Министарства пољопривреде Краљевине Југославије и Врховног повереништва аграрне реформе у Скопљу сачувана је не у процентима већ у промилима. Претпоставља се да је главнина уништена или да су је током Другог светског рата бугарски окупатори пренели у Бугарску, где је остала заробљена и заборављена. Исто, 18-19.

је: у Архиву Југославије и Архиву Војно-историјског института у Београду, Архиву Косова и Метохије у Приштини и Архиву Македоније у Скопљу.[45]

У истраживању структуре колонистичких домаћинстава на Косову и Метохији коришћена је архивска грађа из Архива Југославије у Београду, и то из фондова чији су називи *Уста̄нове аґрарне реформе и колонизације Краљевине Југославије (1919-1941)* и *Уста̄нове аґрарне реформе и колонизације социјалистӣчкоґ пе̄риода (1945-1948)*, а у којима је смештен материјал Министарства за аграрну реформу Краљевине СХС и Министарства пољопривреде Краљевине Југославије, те материјал Министарства колонизације Владе ДФЈ.

Неколико је врста архивских докумената у поменутим фондовима на основу којих је могуће доћи до увида у структуру колонистичких домаћинстава. Као прво, ту су молбе и решења за бесплатан превоз железницом колониста од места становања до места насељења која су на захтев Министарства за аграрну реформу добијана од Министарства саобраћаја Краљевине СХС (Југославије). „На основу акта Главног повереника повереног Вам Министарства из Скопља", стоји у једној молби, „позване су све сиромашне земљорадничке породице које желе да им држава даде бесплатно земљиште за насељавање у јужној Србији. Стога сам принуђен обратити се Г. Министру с молбом да се мени издаде бесплатна карта за вожњу железницом, те како бих могао отићи у јужну Србију и изабрати за себе земљу где да се населим. Понизан: Михаило А. Ђорђевић, земљорадник".[46] У молбама за превоз железницом обично су дати следећи подаци: име и презиме лица које подноси молбу, одакле је родом и где се насељава, колико му пртљаг тежи килограма, колико има стоке и домаћих животиња, колико у домаћинству има чланова. Пример једне такве молбе је следећи: „Насељенику Јови Половини из Доброг Села, среза Д. Лопац, округа Госпић, дато је 16 хектара земљишта за насељавање у атару среза грачаничког, коју је и примио. Именовани је молио да му се одмах изда карта за бесплатан пренос задруге и осталог инвентара железницом од Бос. Крупе до Обилића. Молиоц је на протоколу изјавио да ће на ново насеље пренети и то: људи – 5, од којих

[45] Османи наводи и да је Комунистичка партија, односно Савез комуниста Југославије, стварала архивску грађу о аграрној реформи и колонизацији. Она је била смештена у неколико архивских установа: у Центру за архив и документацију Покрајинског комитета Савеза комуниста Косова и Метохије у Приштини, Архиву Централног комитета Савеза комуниста Југославије у Београду, Архиву Историјског института Црне Горе у Подгорици. Jusuf Osmani, *Arhivska građa o agrarnoj reformi i kolonizaciji na Kosovu 1918-1941*, Doktorska disertacija, Filozofski fakultet u Ljubljani, Ljubljana, 1984, 161-163.

[46] Молба Михаила А. Ђорђевића из Беле Паланке, округа пиротског, за издавање бесплатне карте за вожњу железницом од 12. септембра 1919. године. АЈ, 96-46-129.

нико испод десет година; стоке – 2 коња, 4 говеда, 10 оваца, 2 свиње и 10 ком. живине; ствари, жита и грађе – 40.000 килограма".[47]

Поред појединачних молби, у архивској грађи присутни су и читави спискови лица која моле да им буде додељен бесплатан превоз железницом до места колонизације. У једном од њих, из октобра 1919. године, дата су имена колониста којима је одобрен превоз железницом од Никшића до Урошевца, заједно са подацима о броју и узрасту чланова њихових домаћинстава.[48] Том приликом, а на шта се наилази и у другим сличним списковима, лице које се јавља као подносилац молбе обично не урачунава себе у укупан број чланова свог домаћинства (Филип Чановић, на пример, наводи да од укућана има два члана – једног испод и једног изнад 12 година, одакле произлази да их је укупно три).

Приказан кроз табелу, списак лица која су путовала од Никшића до Урошевца изгледа овако:

Табела 1

Име и презиме	Број чланова домаћинства		
	испод 12 год.	изнад 12 год.	укупно
Гаврило Чановић	/	/	1
Филип Чановић	1	1	3
Петар Чановић	/	3	4
Раде Чановић	2	2	5
Милета Чановић	/	8	9
Радован Чановић	/	1	2
Јован Чановић	/	3	4
Ђорђе Лабудовић	/	6	7
Никола Шурбатовић	2	2	5
Јован Шурбатовић	/	3	4
Јован Роћановић	1	1	3

Укупан број чланова домаћинстава у случају групе колониста упућених у Урошевац, како се из табеле види, кретао се од свега једног па до девет. У просеку, тај број износи 4,27. Осцилације у бројчаној структури по свему судећи биле су уобичајена појава и нимало редак случај није био да драстично одступају од просека, чак толико да су многа домаћинства бројала и преко десет чланова. За неког Драгог Џамбу тако, који подноси молбу за добијање

[47] Молба Јове Половине за добијање бесплатне карте за превоз железницом од 29. маја 1922. године. АЈ, 96-2-10.

[48] Списак лица и ствари за које се тражи бесплатан превоз од Никшића до Урошевца од 15. октобра 1919. године. АЈ, 96-46-129.

бесплатне железничке карте од Требиња до Урошевца, стоји да „именовани има 12 чељади у задрузи".[49] Трифун Мирковић, из села Рисовац код Босанског Петровца, који путује до Липљана, а насељава се у селу Ново Рујце, у кући има „13 људи од којих двоје испод десет година, а три испод пет година".[50] Милан Лабус, родом из истог села, и исто на путу за Липљан, има 11 чланова фамилије, међу којима једног до четири године, два до десет, осам изнад десет; Филип Митровић путује из Сарајева до Косовске Митровице: домаћинство му броји 14 чланова, од којих су два узраста до четири године, два до десет, а остали преко десет,[51] итд.

На наведеном списку уочљиво је присуство шест домаћинстава истог презимена. Велика је вероватноћа, наиме, да у том случају долази до насељавања више мушких сродника са својим породицама у истом месту, односно селу. Колонизација сродничких домаћинстава на једној локацији, уосталом, изгледа да није била никаква реткост. У прилог томе говори архивска грађа Министарства колонизације Владе ДФЈ, која садржи документе у вези са ревизијом аграрне реформе и колонизације на Косову и Метохији 1918-1941.[52] Те документе чине пре свега пријаве колониста за повраћај земље коју су добили аграрном реформом, са које су непосредно након избијања Другог светског рата прогнани, као и записници месних комисија за ревизију аграрне реформе и колонизације, вођени на рочиштима у вези са утврђивањем да ли право власништва над земљом чији се повраћај тражи полажу колонисти или староседеоци. Пријаве су по правилу попуњаване у форми обрасца, издатог од стране наведеног министарства, али су писане и у форми писма у којем ко-

[49] Молба Драгог Џамбе за добијање бесплатне железничке карте од 15. октобра 1919. године. АЈ, 96-46-129.

[50] Упутница за бесплатан превоз колониста и њиховог живог и мртвог инвентара до места колонизације на име Трифуна Мирковића од 30. маја 1922. године. АЈ, 96-2-10.

[51] Упутнице за бесплатан превоз колониста и њиховог живог и мртвог инвентара до места колонизације од 29. септембра 1923. године. АЈ, 96-2-10.

[52] Циљ ревизије био је да се неправилности које су пратиле додељивање земље колонистима на адекватан начин исправе. У уредби коју потписује министар за колонизацију Сретен Вукосављевић, ревизионе пропозиције дате су у четири члана: „Члан 1. Сви насељеници, који су уредним решењима били добили земљишта на Косову и у Метохији, или су купили земљишта или куће, могу се вратити на своја насеља. Члан 2. Где је насељем колониста било повређено нечије право својине, извршиће се ревизија и учинити исправке у року најкраћем, у коме то буде технички могуће. Члан 3. У случајевима када је колониста био насељен на имање каквог политичког емигранта, односно политичког кривца, колонисти ће се дати друго које земљиште, а оно земљиште, на коме је био насељен, вратити власнику. Члан 4. Онима који су за време фашистичке окупације били заузели имања колониста и населили се на њих за стално, а нису учинили никакве злочине, нити се огрешили о народно-ослободилачку борбу, даће се, по могућству, друго земљиште, ако су без земље или са недовољно земље". Уредба о повратку насељеника на Косово и у Метохију од 2. маја 1945. године. АЈ, 97-5-48.

лонисти детаљније образлажу свој захтев и углавном незавидно стање у којем се са члановима својих породица налазе (образац и пропратно писмо често иду заједно у пријави). Пријаве су подношене по прогласу које је Министарство колонизације Владе ДФЈ објавило 4. августа 1945. године и колонистима је за пријављивање био дат рок од три месеца – до 5. новембра.

На основу поменуте архивске грађе, у којој се налазе подаци о томе одакле су колонисти родом, где су били насељени, каква их је судбина задесила током Другог светског рата, чиме располажу од покретне и непокретне имовине, види се да колонизација два или више сродничких домаћинстава на једном месту није била никаква реткост. За повраћај земље коју су добили у селу Верић, општине ракошке, среза источког, на пример, Министарству колонизације Владе ДФЈ у четири засебне пријаве обратили су се браћа Маровић са својим породицама, сви пореклом из села Дрежнице, код Огулина у Хрватској.[53] Истим поводом пријаве подносе и петорица браће Вујовић, родом из Црне Горе, који су за насељавање добили земљу у селу Ћирез, општине пољаничке, среза дреничког, у Метохији.[54] У том селу земљу за насељавање добила су и три брата Абутовић са својим породицама, пореклом из села Драгишић код Мркоњић-града у Босни.[55] Да се врате на аграрном реформом добијену земљу траже и породице колонизоване из Црне Горе у село Краљица: четири породице Самарџића, по три породице Оташевића, Рогановића, Лалатовића, Жижића, Чолаковића и Головића, по две породице Делибашића, Јовановића, Вукотића, итд.[56] У селу Пољанце, среза дреничког, земљу за насељавање добило је шест породица Лајовића, по три породице Дрекаловића, Делибашића, Вукотића, Драгојевића, и по две породице Стриковића, Баровића, Обрадовића, Митровића, Андријашевића, све из Црне Горе.[57] Повраћај земље у селу Броћна, среза дреничког, траже три породице Миловановић из Србије,[58] у селу Турићевац, истог среза, шест породица Вејновић из Хрватске,[59] итд.

У пријавама упућеним Министарству колонизације Владе ДФЈ, и у записницима ревизионих комисија, дати су и подаци о томе колико су колонисти

---

[53] Пријаве Стојана, Ђура, Михајла и Николе Маровића за повраћај земље од 12. и 21. августа 1945. године. АЈ, 97-7-53.

[54] Пријаве Богдана, Видака, Николе, Машана и Ћетка Вујовића за повраћај земље од 14. августа 1945. године. АЈ, 97-7-54.

[55] Пријаве Остоје, Лазара и Јована Абутовића за повраћај земље од 14. августа 1945. године. АЈ, 97-7-54.

[56] Пријаве лица колонизованих у селу Краљица за повраћај земље. АЈ, 97-7-54.

[57] Пријаве лица колонизованих у селу Пољанце за повраћај земље. АЈ, 97-7-54.

[58] Пријаве Ђорђија, Тодора и Божидара Миловановића за повраћај земље у селу Броћна од 18. и 28. августа 1945. године. АЈ, 97-7-54.

[59] Пријаве Ђура, Велимира, Љубомира, Радета, Глише и Владимира Вејновића за повраћај земље у селу Турићевац од 6. и 8. августа 1945. године. АЈ, 97-7-54.

у домаћинству имали чланова док су били насељени на Косову и Метохији. Имајући у виду да је архивска грађа из периода до 1941. године сачувана само делимично, то може да буде од велике важности. „Са седам чланова своје породице", стоји у једној од пријава, „био сам насељен у селу Новом Чикатову, општине красимировачке, среза дреничког, одакле сам расељен од стране Арнаута 1941. године, приликом капитулације".[60] И у другим пријавама стоји слично. На пример: „У 1926. години добио сам као колониста земљу и кућу у селу Глоговац, општина глоговачка, срез дренички, округ косовско-митровички, и то 5 хектара, на којој сам радио и живео са пет чланова своје породице".[61] Или: „У 1923. години добио сам као колониста земљу у селу Краљици, општини пољаничкој, среза дреничког, у величини од 25 хектара на којој сам радио и живео са својом фамилијом од девет чланова".[62] Или, пак: „По завршетку Првог светског рата населио сам се са својом породицом као колониста на Косово. На Косову ми је додељена у селу и општини пољаничкој, засеоку Подлужје, срез дренички, државна утрина, коју сам од 1924. године, па до капитулације бивше Југославије, са својом породицом из својих средстава и својим трудом култивисао за обраду и подигао кућу, амбар, шталу за стоку и свињац од тврдог материјала. Од прихода са имања издржавао сам скромно своју породицу, која се састојала од 13 чланова".[63]

У већини пријава и записника, међутим, не каже се као претходно. Углавном се наводи колико укућана колонисти имају у тренутку подношења пријаве, односно вођења записника, а то је период од августа до новембра 1945. године, дакле након Другог светског рата и прогона са Косова и Метохије. У том случају могло би се очекивати да подаци на које се ту наилази не одговарају чињеницама за раздобље до 1941, нарочито ако се има у виду да представљају одраз стања по завршетку четири ратне године, током којих је, услед ратних страдања, сасвим извесно могло доћи и до смањења броја чланова домаћинстава.[64]

---

[60] Пријава Василија Јовановића за повраћај земље од 29. октобра 1945. године. АЈ, 97-7-54.

[61] Пријава Станка Дошена за повраћај земље од 22. октобра 1945. године. АЈ, 97-7-54.

[62] Пријава Радоја Јауковића за повраћај земље од 22. октобра 1945. године. АЈ, 97-7-54.

[63] Пријава Миљана Обрадовића за повраћај земље од 30. августа 1945. године. АЈ, 97-7-54.

[64] У архивској грађи на више места присутна су сведочења о људским губицима међу колонистима у Другом светском рату. Ћерка неког Милоша Минића, насељеног у селу Мужевине код Истока, на пример, каже да јој је мајка умрла 1941. године, а отац погинуо у логору у Ђураковцу 1943. Записник комисије за ревизију аграрне реформе и колонизације у селу Мужевине, по предмету покојног Милоша Минића од 28. септембра 1945. године. АЈ, 97-7-53. За Николу Мушкињу, досељеног са Кордуна у село Верић, наводи се да је био „по занимању рудар у времену добијања земље, после земљорадник који је после батина од стране Арнаута 1941. године испребијан умро у селу Милошеву на Косову". Записник комисије за ревизију аграрне реформе и колонизације у селу Верић, по предмету Николе Мушкиње од 27. септембра 1945. године. АЈ, 97-7-53. „Мој муж Драгомир", саопштава Загорка Стојиљковић, насељена у селу Верић, „да би се осветио Немцима и Италијанима отишао је 1941. у партизане, и после једногодишње борбе, 7. марта 1942. погинуо је у селу Магаш у борби против непријатеља". Пријава Загорке Стојиљковић

Број чланова колонистичких домаћинстава, према подацима из 1945. године, могуће је приказати у виду табеле, на узорку пријава подношених за повраћај земље у неколико села: Верић (у источком срезу), Ћирез, Краљица, Пољанце, Броћна, Воћњак (у дреничком срезу), као и записника ревизионих комисија вођених по том основу.[65] Табеле су дате уз навођење лица на чије име пријаве и записници гласе и броја чланова њихових домаћинстава:

Табела 2. Број чланова домаћинстава колонизованих у селу Верић

Име и презиме	Бр. чланова домаћинства	Име и презиме	Бр. чланова домаћинства
Саво Бановић	5	Раде Јевтовић	7
Илија Павићевић	6	Ђорђе Коцић	6
Јован Милошевић	4	Благота Мандић	7
Томо Дапчевић	7	Стојан Маровић	7
Андра Марушић	5	Ђуро Маровић	5
Саво Марушић	8	Михајло Маровић	4
Ристо Брзут	4	Никола Маровић	8
Никола Мушкиња	4	Душан Мирковић	8
Јагош Перошевић	5	Јован Николић	5
Јанко Перошевић	5	Благота Радоњић	6
Митар Мијушковић	7	Чедомир Симеоновић	6
Драгутин Чупић	8	Видосав Стаменковић	8
Ђуро Бурсаћ	5	Душан Торбица	8
Мирко Бурсаћ	7	Мина Вељовић	3
Саво Бурсаћ	8		

за повраћај земље од 5. октобра 1945. године. АЈ, 97-7-53. Гаврило Делибашић, колонизован у селу Краљица, наводи да му је умро син од две године и да му је за време напада непријатељске војске погинула ћерка. Пријава Гаврила Делибашића за повраћај земље од 12. августа 1945. године. АЈ, 97-7-54. Велисав Жижић, исто колониста из села Краљица, каже: „Напомињем да ми је син Радоје Жижић погинуо као борац 2. маја 1945. године, као командир I чете III батаљона 15. мајевачке бригаде у селу Булинац код Беловара у Словенији". Пријава Велисава Жижића за повраћај земље од 16. августа 1945. године. АЈ, 97-7-54. Милица Вујић, насељена у селу Броћна, наводи да јој је муж Ђуро мобилисан 1941. године и да од тада не зна ништа о њему. Пријава Милице Вујић за повраћај земље од 21. октобра 1945. године. АЈ, 97-7-54. Удовица Јована П. Поповића, колонизованог у селу Спасов брег, саопштава да су јој августа месеца 1941. мужа стрељали италијански фашисти и да од тада са својом децом живи од милостиње. Пријава удовице Јована П. Поповића за повраћај земље од 18. августа 1945. године. АЈ, 97-7-53.

[65] Пријаве за повраћај земље и записници ревизионих комисија по предметима лица колонизованих у селу Верић. АЈ, 97-7-53; Пријаве за повраћај земље лицима колонизованим у селима Ћирез, Краљица, Пољанце, Броћна, Воћњак. АЈ, 97-7-54.

Табела 3. Број чланова домаћинстава колонизованих у селу Ћирез

Име и презиме	Бр. чланова домаћинства	Име и презиме	Бр. чланова домаћинства
Лазар Марковић	6	Никола Шакић	15
Богдан Вујовић	2	Никола Драшковић	6
Војин Вујовић	1	Перо Драшковић	6
Видак Вујовић	8	Никола Љубичић	4
Никола Вујовић	7	Ћетко Вујовић	2
Машан Вујовић	7	Мирко Вујовић	1
Марко Банићевић	7	Радомир Вујовић	5
Крсто Шакић	8	Радиша Вујовић	7

Табела 4. Број чланова домаћинстава колонизованих у селу Краљица

Име и презиме	Бр. чланова домаћинства	Име и презиме	Бр. чланова домаћинства
Машан Оташевић	6	Петар Делибашић	8
Ђорђе Самарџић	5	Никола Делибашић	9
Никола Самарџић	7	Гаврило Делибашић	9
Перо Оташевић	9	Глиша Лалатовић	8
Никола Оташевић	9	Перо Лалатовић	4
Лазар Радовић	5	Спасоје Головић	6
Томица Јовановић	5	Милун Головић	3
Алекса Самарџић	10	Радиша Драшковић	4
Милић Радовић	8	Живко Вукотић	7
Филип Николић	4	Спасоје Вукотић	5
Божо Чолаковић	11	Алекса Жижић	9
Благоје Чолаковић	6	Велисав Жижић	6
Ћетко Самарџић	9	Милика Јауковић	11
Видак Рогановић	8	Бошко Живковић	9
Радован Рогановић	8	Петар Мијатовић	3
Благота Рогановић	4	Симо Маликовић	4

Табела 5. Број чланова домаћинстава колонизованих у селу Пољанце

Име и презиме	Бр. чланова домаћинства	Име и презиме	Бр. чланова домаћинства
Бошко Савељић	22	Божидар Вукотић	4
Никола Вујадиновић	10	Данило Вукотић	8
Марко Вујадиновић	6	Илија Вукотић	5
Митар Вујадиновић	3	Марко Вукотић	8
Јован Митровић	7	Илија Драгојевић	1
Саво Митровић	6	Милован Драгојевић	5
Душан Лајовић	8	Новак Драгојевић	10
Милош Лајовић	9	Драго Вулановић	5
Видак Лајовић	7	Васо Делибашић	7
Стеван Лајовић	3	Радован Делибашић	6
Савић Лајовић	5	Петар Делибашић	5
Крсто Чолаковић	5	Митар Андријашевић	8
Ћетко Баровић	5	Крсто Мирић	7
Радосав Стриковић	3	Радосав Гарић	11
Живко Стриковић	8	Милош Јовановић	8
Грујица Дрекаловић	10	Стеван Рогановић	9
Благоје Дрекаловић	10	Милун Лалатовић	3
Ђорђе Дрекаловић	6	Павић Обрадовић	8
Радислав Ђумић	6	Миљан Обрадовић	9
Илија Јанковић	6	Божо Никчевић	10

Табела 6. Број чланова домаћинстава колонизованих у селу Броћна

Име и презиме	Бр. чланова домаћинства	Име и презиме	Бр. чланова домаћинства
Ђорђе Миловановић	9	Јован Кокерић	7
Тодор Миловановић	7	Ђорђе Стрижов	4
Божидар Миловановић	6	Ђорђе Беара	3
Марко Новаковић	7	Душан Мацаревић	5
Лука Новаковић	7	Никола Мацаревић	7
Павле Просенац	8	Петар Мацаревић	4
Обрад Вукмирица	10	Раде Ђурић	8
Никола Шкулетић	4	Милош Ристић	21
Добросав Кокерић	7	Јово Иркут	3
Тодор Кокерић	11	Милоје Добрић	13
Радосав Кокерић	7		

Табела 7. Број чланова домаћинстава колонизованих у селу Вођњак

Име и презиме	Бр. чланова домаћинства	Име и презиме	Бр. чланова домаћинства
Дамјан Ђоковић	6	Перо Божовић	5
Драгутин Мићовић	10	Стојадин Петровић	7
Радош Мићовић	11	Владимир Митић	10
Анто Перовић	6	Ђуро Вујовић	7
Јован Ђукановић	6	Марија Боровић	5
Недељко Вилотијевић	5	Нада Петровић	6
Миро Вилотијевић	3		

Просечан број чланова колонистичких домаћинстава, према подацима датим у табелама, био би овај: у селу Верић – 6,07, Ћирез – 5,75, Краљица – 6,84, Пољанце – 7,05, Брођна – 7,52, Вођњак – 6,69. Скупа, за сва села заједно, просек би био 6,65. Имајући у виду да се наведено бројно стање односи на 1945. годину, оно о чему додатно треба водити рачуна јесте следеће: иако је током Другог светског рата дошло до страдања колониста, број чланова домаћинстава, с друге стране, могао је бити увећан рађањем, услед чега подаци из 1945. године такође не морају нужно да одговарају стању до 1941. Саопштења о старосној структури домаћинстава, међутим, у архивској грађи из 1945. године присутна су само спорадично. Тек у једном броју пријава за повраћај земље наводи се колико укућани колониста имају година. Слично је и са записницима ревизионих комисија. То није довољно за доношење општијих закључака о увећању броја чланова колонистичких домаћинстава рађањем током Другог светског рата, али може да послужи као својеврсно полазиште у том правцу. Дотични Душан Лајовић, тако, насељен у селу Пољанце, наводи да у кући, поред себе, рођеног 1896. године, има жену Лепосаву (рођену 1905), синове Вељка (1930), Веселина (1932), Владимира (1936) и Велимира (1939), те ћерке Љубицу (1928) и Златију (1937).[66] Марко Вујадиновић, исто из села Пољанце, од укућана има мајку од 78 година, жену (од 35), децу Вујадина (16), Велибора (13) и Мирослава (9).[67] Владимир Стојковић, насељеник у селу Турићевац, као чланове домаћинства набраја жену Стану, стару 42 године, синове Стојка и Ђуру, старе 18 и 8 година, ћерке Зорицу и Драгицу, старости 14 и 9 година.[68] Кристина Павићевић, жена покојног Илије, колонизованог у селу Верић, живи са четворо деце: синовима Лазаром, Јованом

[66] Пријава Душана Лајовића за повраћај земље од 19. августа 1945. године. АЈ, 97-7-54.

[67] Пријава Марка Вујадиновића за повраћај земље од 26. октобра 1945. године. АЈ, 97-7-54.

[68] Пријава Владимира Стојковића за повраћај земље од 14. августа 1945. године. АЈ, 97-7-54.

и Костом, од 19, 15 и 6 година, и ћерком Станом од 16 година.[69] И удовица Јована Милошевића, Милица, стара 45 година, такође са земљом у Верићу, живи са децом: синовима Добривојем и Велимиром, узраста 14 и 12 година.[70]

Да саопштења о старосној структури не говоре само једно, а то је да се домаћинства колониста 1945. године састоје искључиво од чланова рођених пре Другог светског рата, побринули су се архивски документи из којих се види да принове код извесног броја насељеника од 1941. па надаље уопште нису биле реткост. У записнику ревизионе комисије по предмету Николе Мушкиње, насељеног у селу Верић, рецимо, стоји да Драгица, удовица именованог, има двоје деце: сина Јована од 15 и ћерку Недељку од четири године.[71] За Јагоша Перошевића, насељеног исто у Верићу, у записнику вођеном у вези са његовим случајем каже се да живи са женом Секицом, старом 36 година, сином Слободаном, старим четири године, и ћеркама Милицом и Милевом, старости шест и две године.[72] У пријави за повраћај земље коју је добио у селу Доброшевац, Драган С. Петковић наводи да поред себе у домаћинству има још седам укућана, и то: оца, мајку, жену, брата, троје деце узраста три, четири и пет година,[73] итд.

Наведена саопштења, како се види, преко података о старосној структури непосредно говоре и о саставу колонистичких домаћинстава. Њих углавном чине супружници (од којих поједини 1945. године нису више међу живима) и њихова деца. Уз податке из табела 2-7, из којих произлази да се у неколико косовско-метохијских села просек чланова колонистичких домаћинстава креће између 5,75 и 7,58, дата саопштења могу да указују на распрострањеност нуклеарне или инокосне породице као домаћичке структуре колониста. У прилог томе говоре и остали архивски документи у којима се поред броја чланова колонистичких домаћинстава саопштава и њен састав. У записнику аграрне комисије вођеном по предмету Милоша Мрчалице, на пример, стоји да су иза његове смрти, као чланови породице који траже повраћај земље у селу Мужевине код Истока, остали жена Марија и четворо деце.[74] По предмету

[69] Записник комисије за ревизију аграрне реформе и колонизације у селу Верић, по предмету Илије Павићевића од 27. септембра 1945. године. АЈ, 97-7-53.

[70] Записник комисије за ревизију аграрне реформе и колонизације у селу Верић, по предмету Јована Милошевића од 27. септембра 1945. године. АЈ, 97-7-53.

[71] Записник комисије за ревизију аграрне реформе и колонизације у селу Верић, по предмету Николе Мушкиње од 27. септембра 1945. године. АЈ, 97-7-53.

[72] Записник комисије за ревизију аграрне реформе и колонизације у селу Верић, по предмету Јагоша Перошевића од 27. септембра 1945. године. АЈ, 97-7-53.

[73] Пријава Драгана С. Петковића за повраћај земље од 5. новембра 1945. године. АЈ, 97-7-54.

[74] Записник комисије за ревизију аграрне реформе и колонизације у селу Мужевине, по предмету Милоша Мрчалице од 28. септембра 1945. године. АЈ, 97-7-53.

Пере Јовићевића, насељеног у истом селу, а погинулом 1923. године у борби против качака, пише слично: повраћај земље тражи његова удовица са ћерком.[75] За Тому Дапчевића, колонисту из Верића, у записнику аграрне комисије наводи се да од укућана има жену и петоро деце;[76] за Ристу Брзута, насељеног исто у Верићу, да има жену Савету, сина Момчила и ћерку Милену.[77] У пријави Министарству колонизације Владе ДФЈ, Радојица Јаковљевић, колониста из села Глоговац, у дреничком срезу, где тражи да се врати на добијену земљу, каже да у породици има жену, ћерку и сина.[78] Риста Ковачевић, насељен такође у Глоговцу, у обраћању истом министарству наводи да живи са женом и једним дететом.[79] Глигорије М. Опачић, колонизован у селу Бањица, у красимировачкој општини, среза дреничког, каже да у кући има жену и осморо малолетне деце,[80] итд.

Састављеност колонистичких домаћинстава од супружника и њихове деце није дакле била ретка појава. Напротив. На основу архивске грађе, међутим, не може се тврдити да је такав састав био и једини. Већ двоцифрени бројеви чланова појединих домаћинстава, наведених рецимо у табелама 3-7, а од којих се неки крећу близу или преко две десетине, затим и структура која превазилази структуру засновану на релацији супружници – њихова деца (као што је то случај са породицом Драгана С. Петковића, колонисте из Доброшевца, који живи са оцем, мајком, женом, братом и троје деце), индикатор су присуства колонистичких домаћинстава која поред чланова породице обухватају једног или више сродника. Појам *задруīа*, с тим у вези, код колониста није нимало неуобичајен. Лука С. Шушњар, колонизован у селу Доња Коретица, у красимировачкој општини, о бројном стању свог домаћинства каже: „Моја задруга има седам чланова".[81] Никола Кашиковић, насељен у истом селу, каже ово: „Поред мене имам у задрузи још три члана".[82] Слично говори и Гаврило Делибашић: „У задрузи имам (живих) осам чланова породице";[83] затим Никола Делибашић: „У задрузи имам брата, мајку, жену и четворо деце, у војсци имам брата";[84]

[75] Записник комисије за ревизију аграрне реформе и колонизације у селу Мужевине, по предмету Пере Јовићевића од 28. септембра 1945. године. АЈ, 97-7-53.

[76] Записник комисије за ревизију аграрне реформе и колонизације у селу Верић, по предмету Томе Дапчевића од 27. септембра 1945. године. АЈ, 97-7-53.

[77] Записник комисије за ревизију аграрне реформе и колонизације у селу Верић, по предмету Риста Брзута од 27. септембра 1945. године. АЈ, 97-7-53.

[78] Пријава Радојице Јаковљевића за повраћај земље од 17. августа 1945. године. АЈ, 97-7-54.

[79] Пријава Ристе Ковачевића за повраћај земље од 17. августа 1945. године. АЈ, 97-7-54.

[80] Пријава Глигорија М. Опачића за повраћај земље од 22. октобра 1945. године. АЈ, 97-7-53.

[81] Пријава Луке С. Шушњара за повраћај земље од 15. августа 1945. године. АЈ, 97-7-54.

[82] Пријава Николе Кашиковића за повраћај земље од 22. октобра 1945. године. АЈ, 97-7-54.

[83] Пријава Гаврила Делибашића за повраћај земље од 12. августа 1945. године. АЈ, 97-7-54.

[84] Пријава Николе Делибашића за повраћај земље од 12. августа 1945. године. АЈ, 97-7-54.

а онда и Петар Делибашић, заједно са претходном двојицом колонизован у селу Краљица: „У задрузи имам жену, петоро деце и сина у војсци".[85] Милутин Самарџић, насељен такође у Краљици, наводи следеће: „У задрузи имам (...) 16 чланова породице";[86] а Андрија Радуловић, из истог села: „У задрузи имам 13 чланова породице",[87] итд.

Употреба појма *задруга* у наведеним примерима довољно добро говори о његовом присуству у речнику колониста. С друге стране, далеко је од тога да је тиме пружен доказ о постојању задруге као структуре домаћинства, под којом се подразумева заједница најмање две хоризонтално/вертикално сроднички повезане или неповезане нуклеарне породице. Тај се појам у овом случају може посматрати пре свега као синоним за реч „породица", нарочито ако се узме у обзир да се у исказима појединих колониста он односи на заједницу која броји свега неколико чланова, или на скупину људи која је већ означена појмом *породица* („У задрузи имам (живих) осам чланова породице"). Уколико се имају у виду изјаве последње двојице колониста, појам *задруга*, такође, може се посматрати и као термин којим се означава заједница живљења групе сродника, чиме се, бар донекле, имплицитно сугерише постојање структуре домаћинства која би одговарала задружном обрасцу.

О томе да ли је задруга као домаћичка структура заиста присутна међу колонистима, терминологија у архивским документима може само да дâ одређени наговештај. За потврду, односно оспоравање, у том смислу ипак је од највеће важности не материјал у којем се спомиње појам *задруга*, а у којем о самом домаћинству, осим броја чланова нема других информација, већ материјал у којем су садржани подаци управо и о саставу, или структури домаћинства. Један од архивских докумената који је могуће узети као полазиште у потрази за задругом међу колонистима јесте рецимо пријава Милоша Тошовића, поднета Министарству колонизације Владе ДФЈ за повраћај земље у селу Ђураковац код Истока. У тој пријави Тошовић наводи да је земља коју тражи добијена на име његовог оца Ђуре, а да у тренутку њеног подношења поред себе у домаћинству има још шест чланова, и то снају са ћерком, брата са супругом и двоје деце.[88] Следећи документ је записник аграрне комисије по предмету Вуксана Девића, колонизованог у селу Љубожда, исто код Истока, у којем се каже да дотични у кући, уз своју породицу, која броји десет чланова, има и брата Зеку, са породицом од шест чланова, одакле их је укупно 16.[89]

---

[85] Пријава Петра Делибашића за повраћај земље од 12. августа 1945. године. АЈ, 97-7-54.

[86] Пријава Милутина Самарџића за повраћај земље од 12. августа 1945. године. АЈ, 97-7-54.

[87] Пријава Андрије Радуловића за повраћај земље од 12. августа 1945. године. АЈ, 97-7-54.

[88] Пријава Милоша Тошовића за повраћај земље од 19. октобра 1945. године. АЈ, 97-7-53.

[89] Записник комисије за ревизију аграрне реформе и колонизације у селу Љубожда, по предмету Вуксана Девића од 29. септембра 1945. године. АЈ, 97-7-53.

Нешто слично забележено је и у записнику по предмету браће Андре и Саве Марушић, насељених у Верић, за које се каже да су „заједно добили земљу; после рата се поделили". Наводи се да Андра има два сина и две ћерке, а Сава жену, четири сина и две ћерке.[90]

Претпоставка о присутности задруге међу колонистима, а како се из приложеног види, испоставља се да није далеко од истине. Већ у случају Милоша Тошовића, насељеног у Ђураковцу, назире се њено постојање: Тошовић тражи повраћај земље, коју је добио његов отац, и истовремено наводи да у домаћинству има снају са ћерком и брата са својом породицом. То указује на једно: као колониста, именовани је до 1941. године живео у заједници са својим оцем (вероватно и са мајком), такође и са братом и његовом породицом (чињеница да има снају и унуку говори о томе да је и сâм био ожењен и да је имао властити пород). Случајеви браће Девић и Марушић изгледа да претпоставци о постојању задруге дају много бољу потврду: први после Другог светског рата и даље живе заједно, док су се други поделили.

Дилему око присутности задружних домаћинстава код колониста може да отклони неколико наредних докумената, изабраних међу више других сличног садржаја. У првом од њих помиње се неки Јанко Љушић, насељеник у Истоку, стар 75 година, који је „у времену доделе земље био срески пандур а данас земљорадник". За Љушића се наводи да од укућана има жену, пет синова, две снаје и шесторо унучади.[91] На другом месту помињу се браћа Јаков, Милоје и Крста Крстић, исто насељени у Истоку, а који су земљу добили на име оца Милића Крстића. За задругу именованих наводи се да има 35 чланова.[92] Следећи је документ у којем раније већ поменути Драган С. Петковић саопштава ово: „Пре рата био сам насељен у селу Доброшевцу, општине чикатовачке, среза дреничког. Као насељеник од државе сам добио око 14 хектара земљишта, на коме сам подигао кућу и остале зграде о свом трошку. Одмах после капитулације био сам принуђен да се са својом породицом преселим у Србију, у место рођења, у село Гласовик, општина Житни поток, срез пусторечки. Тамо сам оставио старе родитеље, жену и троје малолетне деце и брата Радомира, који живи са мном, неподељен, у заједници".[93] Један од докумената у овом низу је и онај насловљен на дотичну Милицу Вујић, колонизовану у селу

[90] Записник комисије за ревизију аграрне реформе и колонизације у селу Верић, по предмету Андре и Саве Марушића од 27. септембра 1945. године. АЈ, 97-7-53.

[91] Записник комисије за ревизију аграрне реформе и колонизације у Истоку, по предмету Јанка Љушића од 28. септембра 1945. године. АЈ, 97-7-53.

[92] Записник комисије за ревизију аграрне реформе и колонизације у Истоку, по предмету Јакова, Милоја и Крсте Крстића од 28. септембра 1945. године. АЈ, 97-7-53.

[93] Пријава Драгана С. Петковића за повраћај земље од 5. новембра 1945. године. АЈ, 97-7-54.

Бројна. У пријави за повраћај земље између осталог она каже: „На ово имање били су ми насељени свекар, покојни Шширо Вујић (умро пре 3 месеца), и мој муж Ђуро Вујић, мобилисан у бившој југословенској војсци 1941. године, када је отишао, и од тада па до данас не знам ништа о њему. Имам једно мушко дете од њега, старо шест година. Такође је са нама живео и брат мога мужа са његовом породицом, за кога чујем да се сада налази негде у Далмацији".[94]

Завршно разматрање

Још од времена свог оснивања, етнологија је оригиналност у поређењу са другим друштвеним наукама стекла „истраживањем на терену", тј. методолошки посебно разрађеним концептом етнографског рада који подразумева непосредно бележење, посматрање и учествовање у појавама које су предмет проучавања. Такав начин долажења до емпиријског материјала условљаван је оријентацијом етнолошких интересовања, која су се примарно фокусирала на културе без писма и писаних докумената. Према речима Клод Леви-Строса, међутим, непосредно бележење података, кроз опсервирање појава и вођење разговора са њеним учесницима, а које и дан-данас фигурира као незаобилазан методолошки поступак етнолошког рада, узроковано је не толико оријентацијом колико објектом истраживања етнологије. „Етнологија се пре свега занима за оно што није написано", како каже, „не толико што народи које она проучава не умеју писати, колико зато што је оно чиме се занима друкчије од свега што људи обично мисле забележити у камену или на папиру".[95] Посматрано у односу на историографију, која се у доласку до неопходних информација у многоме ослања на писану грађу, етнологија одатле методолошки не мора нужно да буде конципирана на посве различитим основама, но питање са којим се у том случају може срести гласи има ли у писаној грађи података потребних за сазнавање појава које проучава?

Архивској грађи, као писаном извору који се према веродостојности у преношењу података убраја у историјске изворе првог реда, у домаћој етнологији све до најновијег доба није посвећивано превише пажње, иако се као први етнолог који је користио ову врсту извора јавља још Тихомир Ђорђевић, који у предговору своје књиге *Из Србије Кнеза Милоша – културне прилике од 1815. до 1839. године*, објављене 1922, експлицитно наводи да му је главни извор из којег је узимао грађу био управо државни архив.[96]

[94] Пријава Милице Вујић за повраћај земље од 21. октобра 1945. године. АЈ, 97-7-54.

[95] Claude Lévi-Strauss, *Strukturalna antropologija*, Stvarnost, Zagreb, 1989, 36.

[96] Тихомир Р. Ђорђевић, *Из Србије Кнеза Милоша – културне прилике од 1815. до 1839. године*, Просвета, Београд, 1983, 7.

Након тога, до појаве одређеног интересовања за архивску грађу у етнолошким истраживањима долази тек 70-их и 80-их година 20. века, па се од тог периода међу нашим етнолозима који су се у својим радовима служили и архивским подацима јављају Боривоје Дробњаковић, Митар Влаховић, Слободан Зечевић, Шпиро Кулишић, Видосава Стојанчевић, Ђурђица Петровић, Никола Ф. Павковић, Сребрица Кнежевић, Мирјана Прошић-Дворнић, Милка Јовановић, Десанка Николић, Јасна Бјеладиновић-Јергић, Драгана Радојичић,[97] Бранко Ћупурдија.[98]

Афирмација архивске грађе као извора у етнолошким истраживањима још увек није постигнута у пуној мери. Разматрајући њену вредност, Мирјана Прошић-Дворнић каже да она садржи обиље података о различитим институцијама, друштвеним, културним, економским приликама, административним и законским прописима и уредбама, друштвеном положају, социјалној и просторној покретљивости становништва, као и о многим другим питањима која су важна за општи ниво спознаје о глобалним друштвеним структурама и кретањима, док, с друге стране, у њима има приметно мало информација о свакодневном животу, навикама, могућностима и потребама људи, њиховом односу према правилима и нормама које диктирају владајући слојеви друштва, и сл.[99] Ђурђица Петровић, као и Драгана Радојичић, налазе се на сличном становишту. Према њима, архивски извори представљају најпрецизнији информатор за објективно утврђивање историјских димензија и процеса, узрока и последица појава из домена културе. Насупрот томе, у њима је само систематским и прецизним радом могуће пронаћи и пописе инвентара кућа, последње жеље умирућих, пописе украдене или опљачкане робе, ствари положених у залог, затим спискове предмета које млада носи у мираз, одеће коју добијају слуге и шегрти када се запошљавају, извештаје са судских процеса, забране и одредбе локалних власти или државе, итд, а захваљујући чему је, уз обавезну компарацију са другим изворима, у одређеној мери могуће утврдити и сагледати свакодневицу, људске навике, потребе, интересе, тежње, нарави, схватање лепог, доброг, погрешног, и сл.[100]

---

[97] Сребрица Кнежевић, „Архивски и остали извори о настанку и почетном замаху у раду Етнографског музеја у Београду", у: *Архивска грађа као извор за историју*, Архив Србије, Београд, 2000, 413-414; Драгана Радојичић, „Архивски извори у реконструкцији живота", у: *Етнологија и антропологија: стање и перспективе* (уредник: Драгана Радојичић), Етнографски институт САНУ, Београд, 2005, 115-116.

[98] Ћупурдија на основу архивске грађе истражује породице колонизоване након Другог светског рата у Бајмоку, на северу Бачке. Видети: Бранко Ћупурдија, *Породица колониста у Бајмоку 1945-1948*, Српски генеалошки центар, Београд, 2005.

[99] Мирјана Прошић-Дворнић, „Истраживање прошлости и питање извора у етнологији – Меморијална и путописна грађа", *Етнолошке свеске*, Етнолошко друштво Србије, Београд, св. 8/1987, 44.

[100] Đurđica Petrović, „Dubrovački arhiv kao izvor za etnologiju", *Arhivist*, Historijski arhiv u Dubrovniku, Dubrovnik, sv. 1-2/1979, 159; Д. Радојичић, нав. дело, 118.

Као извор, архивска грађа дакле има својих предности, али и недостатака. За етнологију је од значаја, будући да непосредно произлази из одређеног догађаја или појаве, одакле у преношењу информација до истраживача нема посредника који би те информације могао да саопшти у другачијем светлу. Подаци које архивска грађа садржи, пак, у многоме су селективни, и највећим делом респондирају са тзв. јавном сфером живота, са стварношћу протканом мрежом формално-институционализованих односа, док само у мањој мери осликавају приватност, збивања у свакодневици, схватања, нарави људи, и сл. Када је реч о истраживању домаћинства, као заједнице живота и рада једне или више мањих јединица репродукције и потрошње, повезаних или не сродничким односима, архивска грађа може да буде од великог значаја. Тако бар показује случај архивског материјала у вези са аграрном реформом и колонизацијом на Косову и Метохији 1918-1941. године. Употребом тог материјала, на основу одређеног узорка, долази се до појединих обавештења о колонистичким домаћинствима, на првом месту до оних насталих опсервацијом *споља*, а захваљујући којима је могуће доћи до сазнања најпре о једном, а то је домаћичка структура. На податке *изнутра*, о животу унутар домаћинстава, о односима између њихових чланова, итд, а који би омогућили увид у „ткиво" које домаћичку структуру „испуњава", у архивској грађи наилази се у незнатном броју или се не наилази уопште.

Колонистичка домаћинства бројала су од једног па до десетак, у појединим случајевима и до пар десетина чланова. Према попису колониста који 1919. године путују железницом од Никшића до Урошевца у домаћинству их је просечно било 4,27. По подацима за неколико села у источком и дреничком срезу, просек је 6,65 чланова по домаћинству. Реч је о просеку добијеном на основу података из 1945. године, одакле га у сагледавању стања за период од 1918. до 1941. у одређеној мери треба узети са резервом, нарочито ако се има у виду да је услед страдања током Другог светског рата могло доћи до смањења броја чланова домаћинстава, или, с друге стране, до његовог увећања рађањем. Оно о чему при том додатно треба водити рачуна јесу подаци у којима се помињу домаћинства са само једним чланом. Нису били ретки колонисти, наиме, који су на Косово и Метохију долазили прво сами, да би тек нешто касније, након што би се колико-толико снашли у новој средини, доводили и остале чланове своје фамилије. Како се могло догодити да долазак осталих укућана не буде нигде забележен, не мора обавезно да значи да домаћинство чини само један члан уколико тако пише у неком од докумената, рецимо у каквом путном списку, и сл. Указивање на питање самачких домаћинстава значајно је и ако се погледају документи из 1945. године, на пример пријаве за повраћај земље и записници ревизионих комисија вођених по том питању, а у којима на неколико места (видети табеле 3 и 5) стоји да појединa

лица живе сама. То не мора да буде одраз стања до 1941. године, већ можда нешто сасвим друго: да неки појединци желе да се издвоје из својих дотадашњих породица и домаћинстава и да започну самосталан живот; да неки, стицајем околности, већ живе одвојено од својих бивших укућана; неки су можда остали без чланова својих фамилија па се након Другог светског рата враћају као самци на земљу коју су им очеви добили за насељавање, и сл.

Како из архивске грађе произлази, структура колонистичких домаћинстава на Косову и Метохији 1918-1941. године заступљена је у неколико варијанти, које готово у потпуности могу бити обухваћене типовима домаћинстава које у својим класификацијама наводе Мартин Сегалан и Карл Казер. Чини се да је међу њима најраспрострањенија структура састављена од супружника и њихове деце, односно *просто домаћинство*, како га назива Сегалан, тј. *домаћинство нуклеарне породице*, како га назива Казер. Присуство неког од вертикалних или хоризонталних сродника у таквом домаћинству – оца, мајке, неожењеног брата, неудате сестре, итд. – није неуобичајена појава, што значи да се међу колонистима јављају и *проширена домаћинства*. О томе у којој мери се јавља задруга, односно *вишечлано* или *сложено домаћинство*, сама терминологија у архивској грађи не представља потпуно поуздан извор, међутим, садржај једног броја докумената несумњиво указује на њену заступљеност. Као домаћинство, задруга се среће са структуром коју чине хоризонтално сроднички повезане нуклеарне породице (на пример два брата са својим породицама) или са структуром састављеном од хоризонтално, али и вертикално сроднички повезаних нуклеарних породица (на пример супруг и супруга са ожењеним и неожењеним синовима). *Домаћинства без породичне структуре*, како их назива Сегалан, а која чине самци, изгледа да су међу колонистима реткост. О њима је могуће говорити тек на основу неколицине докумената у којима се наводи само број чланова домаћинства, при чему се на архивску грађу која би њихово присуство непосредно потврдила, кроз саопштења о саставу домаћинстава, током истраживања није наишло.

Архивска грађа употребљена у истраживању само је део грађе која стоји на располагању у проучавању структуре колонистичких домаћинстава на Косову и Метохији 1918-1941. године, те стога у раду остварене резултате није могуће прихватити као потпуне, нити изнети ставови могу бити узети као општи. Реч је заправо само о претпоставкама које тек треба потврдити или оповргнути. У том смислу, неопходно би било предузети далеко опсежнија истраживања разматране тематике, а која би у обзир узела сву архивску грађу која може да послужи као извор за сазнавање чињеница. Она нимало није оскудна, одакле се стрпљење, минуциозност и дуготрајан рад морају поставити као основни императиви пред истраживача. Долазак до што већег броја релевантних докумената, те поређење података које садрже, поступак је који

би у том случају био од непроцењиве важности. Ту се мисли пре свега на поређење података који настају у периоду од 1918. до 1941. године са подацима из 1945. године, чиме би било онемогућено доношење било каквих закључака само на основу оних других, који због недостатка материјала из међуратног раздобља на задату тему имају много тога више да кажу.

Најзад, чињенице прикупљене на основу архивске грађе, сазнања и претпоставке о структури колонистичких домаћинстава, не би требало да буду довољан циљ истраживања. Остварене резултате на том пољу неопходно би било посматрати као допринос једном обухватнијем проучавању породичног живота и домаћинства на Косову и Метохији, нарочито ако се има у виду да је реч о установама које су увек у тесној повезаности са појавама на ширем друштвеном плану, одакле њихову структуру и функцију није могуће посматрати независно од општијих друштвених, економских, културних, политичких процеса. Као посебно важан аспект анализе у том случају јавља се разматрање промена изазваних миграцијама, односно пресељењем из једне друштвене средине у другу, те прилагођавањем новим условима живота и привређивања. Укљученост породице и домаћинства у аграрну реформу и колонизацију на Косову и Метохији 1918-1941. године стога управо може да представља погодан референтни оквир за истраживање таквих промена и чинилаца који их генеришу.

Литература

Барјактаровић, 2004: М. Барјактаровић, „О породичним задругама на Косову и Метохији“, у: *Косово и Метохија у светлу етнологије* (уредник: Мирјана Менковић), Етнографски музеј, Београд.

Bogišić, 1986: V. Bogišić, „O obliku nazvanom inokoština u seoskoj porodici Srba i Hrvata“, u: *Izabrana dela i Opšti imovinski zakonik za Crnu Goru*, Službeni list SFRJ, Beograd.

Ђорђевић, 1983: Т. Р. Ђорђевић, *Из Србије Кнеза Милоша – културне прилике од 1815. до 1839. године*, Просвета, Београд.

Ивановић, Ћурчић, 1989: З. Ивановић, Н. Ћурчић, „Одлике досадашњег етнолошког проучавања породице на Косову“, *Етнолошке свеске*, Етнолошко друштво Србије, Београд, св. 10.

Jovanović, 2006: V. Jovanović, „Tokovi i ishod međuratne kolonizacije Makedonije, Kosova i Metohije“, *Tokovi istorije*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, sv. 3.

Kazer, 2002: K. Kazer, *Porodica i srodstvo na Balkanu*, Udruženje za društvenu istoriju, Beograd.

Кнежевић, 2000: С. Кнежевић, „Архивски и остали извори о настанку и почетном замаху у раду Етнографског музеја у Београду“, у: *Архивска грађа као извор за историју*, Архив Србије, Београд.

Крстић, 1928: Ђ. Крстић, *Колонизација у Јужној Србији*, Сарајево, 1928.

Лекић, 2002: Б. Лекић, *Аграрна реформа и колонизација у Југославији 1918-1941*, Службени гласник, Београд.

Lévi-Strauss, 1989: C. Lévi-Strauss, *Strukturalna antropologija*, Stvarnost, Zagreb.
Маловић, 2006: Г. Маловић, „Установе аграрне реформе Краљевине Југославије 1919-1941.“, *Архив*, Архив Србије и Црне Горе, Београд, св. 1-2.
Milić, 2007: A. Milić, *Sociologija porodice: Kritika i izazovi*, Čigoja, Beograd.
Mosely, 1940: P. E. Mosely, „The peasant family: The zadruga or communal joint-family in the Balkans and its recent evolution“, in: *The Cultural Approach to History* (editor: Caroline F. Ware), Columbia University Press, New York.
Obradović, 1981: M. Obradović, *Agrarna reforma i kolonizacija na Kosovu (1918-1941)*, Priština.
Osmani, 1984: J. Osmani, *Arhivska građa o agrarnoj reformi i kolonizaciji na Kosovu 1918-1941*, Doktorska disertacija, Filozofski fakultet u Ljubljani, Ljubljana.
Павловић, 2008: А. Павловић, „Просторни распоред Срба и Црногораца колонизованих на Косову и Метохији у периоду између 1918. и 1941. године“, *Баштина*, Институт за српску културу, Приштина/Лепосавић, св. 24.
Павловић, 2009: А. Павловић, „Прилог о економско-социјалном положају колониста на Косову и Метохији 1918-1941“, *Архив*, Архив Југославије, Београд, св. 1-2.
Павловић, 2010: А. Павловић, „Прилог проучавању економије колониста на Косову и Метохији 1918-1941“, *Архив*, Архив Југославије, Београд, св. 1-2.
Petrović, 1979: Đ. Petrović, „Dubrovački arhiv kao izvor za etnologiju“, *Arhivist*, Historijski arhiv u Dubrovniku, Dubrovnik, sv. 1-2.
Прошић-Дворнић, 1987: М. Прошић-Дворнић, „Истраживање прошлости и питање извора у етнологији – Меморијална и путописна грађа“, *Етнолошке свеске*, Етнолошко друштво Србије, Београд, св. 8.
Радојичић, 2005: Д. Радојичић, „Архивски извори у реконструкцији живота“, у: *Етнологија и антропологија: стање и перспективе* (уредник: Драгана Радојичић), Етнографски институт САНУ, Београд.
Segalan, 2009: M. Segalan, *Sociologija porodice*, Clio, Beograd.
Skolnick, 1973: A. Skolnick, *The Intimate Enviroment, Exploring Marriage and Family*, Brown and Comp, Boston.
Филиповић, 1937: М. С. Филиповић, „Етничке прилике у Јужној Србији“, у: *Споменица двадесетпетогодишњице ослобођења Јужне Србије 1912-1937*, Скопље.
Филиповић, 1991: М. С. Филиповић, *Човек међу људима*, Српска књижевна задруга, Београд.
Halpern, Vagner, 1988: Dž. Halpern, R. Vagner, „Društvena struktura i vreme: Studija o Jugoslaviji“, u: *Rađanje moderne porodice* (urednik: Anđelka Milić), Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd.
Halpern, 2006: Dž. Halpern, *Srpsko selo*, Srpski genealoški centar, Beograd.

Архивска грађа

Архив Југославије – Београд
– Фонд (96) *Установе аграрне реформе и колонизације Краљевине Југославије (1919-1941)*.
– Фонд (97) *Установе аграрне реформе и колонизације социјалистичког периода (1945-1948)*.

Aleksandar PAVLOVIĆ

STRUCTURE OF COLONISTS' HOUSEHOLDS IN KOSOVO AND METOHIA FROM 1918 TO 1941 PURSUANT TO THE DATA FROM ARCHIVE MATERIAL

Summary

The topic of this paper is the structure of colonists' household in Kosovo and Metohia between 1918 and 1941, which author researches using archive documents not being explored till present day. The aim that lies ahead is to reveal facts on colonist household's structure, due to offer of information that could be useful in wider analysis of kinship organization in Kosovo and Metohia, particularly in researching influence that migrations, social, economical, cultural and political processes in that area have on family and household in mentioned period. Using archive documents in obtaining relevant information, the aim of this paper is also to attend affirmation of archive facts as resource in ethnological researching. In theoretical way, when consider the structure of colonist household, the author relies on typology presented by Martine Segalen and Karl Kaser. For the previous one, household differs in four types: household without family structure, simple household, expanded household and multimember household; the second one makes difference in three types: household of nuclear family, expanded family household and compound family household. Analyzing the sample of archive documents, the author reveals that archive facts are quite valuable, whence they couldn't be neglected in reaching the knowledge on household structure. At the other hand, he finds out that all three types of household presented by Kaser are spread among the colonists, but mostly simple household or household of nuclear family. Regarding household without family structure, mentioned by Segalen, the author says he didn't find any confidential archive facts, and according to that he makes a thesis that type of household among colonists could be just rare. The results obtained through researching, finally, author defines as not complete ones and consider them as assumptions yet to be confirmed or rejected. In that sense, he points out that it is very important to undertake much wider researches, especially those based on all archive documents which could be useful as resource in obtaining necessary facts.

Key words: family, household, colonists, Kosovo and Metohia, archive documents.

Рад је предат 15. марта 2011. године, а након позитивног мишљења рецензената одлуком одговорног уредника „Баштине" одобрен за штампу.

УДК 000000000000

Милена АДАМОВИЋ
Институт за српску културу – Приштина/Лепосавић

ВЕЗАНОСТ ИЗБЕГЛИЦА СА КОСОВА И МЕТОХИЈЕ ЗА РЕЛИГИЈУ И ЦРКВУ*

Апстракт: Религија и религиозност људи одувек су окупирали пажњу лаика и били занимљива тема истраживања и расправа научника. И поред бројних радова и налаза, чини се да је овај аспект људског живота неисцрпни извор нових сазнања, али и да ће увек остати помало недокучив и мистериозан и најупорнијим истраживачима. Код нас је проблем избеглица са Косова и Метохије постао значајан са научног и друштвеног аспекта након окончања рата на Косову и Метохији 1999. године. Овај рад експлицитно приказује резултате анализе ставова према цркви, тачније њиховој везаности за цркву и религијској пракси, религиозности, једном речју религији. Испитивањем је обухваћено седморо избеглица из различитих места са територије Косова и Метохије, који данас живе у избегличком кампу у Крњачи, у Београду.

Кључне речи: Косово и Метохија, религиозност, вера, црква, религијска пракса.

Увод

Познато је да су Срби по доласку на Балкан примили хришћанство, а потом основали и сопствену православну цркву. Под њеним утицајем постепено су се мењала некадашња начела народних маса. Тако се рађа једна нова религија која се не може назвати хришћанском у дословном смислу те речи. Срби нису једноставно напустили своју паганску веру и заменили је новом. Они су прихватили хришћанство, али су и даље задржавали своје паганске елементе. Тако је остало и до данашњих дана.

Тај необавезујући карактер омогућава појединцу, вернику да интерпретира веру на свој начин. Најкраће речено, они се декларишу као православни хришћани, али су тај појам схватили на један потпуно другачији, нехришћански начин.

* Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (Ев. бр. 178028), који је одобрило и финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

Религиозност свакако треба разликовати од религије као ширег појма. Он је индивидуалан став и субјективан доживљај који у крајњем испољавању може бити и мистичан, зато је и тешко она подложна емпиријској провери. Религиозност, надаље, иде у ред оних појава у човековом животу које захватају најдубље и најинтимније слојеве човекове душе.[1]

Црквено-традиционалне обредне радње поред тога што се њима исказује и евидентно религијски карактер, попримиле су током историје и неке специфичне социјалне конотације, тако да је у њима теже разлучити изворно религијско од социјалног. Теже је у тим условима утврдити евидентну религијску мотивацију у одржавању религијских обреда од рецимо само придржавања обичаја, исказаног конформизма и томе слично.[2]

Критеријумом религиозности обавезно се мора обухватити нека практична потврда изражене религиозности испитаника, односно становништва. Према томе није довољно себе идентификовати са верујућом особом, нити са одређеном религијском заједницом, већ у животу ту субјективну позицију треба потврдити објективним чињењем, дакле редовном култном, обредном праксом. А то даље значи да без показатеља редовног одласка у цркву, на литургију, без причешћивања, одржавања поста и других чинова побожности не можемо реално одредити број верника. Ако се тога не придржавамо, онда је утврђени број верника само фикција, а тако утврђени верници су заправо неки имагинарни верници. Веома је ограничен број верничке популације која се са својим веровањима и религиозним понашањем може назвати популацијом истинских, озбиљних или традиционалних верника, верника који у свом животу заиста живе своју веру.

У овом раду се испитују ставови избеглица са Косова о вери, религиозности и њиховој везаности за цркву, односно њиховој религијској пракси.

Вера и везаност за цркву избеглица са Косова и Метохије. Теоријско-методолошки приступ

Предмет овог истраживања је испитивање ставова избеглица са Косова и Метохије према религији, са ширег аспекта, односно вери и везаности за цркву којој припадају, са ужег аспекта. Све ово треба утврдити са операционалног аспекта, јер се истраживање базира на методским поступцима (интервју) којима ће се утврдити ставови избеглица са Косова и Метохије према цркви и религиозности у ширем смислу. Временски ће се истраживање односити на период доласка

[1] Мирко Благојевић, Драгољуб Б. Ђорђевић, *Религиозност становништва Југославије, Црква, држава и цивилно друштво*, Београд, 1998, 82.

[2] Дамир Љуботина, Антун Петак, Јосип Јанковић, Гордана Берц, *Религиозност обитељи у сеоској и градској средини,* Институт за друштвена истраживања, Загреб, 2004, 122.

избеглица са Косова и Метохије у Београд, а то је период од окончања рата на територији Косова и Метохије 1999. године до данашњих дана. Просторно, истраживање ће се односити на избеглички камп у београдском насељу Крњача.

Циљ истраживања је научно испитивање ставова избеглица са Косова и Метохије у погледу њихових гледања на цркву, веру и религиозност. Надаље, циљ се састоји и у утврђивању тога шта за њих представљају наведени појмови у религијској пракси и уопште у животу, као и какве су садржајне представе испитаника о њима; затим, да ли се испитаници придржавају верских обичаја и колико знају о њима, као и оних обичаја који су окарактерисани као непожељни у религији и вери којој испитаници припадају. Ово истраживање је значајно са научног и друштвеног аспекта. Остваривање циљева у научном погледу значи да ће се након његовог спровођења повећати теоријски фонд из ове материје. С друге стране, друштвени значај је везан за практичне импликације проблема, и, самим тим, теже остварљив. Од суштинске је важности да ово истраживање буде основ за нека будућа истраживања која ће се више бавити практичним решавањем проблема овакве врсте.

Од метода је коришћена анализа садржаја и студија случаја, док је од методских поступака коришћен неусмерени интервју, вођен на основу упитника који је раније састављен.

Као инструмент истраживања коришћен је упитник конструисан за намере овог истраживања. Приликом састављања упитника вођено је рачуна о томе да питања буду јасна и прецизно формулисана.

Упитник је подељен у два дела. Први део је уводног карактера и састоји се од питања општег типа којима се утврђују:

- пол,
- година рођења,
- занимање,
- запослење,
- брачно стање и број деце,
- занимање и степен образовања једног од родитеља,
- национална и верска припадност и
- припадност одређеној политичкој партији.

Други део су питања која се односе на појаву која се испитује.

Узорак испитаника сачињавала су избегла лица из различитих места са територије Косова и Метохије, и то из:

- Приштине,
- Ђаковице,
- Клине и
- Дреновчића.

Студија случаја и спровођење интервјуа. Добијени резултати

Истраживање о ставовима избеглих лица према религији и њеним појавама спроведено је на узорку од седам испитаника. Интервјуисана су три испитаника мушког и четири испитаника женског пола. Испитаници су одговорили на већину питања из упитника, док за мањи број питања нису имали одговоре.

Испитаници припадају старосној групи широког распона од 27 до 80 година. Испитаници су различитих занимања. У групи испитаника, све припаднице женског пола јесу домаћице. Што се тиче припадника мушког пола они су: електроничари енергетике, аутомеханичари и радници обезбеђења.

Брачни статус петоро испитаника је удата/ожењен, с тим да је за двоје испитаника тренутни брак други по реду. Преостала два испитаника нису у браку.

Петоро испитаника који су уједно и у браку имају деце. Број деце из једног или два брака се креће у интервалу од двоје до петоро.

Сви испитаници су:

- српске националности,
- православне вере и
- никада нису били припадници ниједне политичке партије.

На питање да ли верују у Бога и од када, сви осим једног испитаника су окарактерисали себе као чврсто верујућу особу, односно изразили су веровање у постојање Бога, и то од кад знају за себе. За разлику од њих, најмлађи испитаник изражава сумњу у постојање Бога, те стога, како је и сам навео, верује од случаја до случаја. Своје веровање, односно неверовање, правда ранијим догађајима.

Сви анкетирани доживљавају Бога као човека са брадом. Мишљења су да Бог постоји, јер су и стари људи говорили да има Бога и да их Бог чува. Неки од испитаника пак сматрају да Бог постоји, јер су постојање Бога искусили на својим примерима, односно ситуацијама када су били у тешком здравственом стању и потом оздравили.

Одговори на констатацију да је, према тврдњи и учењу цркве, Бог створио човека за седам дана, према сопственом лику и остало, већином су потврдни, односно већина испитаника верује да је човека створио Бог. За разлику од већине, један од испитаника није сигуран у наведену тврдњу, јер према њему ништа није искључено.

На питање ко су свеци и који светац је најзначајнији, троје испитаника је одговорило да је то Света Петка зато што је ова светица уједно и њихова крсна слава. За остале испитанике у групи, најзначајнији свеци су такође

свеци које славе као крсну славу: Свети Никола и Свети Ђорђе. Конкретно објашњење ко су свеци није понудио ниједан испитаник. Ниједан испитаник, истовремено, није знао да исприча никакву причу о свецу који је најзначајнији за њега лично, већ су углавном објашњавали како су они чувари породице, здравља, порода...

У погледу молитве, тј. типа молитве коју користе као и начина, времена и места обављања молитве, већина испитаника то чини с времена на време и ради свог здравља и здравља своје породице, а да при томе нема неку посебну молитву.

Када је у питању редовност одлазака у цркву, значење цркве за испитанике везано је за догађаје за које обично иду у цркву, углавном иду за време празника и задушница, један испитаник иде само за своју славу, а један уопште не одлази у цркву. Само се један испитаник изјаснио како у цркву иде редовно, сваке недеље.

На питања као што су – да ли сте се (или бисте се) венчали у цркви; да ли су то учинили ваши родитељи; да ли ће то учинити (или су учинила) ваша деца? – сви испитаници су одговорили како се нису венчали у цркви, то раније није био обичај, да је било довољно отићи код матичара и обавити процедуру венчања. Ни родитељи им нису венчани у цркви, али су се сви изјаснили како би јако волели да се њихова деца једнога дана венчају у цркви.

На питање да ли посте, у којим приликама, шта за њих представља пост, већина је одговорила да пости само за празнике (Велики петак и Бадњи дан), док један од испитаника пости за још два додатна празника, поред наведених, и то своју крсну славу Светог Николу и Крстовдан.

Одговори на питање да ли раде за време верских празника и недељом код мушкараца су потврдни, а код жена негативни. Мушкарци време великих празника и недељу углавном проводе радно.

Своје мишљење о томе ко више поштује верске празнике, мушкарци или жене, дао је само један испитаник. По њему, жене у већој мери поштују празнике и то зато што мушкарце то претежно и не занима, а и немају осећај за тако нешто.

Обичаји за крсну славу за већину испитаника односе се на спремање славског колача и одлазак у цркву. За преостале испитанике, поред наведеног, славски обичаји обухватају и кађење тамјаном и спремање трпезе за госте на слави.

Начин слављења најважнијих православних празника Божића и Ускрса у приличној мери се поклапа код испитаника. Божић и Ускрс славе сви испитаници. За Божић се припрема чесница, уноси бадњак, дочекује положајник за кога се спремају дарови. Ускршњи обичаји подразумевају углавном фарбање великог броја јаја и првог црвеног јајета које је чуваркућа.

Испитаници верују у живот после смрти, али не знају како би га описали, нити имају представу како он изгледа. Претпостављају да је то место где стално сија сунце и влада срећа. Рај описују као нешто лепо, а пакао као нешто ружно, али се зато и рај и пакао заслужују. Рај се заслужује тако што се целога живота вредно ради, никоме се не чини никакво зло, а у пакао се иде због лоповлука, убиства, прељубе.

У кругу породица испитаника углавном се не разговара о вери, цркви и Богу. Један од испитаника каже да често сам размишља о Богу, али о томе ни са ким не разговара.

Сви испитаници су одговорили да су и њихови родитељи веровали у Бога, међутим, нема конкретних примера о томе да ли су о вери, Богу и поштовању верских правила понашања научили више од једног или другог родитеља, тј. оца или мајке.

Иако се у породицама испитаника не говори о вери и цркви, сви испитаници сматрају да је вера ипак потребна савременом човеку.

Структура одговора испитаника на питање да ли су читали Библију, да ли читају неки од верских листова или часописа, као и да ли могу да наведу неки од тих часописа и разлоге својих интересовања за њих је следећа:

– петоро испитаника – „нисмо читали Библију, нити читамо неке верске књиге“;

– двоје испитаника – „читали смо само поједине делове из Библије, јер нас је интересовала“.

Код питања да ли гледају верске емисије на телевизији и шта мисле о преношењу служби поводом црквених празника преко радија и телевизије, испитаници имају исти став – никада нису гледали ниједну емисију о вери.

На питање да ли би црква требало да помогне у решавању неких проблема и да ли су испитаници имали неку помоћ од цркве или чули да је неко решио неки проблем уз помоћ цркве или свештеника, одговорили су да би црква требало да помогне и материјално и духовно, тако што би их охрабрила у појединим тренуцима. Они су у почетку добијали неку материјалну помоћ од цркве у виду гардеробе, али сад је то све ређе. Такође, кажу да црква може да помогне код проблема наркоманије и других порока и да имају сазнања за нека таква искуства.

За већину испитаника однос према религији није се мењао током времена. Већина чврсто стоји иза свог веровања и истиче да у њему никада није било разлика. Иста су им била веровања у прошлости и садашњости. Један од испитаника није показао своју истрајност у вери у Бога – некада је то веровање било мање изражено, некада више, а некада уопште није веровао у Бога.

Када је реч о веровању испитаника у хороскоп и његовој могућности да предвиди судбину, она су прилично различита. Неки верују да хороскоп поседује

такве могућности, док други не узимају то озбиљно. Такође, код испитаника се примећује да не верују ни у неке друге облике предвиђања судбине, попут гатања и слично. Неке од облика предвиђања, као што је гледање у шољу, испитаници су примењивали у младости, и то углавном из радозналости.

Ситуација није иста када су у питању гатање и врачање, и на питање да ли је могуће излечити неке болести овим методама, да ли су користили услуге врачара, да ли знају жене које се баве бајањем и врачањем, срећемо низ врло интересантних одговора и прича. Већина испитаника је користила услуге врачара. Неки су то чинили да би:

– излечили страхове,

– излечили неку болест,

– избацили негативну енергију из себе и сл.

Такође, испитаници су познавали особе које су се бавиле врачањем и бајањем, а међу испитаницима има и оних чији су се блиски рођаци бавили тиме. Исто тако, испитаници знају за поједине примере и случајеве врачања и бајања. Неке од прича су заиста необичне:

„Ја знам на Косову једну жену, Црногорка је била, она је знала да лечи жутицу, никада људи нису водили децу код лекара за жутицу, већ само код ње. Мој син је имао трећи крајник, температуру преко 40, одвели смо га код ње, она је нешто тамо бајала, ставила му прст у уста, провали му онај трећи крајник и њему је било добро. Такође сам имала и стрину – када смо раније кретали да оремо, копамо, ако она изађе мора да се сломи или јарам или нешто да пукне на колима. Ми смо увек говорили ако она изађе ми боље да се вратимо кући, ми не идемо даље на имање да радимо. Она и кад је долазила код нас, иако је она добра, има добру душу, али има очи тако урокљиве, мој син је увек почињао да вришти, не да плаче, већ вришти. И после тога цео дан не може да се смири. Онда га ми одведемо код ове Црногорке, она тамо почне неко олово да пали и он се аутоматски смири."

На питање да ли верују у црну магију, да ли знају за неки пример или причу о црној магији, одговорио је само један испитаник. Међутим, своје веровање или неверовање у црну магију, испитаник није изричито нагласио, већ је навео пример из свог живота за који је сматрао да га је црна магија успешно разрешила. Овај пример може се сматрати на неки начин његовом потврдом у веровање у црну магију.

Закључак

Резултати до којих смо дошли спровођењем методског поступка интервјуа и методе студије случаја, указују на то да избеглице са Косова и Метохије уважавају црквене ритуале, али их често не упражњавају, нити се то сматра

обавезним. Они ретко одлазе у Божју кућу, али се обраћају Богу, углавном за неку конкретну ствар, и то на најједноставнији начин. Богу се обраћају као што би се обратили било ком живом бићу. Стиче се утисак да ако не би имали неких већих потешкоћа, заборавили би да се помоле Богу.

Прво питање које сам им поставила било је: „Верујете ли у Бога?" Сви су се изјашњавали да верују. На основу оваквих одговора дошло би се до закључка да су изразито религиозни. Међутим, када би почели даље да одговарају на питања као што су: како он изгледа, да ли су сигурни да он постоји, шта их наводи на помисао да Бог постоји – сви они који су одговорили позитивно на прво питање почели би да показују одређену несигурност и да одступају од изнетог става. Такође, њихова вера се не заснива толико на ауторитету Светог писма (углавном га нису ни читали), колико на доказима Божје егзистенције за којима они трагају, било у личном било у колективном искуству.

Из свега овога произилази да људи из овога краја, чак и они који се декларишу као верници, не познају то учење, или га бар не познају у довољној мери. Они знају понешто, али све то интерпретирају на свој начин. Они верске истине прихватају на себи својствен начин, често се ослањајући на идеологију која је различита од хришћанске. Ту својеврсну веру Душан Бандић назива „народним православљем" – оно је скуп образаца религијског мишљења и религијског понашања која су усвојили његови следбеници.[3]

Литература

Благојевић, Ђорђевић 1998: М. Благојевић,, Д. Ђорђевић, *Религиозност становништва Југославије: Црква, држава и цивилно друштво*, Београд

Бандић 1997: Д. Бандић, *Царство земаљско и царство небеско*, библиотека XX век, Београд

Бандић 2010: Д. Бандић, *Народно православље*, библиотека XX век, Београд

Љуботина, Петак, Јанковић, Берц 2004: Д. Љуботина, А. Петак, Ј. Јанковић, Г. Берц, *Религиозност обитељи у сеоској и градској средини*, Институт за друштвена истраживања Загреб

Павићевић 1980: В. Павићевић, *Социологија религије*, Београдски издавачко-графички завод, Београд

Шушњић 1998: Ђ. Шушњић, *Религија 1*, Чигоја штампа, Београд

[3] Бандић Душан, *Народно православље*, библиотека XX век, Београд, 2010, стр. 57.

Milena ADAMOVIĆ

ATTACHMENT OF REFUGEES FROM KOSOVO AND METOHIA TO RELIGION AND CHURCH

Summary

The author of this paper tried hard to examine the attitudes of refugees from Kosovo and Metohia as regards their confession, attachment to the church and conception of God. Based on the conducted research and analysis of the given data, the author states the subject and aim of this paper were accomplished, although there were some questions the interrogates could not give the answer, or where they were given partly.

The author tried to determine the mentioned attitudes of refugees by obtaining answers to a wide range of questions made up in the poll, and being asked in the interview. By doing this kind of methodical procedure, the interrogates are mostly people declaring themselves as the ones who believe in God, they celebrate their Patron-saint's Day, give importance to the Saints, they celebrate great Orthodox holidays such as Christmas and Eastern, respect religious customs.

Furthermore, they go to the church during the great holidays, Patron-saint's Day, and memorial services. They fast only for Good Friday and Christmas Eve; they do not have special prayer's rules, and when they are saying their prayers to the God they do it because of their health. The author also came to the conclusion that women were ahead regarding the observance of religious rules. It is interesting to say that the interrogates do not talk about faith and church within their families, although their parents believe in God. They believe in the life after death, but they do not have a mental picture how it should look like, they are eager neither to read the Bible not watch religion-related broadcast on TV etc.

Key words: Kosovo and Metohia, religiosity, faith, church, religious practice.

Рад је предат 6. априла 2011. године, а након позитивног мишљења рецензената одлуком одговорног уредника „Баштине" одобрен за штампу.

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

ПОЛИТИКОЛОГИЈА

УДК 000000000000

Срђан СЛОВИЋ
Институт за српску културу Приштина/Лепосавић

МЕЂУНАРОДНЕ ОРГАНИЗАЦИЈЕ И УСПОСТАВЉАЊЕ МИРА И БЕЗБЕДНОСТИ НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ*

Апстракт: Овај чланак има за свој предмет деловање међународних организација на Косову и Метохији непосредно пре интервенције на Савезну Републику Југославију, за време интервенције и након њеног окончања и уопштено. Посебна пажња ће бити усмерена на стање током интернационализације косовског питања и последица које су потом уследиле и на однос између правила међународног права и политике силе у међународним односима.

После окончања интервенције, долази до успостављања цивилних и војних мисија на територији Косова и Метохије са проблемима који прате оваква подручја – обично се ради о посттрауматичним, неуралгичним и правно запостављеним подручјима. Уколико се овоме дода неефикасност, пристрасност саме међународне мисије и њена тежња за утврђивање коначног статуса покрајине без претходно утврђених стандарда, онда за последицу имамо недовољну заштиту мањина и незадовољавајућу безбедносну ситуацију.

Кључне речи: Косово и Метохија, безбедност, националне мањине, стандарди, статус, међународне организације, међународно право.

Главне међународне организације одговорне за успостављање међународног мира и безбедности

Од организација одговорних за успостављање међународног мира и безбедности истичемо међународне организације универзалног значаја: Друштво народа и Организација уједињених нација. То су организације колективне безбедности, с тим што се о Друштву народа може говорити само из историјске перспективе, јер је надомештено оснивањем ОУН 1945. године.

* Рад је рађен у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (бр. 178028), који је одобрило и финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

Регионалне организације се подводе под организације колективне одбране. Ту спадају: НАТО, Европска унија, Западноевропска унија, Европски савет и КЕБС/ОЕБС. О КЕБС-у се такође може говорити из историјске перспективе, јер је 1995. године званично прерастао из конференције у организацију ОЕБС (Организација за европску безбедност и сарадњу).

Пре преласка на њихову активност на кризном подручју Косова и Метохије, прво ћемо дати кратак осврт на њихову улогу у успостављању међународног мира и безбедности. О првој међународној организацији универзалног карактера, Друштву народа, може се говорити само из историјске перспективе. То је организација створена после Првог светског рата. Њене чланице су се обавезале на заједничку одбрану у случају напада на неку од њих који би дошао „изнутра", од било које државе чланице система. Основна идеја је била једноставна: акт агресије једне или више држава на било коју од чланица тог система, довео би аутоматски до одговора, па чак и оружаног, организовано и заједнички од свих земаља. Друштво народа није успело да испуни основни циљ због којег је било основано;

Пакт ДН није изричито забрањивао рат услед непостојања јасног дефинисања агресије те су државе у једном таквом стању опредељивале своје деловање не на основу јасно утврђених обавеза које проистичу из правних правила, већ претежно следећи властите тренутне интересе или идеолошке симпатије.[1] У том циљу су и починиоци очигледних агресија остали некажњени. ДН је остало углавном као европска организација, а ни међународни односи му нису ишли на руку – радило се о немогућности усаглашавања тековина либералне демократије, фашизма и комунизма (Михалка).

После Другог светског рата створена је међународна организација у правом смислу те речи и са великим очекивањима, Организација уједињених нација. Члановима 41. и 42. Повеље УН уређено је деловање држава чланица са циљем заштите и успостављања међународног мира и безбедности. Главни орган ове организације задужен за успостављање међународног мира и безбедности јесте Савет безбедности. Штавише, и Међународни суд правде, у својству главног судског органа УН, расправљајући о споровима међу државама чланицама увек када је било у питању очување међународног мира и безбедности исте упућивао је на Савет безбедности. Увек се позивао на Повељу УН. Једна од главних сметњи ефикасности УН тицала се употребе права вета, што је одговарало креаторима послератног међународног система. То право је спречавало да се принудне мере спроведу према великим силама или историјско-идеолошки блиским земљама.

[1] Ова тврдња се нашла ма мети критике Џона Мијаршајмера, што се кроз историју потврдило као тачно, јер су поједине државе из историјских или идеолошких разлога блиски пријатељи, те је мало вероватно да ће се придружити било којој коалицији против властитог пријатеља.

С друге стране, Повеља УН ничим није спречавала регионално организовање, па су у том циљу основане многе организације регионалног карактера одговорне за успостављање међународног мира и безбедности (члан 51. Повеље УН) – НАТО, Варшавски уговор (о коме се може говорити из историјске перспективе), Европска унија, Западноевропска унија, Савет за узајамну економску помоћ (нестао са нестанком Варшавског уговора), Савет Европе, КЕБС/ОЕБС.

КЕБС/ОЕБС је направио велики помак у погледу свог унутрашњег устројства, јер је из међународне конференције прерастао у међународну организацију од Ванкувера до Владивостока, тако да помало одступа од наведених регионалних организација. Нова Организација за европску безбедност и сарадњу се толико институционализовала да суштински са КЕБС-ом није имала никакве сличности. У њој не постоји никаква преговарачка равнотежа која је била битна за КЕБС; нема процеса усаглашавања ставова, јер не постоје више различите групе европских држава; нема заједничког именитеља интереса свих актера односа; консензус нема апсолутну важност као раније; процес одлучивања је неуравнотежен, јер је остала као целина само „моћна група развијених земаља". Организација се више бавила конкретним питањима везаним за примену начела и стандарда како у односима држава, тако и у области унутрашњег уређења и стања у државама чланицама.[2]

Уместо активности КЕБС-а у оквиру „три корпе", данашња активност ОЕБС-а се своди на процес „управљања кризама" (*crisis management*), што показује бројност њених мисија (*десет*), општих механизама (*четири*) и посебних механизама (*два*), као и постојање Високог комесара за избеглице и Бироа за демократске институције и људска права. Проблематика друге хелсиншке „корпе" (*економска сарадња*) фактички је прешла на Европску унију, односно њену политику према масовним захтевима европских земаља за придруживање или сарадњу, а питањима безбедности све више се бави НАТО.

Једна од улога нове организације била је и да успешно спроведе процес усмеравања *преображаја* у бившим социјалистичким земљама, као и да прошири надлежност у правцу решавања конкретних питања у кризним ситуацијама и случајевима повреде људских права. Да би се ово успешно спровело, била је неопходна већа институционализација. Институционализација је, сама по себи, представљала и проблем. Ово због тога што је у пракси дошло до „раскорака између доста широког захвата на плану институционализације и недовољне одређености у погледу стварних улога неких од новостворених органа".[3] У пракси, ОЕБС је постигао мање резултате у односу на НАТО и ЗЕУ.

---

[2] Љубивоје Аћимовић, *Конференција о безбедности и сарадњи у Европи*, Међународни проблеми, 1992, бр. 1–2, 182–184; наведено према: Момир Стојковић, *Противречности европских процеса и односа*, Међународна политика, 1030/95, 2.

[3] *Исто*.

Улога Европске уније (ЕУ), Западноевропске уније (ЗЕУ) и Европског савета (ЕС) показала је боље практичне резултате, а посебно у оквиру програма ЕСДП – Безбедносна и одбрамбена политика Европске уније, као и кроз сарадњу са НАТО-ом. У његовом развоју издвајамо *три периода*: период пре установљења ЕСДП, период рада на стварању програма, и трећи, период оперативних активности овог програма.

Први период је тзв. *хладноратовски период* установљења програма, чија се основна карактеристика састојала у томе да су државе чланице своје циљеве националне безбедности остваривале *чланством* у *војним организацијама*. У том периоду чланство у НАТО није имало алтернативу. Европска економска заједница (ЕЕЗ) усредсређивала се на питања економске сарадње, а источноевропске земље су своје интересе остваривале чланством у Савету за узајамну економску помоћ (СЕВ) и Варшавском пакту, осим Југославије, која је била несврстана.

Међутим, нестанком ВУ, НАТО се нашао у позицији војног савеза. Да би се попунио вакуум настао нестанком ВУ, чланице Европске заједнице (ЕЗ) инаугурисале су Програм заједничке спољне и безбедносне политике (ЦФСП). Усвајањем овог програма, питања безбедности су се први пут поставила у оквиру ЕЗ. ЗЕУ би у том случају имала *оперативну* улогу и спроводила одлуке и акције ЦФСП (Уговор о ЕУ, чл. Ј.4.1 и Ј.4.2.). ЗЕУ своју инкарнацију доживљава крајем осамдесетих година,[4] тачније 1984. године, када је на састанку Министарског савета у Риму одлучено да она треба да спроводи одредбе ЕУ, а посебно оне које се тичу одбране узимајући у обзир моћ сваке државе чланице понаособ. На овом степену развоја програма ЕСДП, треба истаћи да се никако *не ради о дисконтинуитету* са НАТО-ом, већ се ЗЕУ посматра као допуна а не алтернатива НАТО-у. То се види и из циљева ЗЕУ – она је више пледирала ка томе да буде међувладина а не наддржавна организација.[5] Почетак употребе ЗЕУ као замајца одбрамбене политике ЕУ покренуо је неколико веома битних питања одбрамбене политике држава чланица. То су питања *чланства и узајамних односа* наведених организација. За чланство је речено да је немонолитно (Табела 1), а односи

[4] ЗЕУ је основана Бриселским уговором 1948. године. То је био Уговор о привредној, социјалној и културној сарадњи и колективној самоодбрани. Првобитно је тај уговор потписало пет држава, 23. октобра 1954. године овом уговору приступају још два чланице (Савезна Република Немачка и Италија) и организација мења назив у Западноевропска унија. Године 1988. уговор о приступању потписују Португалија и Шпанија, а постају чланице 1990. године. И Грчка је 1992. године добила позив за чланство, а формално постала члан ЗЕУ 1995. године. За чланство у ЗЕУ треба рећи да оно није идентично чланству у НАТО и ЕУ.

[5] Детаљније о овоме видети у: Richard Whitman, *NATO, EU and ESDP: An Emerging Division of Labour*, Contemporaty Security Policy, No 3, 2004, 430–451.

између ЕУ и ЗЕУ треба да се развијају као одбрамбена компонента ЕУ у циљу јачања европског стуба НАТО-а. У том циљу је Савет министара ЗЕУ усвојио Петерсбершку декларацију у јуну 1992. године са циљем проширења подручја свог деловања на употребу борбених снага ради овладавања кризама. На тај начин су снаге ЕСДП могле да спроведу у дело захтеве ЕУ. ЗЕУ, са своје стране, није била спремна за самостално извођење операција, па је на састанку НАТО у јануару 1994. године у Бриселу дошло до потврде принципа расположивости војних снага снагама ЗЕУ путем Комбинованих снага за заједничке задатке (ЦЈТФ). Пошто овај концепт није имао неких већих успеха, у мају 1997. године дошло је до наименовања Врховног команданта удружених снага Европе (DSACEUR) – представљао је кључно тело у односу између НАТО и стратегијске команде ЗЕУ.

Табела 1

Европске организације				
ОЕБС	НАТО	ЕУ Ирска Аустрија	Шведска Финска	
Пољска Чешка Словачка Мађарска Бугарска Румунија Естонија Литванија Летонија Албанија Словенија Хрватска Босна и Херцеговина Југославија	САД Канада Турска Исланд Норвешка	Грчка Данска ЗЕУ Белгија Немачка Француска Италија Луксембург Холандија Португалија Шпанија Велика Британија		Русија Белорусија Украјина Молдавија Казахстан Узбекистан Туркменистан Таџикистан Јерменија Азербејџан Грузија
	Малта Сан Марино Ватикан	Лихтенштајн Кипар Швајцарска Мароко		

Извор: З. Бжежински, Велика шаховска табла, II издање, Подгорица: ЦИД и Бањалука. Романов, 2001 (стр. 58)

Даљи корак ка успостављању бољих односа између ЗЕУ и ЕУ било је потписивање Амстердамског уговора у јуну 1997. године. Овде су чак биле у питању и опције *интеграсања* ЗЕУ у ЕУ. *Овладавање кризама* био је један од најважнијих задатака ЕУ.

Прелаз ка оперативној фази деловања ЕСДП омогућен је *променом става* британске администрације према војној димензији ЕУ. На Француско-британском самиту у Сент-Малоу 1998. године донета је Заједничка декларација о европској одбрани и означавала је дубље преиспитивање британске позиције по овом питању. Први пут у историји европских интеграција две значајне војне снаге постигле су *сагласност по питању безбедности*. Састанак у Сент-Малоу се узима као *почетак европског пројекта одбране*. На састанку у Келну 1999. године, Савет Европе [6] је истакао привржености француско-британској позицији из Сент-Малоа, чиме је истакао и могућност свог рада на пољу *безбедности*. Основни циљ ЕУ требало би, према одредбама овог састанка, да буде успостављање *сопствених капацитета* за аутономна дејства, који ће имати подршку у респектабилним војним снагама.

Састанак у Хелсинкију у децембру 1999. године наставио је даљи тренд развоја ЕСДП и тежио је ка томе да ЕУ спроводи војне операције онде где НАТО *није био ангажован*. Ово је иницијални период практичног извођења операција са војном моћи од 60.000 трупа и 200.000 чланова војног особља. Значај Хелсинкија је био у томе што је ЗЕУ оставио *без главне улоге*.[7] Постепено се вршила њена интеграција у ЕСДП програм ЕУ. Број снага ЕСДП је порастао на 100.000 трупа, 400.000 летелица и 1.000 бродова.[8] Савет Европе је касније договорио нови план под називом „Headline Goal 2010“ (са главном улогом до 2010).

НАТО је у последњих двадесетак година прерастао од пакта за регионалну безбедност у међународну организацију са циљем борбе против тероризма, спречавања ширења (пролиферације) нуклеарног оружја и гарантовања европске

[6] Савет Европе је најстарија политичка организација на старом континенту. Основана је 1949. године у Лондону уговором који је потписало десет чланица. Сада броји 47 чланица (последња је приступила Црна Гора). Од европских држава чланство нема још само Белорусија, чији је статус госта суспендован због непоштовања људских права и демократских начела. Статус посматрача има пет држава, од којих су четири ваневропске (САД, Мексико, Канада, Јапан уз Ватикан). Седиште му је у Стразбуру. Основни циљеви ове организације су заштита људских права, парламентарне демократије и владавине права уз промовисање свести о европском идентитету заснованом на заједничким вредностима. Главни органи су му Комитет министара, Парламентарна скупштина Савета Европе, Конгрес локалних и регионалних власти и Секретаријат. Званични језици су енглески и француски.

[7] На састанку ЗЕУ у Порту у мају 2000. године расправљало се о даљој будућности ове организације. Након састанка у Марсељу у новембру исте године, ЗЕУ се трансформисала у споредну организацију.

[8] Richard Whitman, *NATO, EU and ESDP...*, *op. cit.*, 439.

безбедности. То је радио и ради кроз своја два стратегијска концепта из 1991. и 1999. године: Први стратегијски концепт се тицао *промоције партнерства* у Европи са бившим чланицама ЗЕУ и Русије, смањења стајаће војске и припрема за овладавање кризама. Пошто више није било претњи са Истока, 1994. године је свечано уведен програм *Партнерство за мир*, као један од облика сарадње у безбедности (*cooperative security*). Други концепт се тицао *овладавања кризама* (*crisis management*) и свечано је усвојен на педесетогодишњици НАТО-а на састанку у Вашингтону, априла 1999. године.

Улога НАТО-а још више добија на значају када се узму у обзир ризици од нуклеарног, хемијског и биолошког оружја. У том циљу је истакнут значај пријема *нових чланица* и успостављање блискијих односа са Украјином и Русијом. НАТО се дефинитивно показао као чинилац гарантовања безбедности, овладавања кризама и одржавања међународног мира и безбедности изван својих граница.

Пошто је постао флексибилна организација способна да се носи са широким спектром задатака независно и у сарадњи са другим организацијама, пред њим су се на почетку 21. века поставили и *нови изазови* у смислу заштите људских права, иза којих се, мора се признати, крију и идеолошки циљеви и превелика жеља за експанзијом а све у циљу новог светског поретка (Pax Americana).

Процес ширења и придруживања је текао *планski и континуирано*. Само проширење је отворило нову могућност модернизације, стандардизације и флексибилности уз повећање демократске контроле војске држава чланица. Проширење је спровођено и још увек се спроводи уз узимање у обзир економске и политичке моћи држава чланица и поштовање њиховог националног интереса. Као приоритет је утврђено и непогоршавање односа са Русијом, мада Русија није вољна да уђе у НАТО и у том циљу не подржава улазак Украјине и Србије. Земље које су постале чланице требале су да имају добро организоване, дисциплиноване и професионалне војске, демократску власт, нису смеле да имају граничне сукобе и да угрожавају права националних мањина. Да би био ефикаснији и ефективнији у погледу пријема нових чланица [9] НАТО је усвојио *Акциони план за чланство* (МАР), тако да је до краја прве декаде 21. века НАТО допро до граница Украјине и Русије, а земље западног Балкана окружио као једно острво изван европске безбедносне сфере.

---

[9] НАТО је основан априла 1949. године у Вашингтону као организација која ће спорове решавати мирољубивим средствима како мир и безбедност у међународним односима не би били угрожени (члан 1). НАТО до сада окупља 26 чланица уз констатацију да су 2008. године Хрватска и Албанија позване у чланство. Прве источноевропске земље примљене у чланство су биле Чешка, Мађарска и Пољска 1999. године, а други круг пријема је био 2004. године када је примљено седам земаља (Бугарска, Естонија, Летонија, Литванија, Румунија, Словачка и Словенија). Што се програма Партнерство за мир тиче, до сада су регистроване 32 чланице.

На састанку у Прагу 2002. године, одлучено је да се ЕУ обезбеди приступ НАТО средствима и могућностима, за оне операције у којима он није ангажован. Потоњи састанак у Истанбулу из јуна 2004. године инаугурисао је *поделу рада* између НАТО и ЕУ, уз симболичку одлуку да се заврши мисија снага СФОР и замени мисијом АЛТЕА.

На основу свега изложеног и узимајући у обзир тренутну праксу у односима између НАТО-а и ЕУ, можемо рећи да *ЕУ још увек не поседује* војне капацитете нити политичку вољу да створи један безбедносно-одбрамбени блок независан од НАТО-а. Овакву ситуацију ћемо имати све док НАТО-ом доминирају САД, а политика ЕСДП буде у сенци односа НАТО–САД–ЕУ. На овом ступњу развитка тих односа треба више инсистирати на комплементарности него на конкурентности њихове улоге, јер се САД приписује улога послехладноратовског „либералног хегемона".

Деловање међународних организација током сукоба на Косову и Метохији

Сукоб власти са албанском страном 1998. године је добио разорне облике. Дошло је до герилских акција широких размера Ослободилачке војске Косова, а и до репресивних мера полицијских снага и Војске Савезне Републике Југославије, а самим тим и до великих људских жртава и разарања. Све то је довело до хуманитарне катастрофе међу албанским становништвом, али ни српско није било поштеђено последица. Овим се коначно косовско питање интернационализовало. Разговори су постепено прерастали у преговоре којима се обавештавају Контакт група за бившу Југославију, ОЕБС, ЕУ и Савет безбедности. Сусрети између Милошевића и Ругове нису дали неке конкретне резултате. Албанска страна је вршила притисак ради прекида оружаних дејстава где су страдали и цивили. Непопустљивост албанске стране у захтеву за формирање независног Косова тражила је јасан одговор међународне заједнице, чији су витални интереси превазилазили непомирљивост страна у сукобу. Власт није показала спремност за разговоре, тако да је опет уследила репресија. Главну карактеристику ове етапе представљало је пуно укључење међународне заједнице у контролу стања на територији Косова и Метохије. Притисак међународног фактора је имао успеха. Овоме је допринело и изјашњавање међународног фактора против давања независности Косову у прилог очувању територијалног интегритета и суверенитета Савезне Републике Југославије. Правну базу ове ситуације представљали су сагласност између председника Савезне Републике Југославије и председника САД као и Споразум о верификацији стања на Косову између ОЕБС-а и Савезне Републике Југославије и Ваздушној контроли НАТО и Савезне Републике Југославије. Обавезе албанске стране и Савезне Републике Југославије утврђене

су резолуцијама 1160, 1199 и 1203 из 1998. године. У резолуцијама се истиче да све оно што се догодило 1998. године представља континуирану претњу миру у региону, а и даље се позива на Главу VII Повеље УН, која омогућава вођење адекватних акција различитог карактера у циљу смиривања евентуалних нових борби и у случају одбијања или блокирања преговора. Захтева се повлачење одређених контингената специјалних полицијских и војних снага Савезне Републике Југославије и одређена контрола на терену или из ваздуха, прекид терористичких акција и неодложан почетак преговора.

Из наведеног се очигледно види да су српској страни наметнуте веће обавезе и да се она сматрала одговорном за ову ситуацију. Од албанске стране се, поред прихватања преговора, тражило и поштовање територијалног интегритета Савезне Републике Југославије. Надаље, тражило се и поштовање права на самоопредељење у његовом унутрашњем смислу, тј. у складу са Декларацијом о принципима међународног права о пријатељским односима међу државама у складу са Повељом УН из 1972. године.

После неуспеха дугих преговора поводом ситуације на Косову, НАТО је уз сагласност и учешће Европске уније и ОЕБС-а, без консултација и одобрења Савета безбедности, предузео акцију бомбардовања Савезне Републике Југославије. Надлежност Савета безбедности је у потпуности била заобиђена.

Као што се већ зна, бомбардовање је трајало 78 дана. Током тог чина били смо сведоци већ потврђене праксе да се војна сила користи у незаконите сврхе увек када то одлуче велике силе, без обзира на своје правне обавезе и опште норме међународног права. Овога пута су то учиниле САД и велике силе западне Европе. НАТО је употребљен као инструмент такве политике. Предузета је интервенција агресивног карактера да би се избегао вето Русије и Кине.

Чим су се циљеви интервенције испунили, питање је враћено у Уједињене нације и Савет безбедности је преузео своју улогу. Усвојио је Резолуцију 1244 (1999) за коју су гласали сви чланови Савета, осим Кине која је била уздржана. Позивом на Главу VII Повеље Уједињених нација легализовано је повлачење југословенских војних и полицијских снага, а мултинационалним снагама састављеним претежно од НАТО трупа поверен је надзор над очувањем мира на Косову и Метохији.

Тачно је и то да је формално потврђен суверенитет Савезне Републике Југославије на територији Косова и Метохије, али је Савет безбедности донео одлуку да се под окриљем Уједињених нација формира Међународна прелазна администрација (УНМИК) са задатком да делује ради формирања мултиетничког и демократског друштва. Савет безбедности се овде нашао у необичној ситуацији: у самој резолуцији се ниједном речју не помиње чињеница да иза свега стоји оружана и незаконита интервенција са својим ефектима без одобрења Савета безбедности.

У овом контексту треба поменути и саветодавно мишљење Међународног суда правде који је негативно одговоривши на захтев југословенске владе која је тужила десет чланица НАТО-а због повреде правила забране претње или употребе силе и затражила прекид бомбардовања, приметио да је Савет безбедности посебно одговоран на бази Главе VII Повеље да предузме акције у случају претње миру.

НАТО се у својим образложењима служио већ познатом реториком везаном за неуспеле преговоре у Рамбујеу, масовне репресивне мере југословенских војних и полицијских снага које су непропорционалне и погађале албанско становништво. Међутим, међународно право стоји на становишту да незаконити акти не могу бити оправдање за војну интервенцију без одобрења Савета безбедности, осим у случају индивидуалне или колективне самоодбране.

После завршетка интервенције, изгласавања Резолуције 1244 и склапања Кумановског споразума, снаге војне и цивилне мисије УН наставиле су деловање на Косову и Метохији. Али и тада се већ видело да се у погледу одређивања будућег (коначног статуса) Косова ишло на независност као главну опцију. Уследили су разговори на ту тему, а после одвајања Црне Горе и доношења Устава Републике Србије, почели су и званични разговори о будућем статусу Косова. Оно што је било необично јесте чињеница да је рок за преговоре био веома кратак – само четири месеца. Нормално, сами преговори су, као што се и могло очекивати, били неуспешни. Србија је имала неколико решења за насталу ситуацију, док је албанска страна инсистирала само на независности као једином исправном решењу. Тиме они нису имали већи маневарски простор за дуже и конструктивније преговоре, а крајњи компромис српског преговарачког тима састојао се у предлогу „више од аутономије али мање од независности".

Услед неуспешног завршетка преговора, Генерални секретар Уједињених нација је овластио специјалног изасланика (Марти Ахтисари) да са својим тимом направи извештај о стању на Косову и Метохији и донесе план о будућем (коначном) статусу Косова. Резултат овог извештаја се знао унапред. Ахтисаријев тим је донео одлуку о надгледаној независности Косова. Оно што је овом приликом веома упечатљиво, необично и противправно јесте чињеница да је Ахтисаријев план у потпуности игнорисао чињеницу да је Србија, као чланица Уједињених нација, донела Устав којим су Косово и Метохија саставни део Републике Србије. Надаље, саме Уједињене нације једној својој чланици и сувереној држави одузимају један део њене територије.

Из претходно наведеног поставља се још једно питање: да ли су велике силе у обавези да поштују међународно право? Уколико међународно право схватимо као резултат компромиса његових субјеката, логично је да је у процесу настајања тих компромиса моћ државе играла велику улогу. С друге стране, та моћ није могла изаћи изван оквира достигнутог развоја.

Као пример можемо узети Хитлерову Немачку.[10] Њени стандарди су били давно превазиђени, иако је једно време била најмоћнији чинилац у Европи. Међутим, ропско начело се није могло усадити у савремени живот. Овога се данас плаше и савремене водеће силе у свету, тако да њихова моћ почиње да се разводњава – можда је ово и вид стрепње од њихове самовоље?! Међународно право мора да се прилагођава новим условима, јер синтагма „ultima razio" (на силу једног се одговара силом другог, или, рат је последње средство за прибављање правде) у данашњим условима не представља прихватљив одговор, због тога што може довести у питање и саму људску врсту.

И данас постоје норме међународног права које се не могу кршити, независно од моћи којом једна држава располаже. Ту сигурно спада поменуто питање употребе силе заједно са нормама признатим од стране цивилизованих нација.[11] С друге стране, као што се из поменуте НАТО интервенције на Савезну Републику Југославију могло видети, многе државе траже легитимитет употребе силе (хуманитарна интервенција, заштита људских права и др.). И поред тога што реализам и даље доминира и доминираће још једно време у међународним односима и међународном праву, будућност међународног права треба посматрати са оптимистичког аспекта; оно ће све више бити у спрези са унутрашњим правом а разлике међу њима ће ишчезавати. Штавише, многе норме међународног права које се тичу извршавања међународних уговора преузете су из унутрашњег права. Да реализам све више уступа место либерално-институционалистичким варијантама говори и чињеница да институције добијају на све већем значају, да се сила и моћ полако релативизују и да чак и велике силе почињу више да воде рачуна о правилима међународног права и морала.

Деловање међународних организација на Косову и Метохији после доласка међународних цивилних и војних мисија

Као што је већ познато, Војно-техничким споразумом од 9. јуна 1999. године у Куманову[12] и доношењем Резолуције 1244,[13]10. јуна исте године, окончана су ратна дејства на Косову и Метохији. Доношењем ове резолуције на територији Косова и Метохије успостављена је међународна војна и цивилна

[10] Радослав Стојановић, *Спољна политика и државно уређење*, Досије, Београд, 2001, 262.

[11] Норме и начела признати од стране цивилизованих нација спадају у правне изворе које користи Међународни суд правде у Хагу приликом доношења одлука и давања саветодавних мишљења.

[12] Војно-технички споразум, Међународна политика, бр. 1085-86, октобар–новембар 1999.

[13] Резолуција СБ ОУН 1244, 10. јуни 1999, Међународна политика, бр. 1085-86, октобар–новембар 1999.

управа за почетни период од 12 месеци, која је требало да се настави и након тог периода уколико Савет безбедности не одлучи другачије.

Војну управу на Косову и Метохији спроводе међународне безбедносне снаге – КФОР (Kosovo Forces), чији се мандат такође заснива на поменутој Резолуцији 1244. Основна функција КФОР-а састоји се у „успостављању и обезбеђењу таквог међународног окружења у коме избеглице и расељена лица могу да се врате својим кућама у безбедности, а међународно цивилно присуство може да функционише", као и да осигура јавну безбедност и ред док међународно цивилно присуство не преузме одговорности за спровођење тог задатка.[14]

Рад УНМИК-а се одвија у пет фаза чијом реализацијом испуњава свој мандат. Прва фаза се тицала успостављања ауторитета у виду неке врсте власти у неорганизованој и анархичној косметској средини. Друга фаза била је успостављање сопствених привремених државно-административних, јавних и социјалних институција и њихово функционисање уз истовремену подршку репрезентативним косметским политичким структурама. Трећа фаза била је усмерена на припрему општих избора на Космету. Четврта фаза је представљала заједнички рад са изабраним представницима грађана Космета, надзор над њиховим радом и организовање привремених самоуправних институција на Косову и Метохији од представника грађана. Пета фаза се тицала и још увек се тиче преноса власти и ауторитета са привремених институција на сталне институције које се формирају кроз политичке споразуме. До овог преноса је дошло након изгласавања Ахтисаријевог плана о надгледаној независности Косова, самопроглашења независности покрајине и усвајања Устава Косова и доласка мисије ЕУЛЕКС. Ова фаза ће коначно бити завршена након потпуног повлачења поменутих мисија са територије Косова и Метохије.

Организација УНМИК-а почива на четири ступа (*four pillars*) који представљају оквире демократског друштва: УНМИК полиција и одељење за правосуђе, заједничке прелазне административне службе, изградња јавних и социјалних институција уз спровођење избора где велику улогу игра ОЕБС, економска реконструкција и развој, где одлучујућу улогу игра Европска унија. Шефови ових стубова су истовремено и заменици специјалног представника генералног секретара (СПГС). СПГС се налази на челу међународне цивилне и војне управе и има врховну законодавну и извршну власт. За свој рад директно одговара генералном секретару УН. Он има велика овлашћења, јер је преузео све управне и законодавне ингеренције Србије, укључујући и право да именује и разрешава судије и цивилне службенике, да управља свом покретном и непокретном имовином, новчаним средствима, банковним рачунима и осталом државном, друштвеном имовином и капиталом. Пошто

[14] Војно-технички споразум, *op. cit.*, 111.

се овде радило о великој количини власти концентрисаној у једној личности, што се сматрало недемократским јер је почивало на принципима јединства а не на принципима поделе власти, почело се са преносом надлежности . Тај пренос је прво ишао ка привременој цивилној мисији – УНМИК, а касније ка новооснованим институцијама самоуправе на Косову и Метохији. Управо је овај пренос означио почетак негативних последица по суверенитет Србије, раније Савезне Републике Југославије, јер је дошло до његове потпуне дерогације. Касније су СПГС и УНМИК неповратно „гурали" Косово и Метохију ка независности, где је план Мартија Ахтисарија био само логична последица свега тога. Још једном се у пракси потврдило да сила надвлађује право (*la force l'emporte sur le droit*). Наш чувени професор међународног права Милан Бартош истакао је да постоји „неразлучива веза између политике и међународног права". Другим речима, и поред најбољих правних норми и решења (а они су, у ствари, ретки), до њиховог доследног спровођења долази само ако то жели политика.[15]

Управо због претходно наведене чињенице УНМИК није успео да удовољи свом задатку спровођења и заштите људских права уз осигурање безбедног повратка свих избеглица и расељених лица. Још једна грешка коју су направили досадашњи специјални представници генералног секретара УН тиче се политике стандарда Косова и Метохије. Ово је било дело првог СПГС, Бернара Кушнера (Bernard Kouchner), који је 15. маја 2001. године донео Уставни оквир за привремену управу на Косову. Крајем 2003. године други СПГС, Михаел Штајнер (Michael Steiner), изнео је одређени број међународних стандарда које би косовске институције и друштво требало да испуне пре него што почну преговори о будућем статусу Косова.[16] Проблем је настао због тога што се почело са потоњим процесом утврђивања статуса Косова без претходно спроведених стандарда. Дакле, радило се о политици *статус пре стандарда*, а не обрнуто. Доле наведени стандарди су веома оптимистички и амбициозно постављени, али их је пракса демантовала. Основна примедба упућена на рачун „стандарда" тиче се чињенице да су они сачињени без учешћа косовских Срба и Владе Републике Србије. Они представљају више жељу него правни акт који би сваком појединцу гарантовао уживање основних права и слобода.

---

[15] Милан Шаховић, *Међународно право у међународним односима*, ЈП Службени гласник, Београд, 2008, 355.

[16] Стандарди су побројани у осам тачака: 1. постојање ефективних репрезентативних и функционалних демократских институција; 2. спровођење владавине права; 3. слобода кретања; 4. одрживи повратак избеглих и расељених лица и поштовање права етничких заједница; 5. стварање основе за тржишну економију; 6. поштовање права на имовину; 7. нормализација дијалога са Београдом; 8. трансформација Косовског заштитног корпуса у складу са његовим мандатом.

Спровођење стандарда је било услов потоњих преговора о будућем статусу Косова и Метохије. Међутим, Албанци нису могли да чекају испуњење стандарда. Кривицу за бројне промашаје приписивали су међународној заједници. Ова незадовољства су се у марту 2004. године пренела на улице, када је дошло до експлозије протеста против Срба и УН, који су уздрмали покрајину. Опљачкано је више од 30 српски цркава и манастира, најмање 4.500 Срба и других мањина је протерано из својих домова. УНМИК је, *post mortem*, признао да је побуна била резултат разочарања и стрепњи због неизвесног будућег статуса Косова. Виновници побуне и нереда још нису откривени.

У оваквој атмосфери су почели преговори о будућем статусу Косова. Одмах треба рећи да они нису проистекли из рационалног потеза Срба и Албанаца усмереног ка помирењу, већ су резултат осећања фрустрације и презасићености међународне заједнице нерешеношћу питања статуса. Због тога и преговори о коначном (будућем) статусу Косова нису следили претходно спровођење стандарда. Испало је да статус претходи стандарду, а не обрнуто.

Српска страна је током преговора заступала принципе суверенитета и територијалног интегритета и све своје ставове изразила у Резолуцији Народне скупштине о мандату за политичке преговоре о будућем статусу Косова и Метохије. Поштујући принципе међународног права и тековине до којих су стигли цивилизовани народи, Србија је желела да се националне мањине и верски објекти максимално заштите. Коначни став Србије током преговора који су трајали током 2006. године и завршили Ахтисаријевим планом (фебруар 2007), могао се свести на једну реченицу: „више од аутономије а мање од независности". Од овога се никако није могло одступати. Албанска страна је инсистирала на својој бројности, на немогућност повратка на стање из 1999. године и на новим нормама међународног права које су *in statu nascendi*: да је Косово случај *sui generis*, да се мора поштовати право на самоопредељење до отцепљења и фактичко стање.

Усвајањем плана Мартија Ахтисарија о надгледаној независности Косова, створени су услови за проглашење независности покрајине. Савет безбедности није усвојио Ахтисаријев план, после чега је чувена „Тројка" (САД, ЕУ и Русија), омогућила додатне преговоре између две стране крајем 2007. године. Ти разговори су такође завршени безуспешно: без договора око статуса Косова и без одлуке Савета безбедности УН о њему. Након тога, 17. фебруара 2008. године скупштина Косова је усвојила Декларацију о независности са 109 од укупно 120 гласова. Србија је овај акт осудила и поништила као нелегалан. У априлу је усвојен Устав Косова, тако да је Косово полако постајало независна држава, иако стандарди нису испуњени, многа питања остала нерешена, а мултиетничност и мултиконфесионалност постали пуки сан. Непризнавање новонастале творевине у Савету безбедности УН, говоре

нам о томе да је на снази декларативна теорија признања држава или влада, а не конститутивна. Самим декларативним чином признања држава постаје субјект међународног права независно од тога да ли испуњава конститутивне услове за то. Признање постаје пуки политички чин, а право остаје у другом плану.

Литература

Аћимовић 1987: Љ. Аћимовић, *Наука о међународним односима, īеорије и исīраживачки īравци*, Научна књига и ИМПП, Београд

Aron 1964: R. Aron, *Paix et guerre entre les nations*, Calman Lévy, Paris

Bell 2005: R. Bell, *NATO's Transformation Scorecard*, NATO Review, Special Issue, Spring

Booth, Smith 1995: K. Booth and S. Smith, *International Relations Theory Today*, Oxford, Politiy

Dimitrijević 1973: V. Dimitrijević, *Pojam bezbednosti u međunarodnim odnosima*, Beograd, Savez udruženja pravnika Jugoslavije

Ејдус 2008: Ф. Ејдус, *Безбедносī, кулīура и иденīишеī у Србији*, Безбедност западног Балкана, број 7–8.

Kenedi 1999: P. Kenedi, *Uspon i pad velikih sila*, Službeni list, CID, Beograd/Podgorica

Mearsheimer 1990: J. Mearshiemer, *Back to the Future*, International Security 15, No 1, Summer

Nye 1990: J. Nye, Soft Power, Foreign Policy, Fall

Рачић 1985: О. Рачић, *40 īодина УН*, Међународни проблеми, ИМПП

Seroka 2007: J. Seroka, *Security Considerations in the Western Balkans: NATO's Evolution and Expansion*, East European Quarterly, No 1, March

Симић 1999: Д. Симић, *Поредак свеīа*, Београд, Завод за уџбенике и наставна средства

Словић 2009: С. Словић, *Аронова īеорија међународних односа и акīуелно косовско īиīање*, Институт за српску културу, Приштина/Лепосавић

Стојановић 1982: Р. Стојановић, *Сила и моћ у међународним односима*, Београд, Радничка штампа

Шаховић 2008: М. Шаховић, *Међународно īраво у међународним односима*, ЈП Службени гласник, Београд

– Vukadinović 1997: R. Vukadinović, *Postkomunistički izazovi sigurnosti*, Grude, Grafotisak

Whitman 2004: R. Whitman, *NATO, EU and ESDP: An Emerging Division of Labour*, Contemporary Security Policy, No 3, December

Srđan SLOVIĆ

INTERNATIONAL ORGANIZATIONS AND ESTABLISHING OF PEACE AND SECURITY IN KOSOVO AND METOHIA

Summary

In this paper the author points out to the importance of main organizations for establishing of international peace and security. They are the following: League of Nations, United Nations, Organizations of European Security and Co-operation, Conference of European Security and Co-operation, European Council, West European Union and NATO. Until the end of the Cold war, the universal organizations have played primordial role, but after the mentioned period the regional ones took the lead. The reason lies in the shift in balance of power – from bipolar to unipolar. The League of Nations and CESC can be observed from the historic perspective.

NATO and UN played a crucial role during the internationalization of Kosovo issue and the act of intervention itself. NATO demonstrated its power and proved in the absence of real balance of power, la force l'emporte sur le droit. On the other hand, UN had passed several resolutions that condemned violence in Kosovo and Metohia (1160, 1199 and 1203 – all passed in 1998). During 1999 Security Council had passed a famous Resolution 1244, by which it was decided a civic and military mission should be established in Kosovo and Metohia – UNMIK and KFOR.

KFOR dealt with security issues in order to ensure the respect of it to all nationalities in Kosovo and Metohia. UNMIK set a very ambitious task lying ahead trying to establish standards before the future status. Realizing that it would be impossible to reach the standards, UNMIK started with the policy of status determination without standards establishing. The outcome of such policy is Ahtissari's Plan for supervised Independence of Kosovo, and finally the Declaration of Self-proclaimed Independence of Kosovo. We are also witnessing the transfer of horizontal and vertical effective state authorisations to the mentioned international organizations, bearing in mind problems it encounters. NATO deals with security issues, but European Union being unable to deal with such tasks (ESDP policy is to be as attempt), is more concentrated on economic issues.

Key words: Kosovo and Metohia, security, national minorities, standards, status, international organizations, international law.

Рад је предат 1. априла. 2011. године, а након позитивног мишљења рецензената одлуком одговорног уредника „Баштине“ одобрен за штампу.

УДК 000000000000

Ненад А. ВАСИЋ
Институт за српску културу – Приштина/Лепосавић

ОДАБРАНА ПРИВРЕДНА ЗАПАЖАЊА – БРАНИСЛАВ Ђ. НУШИЋ *О КОСОВУ*[*]

Апстракт: Поред тога што је био писац, комедиограф и публициста, Бранислав Ђ. Нушић се у монографији *Косово – Опис земље и народа*, бавио и привредним приликама. Када се ради о ондашњој привреди Косова, Нушић се пре свега фокусирао на пољопривреду и сточарство, миграције становништва и пијаце. У овом научном раду, размотрена су одабрана привредна запажања једног од најпознатијих чиновника у Краљевско-српском конзулату у Приштини.

Кључне речи: Бранислав Ђ. Нушић, Косово, привреда, пољопривреда и сточарство, миграције становништва, пијаца.

Увод

Једна од најзначајнијих јавних личности у Србији крајем XIX и почетком XX века био је Бранислав Ђ. Нушић,[1] писац, комедиограф,[2] дипломата,[3] али

---

* Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (Ев. бр. 178028), који финансира Министарство просвете и науке, Републике Србије.

[1] Бранислав Ђ. Нушић је рођен у Београду 8. октобра 1864. године у сиромашној породици трговца грчког порекла. С обзиром на оспоравање датума и места рођења, Нушић је дао и своје разумевање свега тога. „Код мог рођења није само датум споран, већ и само место.“ Бранислав Нушић, *Аутобиографија*, Bookland, Београд, 2006, 15. Детињство проводи у Смедереву. Основну школу завршава у Смедереву, а гимназију у Београду. Студије права започео је у Грацу, а завршио их у Београду. „У досијеу Бранислава Нушића, из Уверења Велике школе у Београду од 2. 10. 1884. види се да је као студент био уписан под именом Алкибијад Нуша и да је за две године на Правном факултету положио енциклопедију права и историју српског народа“, Миодраг Митић, *Поете у фраку*, Филип Вишњић, Београд, 2002, 273. За време студија променио је „своје име у Бранислав Нушић“, Митић, *исто*, 274. Умро је 19. јануара 1938. године у Београду.

[2] Своју прву комедију – *Народни посланик*, Нушић је написао 1885. године.

[3] О дипломатији уопштено види: Миодраг Митић, *Дипломатија*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1999.

и публициста.[4] Своју дипломатску каријеру Бранислав Нушић започео је крајем девете деценије XIX века, тј. 1889. године, а завршио је у Приштини као вицеконзул у Краљевско-српском конзулату[5] у Приштини. С обзиром на Нушићев неспоран списатељски дар, могли бисмо сасвим поуздано констатовати да у вези са његовим ликом и делом није обрађивано његово економско виђење прилика на Косову. Поготово, то важи за његову познату монографију *Косово – Опис земље и народа*, у којој се између осталог бавио и привредним запажањима која су не само са историјског већ и са економског становишта веома корисна.

1. Нушићева монографија *Косово*

Монографију *Косово*,[6] Нушић је написао и објавио у два дела, који представљају антропогеографску и етнолошку синтезу. Први део објављен је у Новом Саду 1902. године, а други, такође, у поменутом граду 1903. године. Његова економска разматрања садржана су у првом делу књиге *Косово*. Анализираћемо и стручно прокоментарисати одабрана Нушићева запажања у вези са ондашњим привредним приликама.

2. Косовска привреда у Нушићево време

За сваки народ на свету и државу важна је привреда. Стање у коме се привреда налази утиче на начин живота људи, њихову финансијску позицију,[7] културу рада итд.

---

[4] Један од новинара београдског дневног листа „Политика", Слободан Кљакић по питању новинара и дипломата, а у вези са Браниславом Ђ. Нушићем исправно је закључио следеће: „Поставши члан редакције, за собом је већ оставио вишегодишње дипломатско искуство, стицано у последњој деценији 19. века у Битољу, Серезу, Солуну, Скопљу и Приштини", Слободан Кљакић, *И новинари и дипломате*, Интернет, 14. 04. 2011, http://www.politika.rs/rubrike/tema-dana/I-novinari-i-diplomate.sr.html.

[5] У службеним конзуларним писмима чиновника српског конзулата у Приштини коришћена су четири назива: 1) Краљевско српски Конзулат, 2) Конзулат Краљевине Србије у Приштини 3) Конзулат Краљевине Србије Приштина и 4) Краљевско српски Конзулат Приштина. Током 1890. године Бранислав Нушић је био у Приштини као деловођа. За време мандата српског конзула Луке Маринковића први службени извештај Бранислав Ђ. Нушић послао је 29. јануара 1890. године, а последњи 14. марта исте године. За вицеконзула у Приштини Нушић је постављен 26. априла 1893. године, а дужност је примио 3. јуна исте године. Међутим, Нушић се први пут потписује као вицеконзул 20. октобра 1893. године. У својству вицеконзула последњи писани извештај из Приштине послаће 18. октобра 1896. године.

[6] Бранислав Ђ. Нушић, *Косово – Опис земље и народа*, Панорама, Приштина, 2007.

[7] За конкретније увиде у финансијску позицију српског народа на Косову до 1912. године види: Ненад Васић, *Банкарство у косовскометохијском вилајету у Старој Србији од друге половине XIX века до 1912. године*, у: „Баштина", Приштина–Лепосавић, св. 22/2007, стр. 105–114.

У дипломатској мисији у Приштини Нушић је, поред депеша које је слао у Министарство иностраних дела Србије[8] у Београду, имао у свом фокусу и косовску привреду. Са економског становишта, могли бисмо констатовати три дела косовске привреде којима се Нушић бавио:

1. пољопривреда и сточарство,
2. миграције становништва и
3. пијаце.

Овим трима деловима, бавићемо се у наставку нашег научног разматрања, Нушићевог виђења привредних прилика на Косову у време његовог боравка у Приштини.

3. Пољопривреда и сточарство на Косову

Народ на Косову у време Нушићевог дипломатског службовања бавио се доминантно земљорадњом,[9] а затим у мањој мери и сточарством.[10] Пољопривредом и сточарством тада се бавило становништво на Косову у већини. Земља је у већинском власништву на Косову арнаутска, а у мањем делу турска. Ратаре није штитио никакав закон у случају природних непогода међу којима су доминирале поплаве и град.

Из поменутих разлога, пољопривреда није давала очекиване приносе сељачком становништву колико је било могуће за ондашње прилике. Међутим, стање умањених приноса у пољопривредној производњи утицало је и на то да су многе њиве остале необрађене.

4. Привреда Косова и исељавање становништва

На стање косовске привреде у делу пољопривреде и сточарства у време Нушићевог дипломатског боравка у Приштини, негативни утицај је вршило исељавање становништва. Како је тада запазио Нушић, њихова места су заузимали Арнаути,[11] што је детерминисало и мењало радну структуру тамошњег становништва.

5. Косовска привреда и пијаце

Важно Нушићево запажање било је и у вези са житницом на Косову пољу, која је требала да буде житница Турске царевине у европском делу. За косовску привреду и сељаке важан значај је имала пијаца у Солуну. Када се

[8] О историји Министарства иностраних дела Србије види: Богдан Љ. Поповић, *Историја Министарства иностраних дела Србије*, Службени гласник/Дипломатска академија, Београд, 2005.

[9] Нушић, *Косово – Опис земље и народа*, *op. cit.*, 46.

[10] *Исто*, 46.

[11] *Исто*, 47.

радило о житу, на Косову је мање сејана бела врста пшенице у односу на црвену. Такође, сељаци на Косову су сејали овас али и раж. У култури исхране становништва највише се користио мешани хлеб са два састојка. „Хлеб се меси од брашна кукурузног, мешаног са јечмом.“[12] Поред жита, овса, ражи и кукуруза, сељаци су производили и пасуљ који су мањим делом носили на продају на „трг, а купус, кромит (црни лук), кромпир, празилук, зеље, и једну врсту тикве само за своју употребу“.[13] Интересантно је поменути да је у вучитрнским селима доминирала производња бостана. Поред тога, Нушић је исправно запазио и записао и шта се не негује од пољопривредних култура на Косову. „Не негује се по селима ни по варошима: патлиџан, рен, бамња, спанаћ, кељ, грашак.“[14]

Бавећи се конкретно и питањем сточарства у косовској привреди, Нушић је дошао до следеће констатације. „Не узимајући у обзир Шар, на Косову се народ не бави сточарством.“[15] Становништво на Косову се бавило сточарством најчешће у сврху задовољавања „своје домаће потребе.“[16] При том, приплодне стоке није било, а велики проблем сточарима причињавао је недостатак ветеринарске службе. Сточари на Косову продавали су стоку једино у случају да нису имали другу могућност да је задрже. „Има свих врста стоке: говеда, коња, свиња, оваца, коза, бивола (који се често за вучу употребљавају) и магараца.“[17] На Косову је било у мањем броју и пчелињака у Јањеву. У време Нушићевог дипломатског боравка на Косову се није гајила свилена буба. Најзад, гајена је на Косову и живина.

Завршно разматрање

Поред тога што је био познати писац, дипломата, публициста, Бранислав Ђ. Нушић се у својој монографији *Косово – Опис земље и народа* успешно бавио и привредним приликама. Велике непознанице које су пратиле стање косовске привреде тога времена после Нушићевог изванредног увида биле су решене. Захваљујући Нушићу, званичници у Министарству иностраних дела могли су много професионалније да процењују економску ситуацију на Косову, поготово у оном делу који се тицао српског становништва.

[12] *Исто*, 48.
[13] *Исто*, 48.
[14] *Исто*, 48.
[15] *Исто*, 50.
[16] *Исто*, 50.
[17] *Исто*, 50.

Литература

Васић св. 22/2007: Н. Васић, *Банкарство у косовскометохијском вилајету у Старој Србији од друге половине XIX века до 1912. године*, у: „Баштина“, Приштина–Лепосавић

Кљакић: С. Кљакић, *И новинари и дипломате*, Интернет, 14.04.2011, http://www.politika.rs/rubrike/tema-dana/I-novinari-i-diplomate.sr.html.

Митић 1999: М. Митић, *Дипломатија*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд

Митић 2002: М. Митић, *Поете у фраку*, Филип Вишњић, Београд

Нушић 2006: Б. Ђ. Нушић, *Аутобиографија*, Bookland, Београд

Нушић 2007: Б. Ђ. Нушић, *Косово – Опис земље и народа*, Панорама, Приштина

Поповић 2005: Б. Љ. Поповић, *Историја Министарства иностраних дела Србије*, Службени гласник/Дипломатска академија, Београд

Nenad A. VASIĆ

SOME ECONOMIC REMARKS OF BRANISLAV Đ. NUŠIĆ "ON KOSOVO"

Summary

The author states that a smaller part of life and works of Branislav Đ. Nušić are connected with Kosovo. By dealing with economic circumstances and description of the state of that population, Nušić managed to give significant and valuable insights being important not only for historic but economic and cultural study of Kosovo specifics as well.

Furthermore, the author points out that scientific works on Kosovo presented by Nušić are useful on manifold basis even now. Besides the exceptional diplomatic style and human treatment of compatriots and other members of different nations, his economic considerations are to be very useful and important.

Key words: Branislav Đ. Nušić, Kosovo, economy, agriculture, cattle breeding, migrations, population, market.

Рад је предат 18. марта 2011. године, а након позитивног мишљења рецензената одлуком одговорног уредника „Баштине" одобрен за штампу.

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

СОЦИОЛОГИЈА

УДК 000000000000

Ивана АРИТОНОВИЋ
Институт за српску културу – Приштина / Лепосавић

СФЕРА РАДА И ПОТРОШАЧКА КУЛТУРА КАО ЕЛЕМЕНТИ РЕКОНСТРУКЦИЈЕ СВАКОДНЕВНОГ ЖИВОТА ЖЕНА НА СЕВЕРУ КОСОВА И МЕТОХИЈЕ*

Апстракт: У раду је указано на специфичности свакодневице жена у светлу сфере рада и потрошачке културе. На писање рада на ову тему подстакла нас је њена (пре)дуга занемареност у друштвеним наукама. Сфера рада и потрошње у постконфликном оквиру указује на потенцијалне промене у свакодневном животу жена и њихових породица. Увид у реконструкцију свакодневице може представљати основу за наредна систематска истраживања и осталих аспеката свакодневног живота жена на Косову и Метохији.

Кључне речи: свакодневни живот, жене, рад, потрошња, друштвени сукоб, Косово и Метохија.

Увод

Косово и Метохија деценијама представља просторни овир за истраживања у друштвеним наукама. Разлози су многобројни. Најприсутнији разлог у новијој историји јесте упорни сукоб две најбројније етничке групе, чији представници тврде да полажу право (историјско или етничко) над суверенном владавином овом територијом, при том оспоравајући права оној другој групи. Испоставља се, међутим, да су научници деценијама превиђали значај свакодневног живота становника покрајине, на чије су искуство друштвено-политичка превирања оставила бројне последице. Ово нарочито важи за свакодневицу жена, које су у традиционално-паријархалном контексту неретко занемарене као друштвени актери.

* Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (Ев.бр. 178028), који финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

У домаћој социологији сфера свакодневице постаје актуелна тек у последњој деценији XX века, услед међународних санкција, грађанског рата, великог броја избеглих лица и наглог осиромашења грађана. Паралелно са овим дешавањима, наведена деценија на територији јужне покрајине протекла је у знаку напуштања радних места у државној служби од стране албанске етничке групе, а касније и друштвеним сукобом, чији је крајњи епилог било успостављање међународног протектората. Услед тако *озбиљних* друштвених промена, свакодневица жена сматрана је *ефемерном* темом, чијем проучавању се социолози који иначе проучавају „крупне друштвене проблеме" нису препуштали. Данас, дванаест година након успостављања међународног протектората и три године након једногласног проглашења независности покрајине, јасно је да је дошло до озбиљне реконструкције свакодневице становника Косова и Метохије.

Забележених искустава жена из покрајине нема много, због чега овај рад представља прилог проучавању свакодневице жена, као традиционално занемареног дела популације, а које су лефевровски речено „привилеговани актери" свакодневице. Сфера рада и потрошачка култура жена од изузетног су значаја, тим пре што су након последњих друштвених сукоба жене у многим породицама преузеле улогу хранитељки. Ове промене *приморале* су и социологе да у свој фокус интересовања уврсте свакодневни живот, како би читав друштвени оквир сагледали „одоздо" – из визуре конкретних друштвених актера. Сфера рада и потрошачка култура можда нису најзначајнији сегменти свакодневног живота на Косову и Метохији, али јесу сегменти у оквиру којих је реконструција свакодневице и друштвеног положаја жена најочигледнија.

Сфера рада

Већ читав један век рад се не доживљава сфером која има везе са приватношћу. Ипак, пребацивши се у домен јавног, рад је остао неодвојив од приватног „јер развија осећај стабилног друштвеног идентитета и представља битан чинилац човековог самопоштовања у модерним друштвима"[1]. У постконфликтној зони значај рада за индивидуу и њену породицу се повећава, будући да уз обезбеђивање неопходних средстава за живот, позитивно утиче на психолошко превазилажење стресних свакодневних ситуација, друштвених и животних криза, а у случају интерно расељених лица друштвене маргинализације. У складу са тим, економска интеграција је најсигурнији вид одржања континуитета што стабилнијег свакодневног живота.

За многе жене на северу Косова и Метохије рад представља егзистенцијалну нужност. Реч је о друштвеној улози чији губитак већина жена данас себи

[1] Ентони Гиденс, *Социологија,* ЦИД, Подгорица, 1998, 202.

не сме приуштити, услед немогућности проналаска посла за супруга. Отуда жене неретко морају пригушивати своје феминине особине, научене током процеса социјализације, не би ли биле ближе андрогином моделу родних особина. Свесне основног концепта живота на северу Косова и Метохије – привремености, оне су брже од мушкараца прихватиле наметнуте транзиционе токове. У том случају преостаје им да прихвате или модификују обрасце на којима такав систем почива – индивидуализам, равноправност, реципроцитет, самосталност и постигнуће.[2]

У проблематизованом оквиру видљивија је *двострука оптерећеност запослене жене*.[3] Неке од њих данас су такође активније на политичком, социјалном и индивидуалном плану у односу на претходне деценије. Ово можемо објаснити осећањем привремености који је основно одређење живота на наведеном простору, због чега су жене одлучиле да своје време активно искористе, у циљу прибављања материјалне или неке друге добити за своју породицу. То указује и на процес „двоструке присутности жене" у приватној и јавној сфери рада, због чега се женама отварају нове могућности за промену друштвеног положаја. „Оне се огледају у шанси да жена у савременом друштву буде медијатор и иницијатор промена у обе сфере, при чему за промене у породици може да се ангажује као јавни актер, а не као приватни и маргинални члан друштва, а са друге стране, променама у радној сфери може допринети са својим искуствима из приватне сфере и својом тенденцијом ка већој афективној партиципацији независно од врсте домена у коме се креће".[4] Ово становиште жени даје друштвено привилеговану позицију у односу на мушкарца, коме није својствена *афективна партиципација*. Жене се отуда појављују као друштвени актери који спајају некада *неспојиве* друштвене домене: породицу и тржиште, приватно и јавно.

Способност жена да се прилагоде тренутним друштвеним збивањима видљива је, такође. У ситуацијама друштвених конфликата, код жена је израженија тенденција наклоњености фамилијаристичко-егалитарним вредностима (емпатија, брига и помоћ другим људима), када су у стању да зарад очувања породице у традиционалном смислу речи, жртвују лични развој. „Са друге стране, може се тумачити као потреба жена да се задрже одређене традиционалне вредности (заједништво, помоћ угроженима) и традиционалне родне улоге (мајка, домаћица), без обзира на то што се кроз напредак помаљају нове вредности и нови друштвено-прихватљиви обрасци понашања".[5] Ово

[2] Ана Вуковић, „Теорија културног заостајања и друштвени положај жена у Србији", *Годишњак за социологију,* год. V, бр. 5, Ниш, 128.

[3] Анђелка Милић, *Социологија породице – критика и изазови,* Чигоја штампа, Београд, 2001, 144.

[4] Исто, 146.

[5] Ана Вуковић, нав. дело, 119.

је на северу Косова и Метохије важило првих година након успостављања међународног протектората. Након општих сукоба и успостављања макар и привидног мира, дошло је до повећане друштвене ангажованости жена, из свих етничих заједница, у односу на предратни период и то најпре у урбаним срединама. Ипак, код жена је и даље на снази амбивалентност положаја – неискорењено наслеђе патријархалног режима условљава депривацију жена, због које оне и даље немају статус и ауторитет својствен мушкарцима; жене се још увек првенствено повезују са домаћим вредностима што продубљује најзначајнију и најбројнију категорију носилаца неформалног рада, тј. свакодневни рад жена у породичном домаћинству. Ово изнова подсећа на став о жени која се у „кућном раду" посматра као „невидљива жена", а у предузећу као „жена у свету мушкараца".[6] И поред тога, ангажман у оквиру радног контигента женама оставља простора за социјалну промоцију, ширење социјалне мреже, борбу за бољи положај у локалној заједници.[7]

Амбивалентност положаја жена заснована је на наученој традиционалној полној улози са једне стране, жељом за обезбеђивањем материјалне егзистенције своје породице, са друге, и потребом за равноправном позицијом у породици и локалној заједници, у складу са одговорним улогама које остварују. Ову *борбу* жене на северу Косова и Метохије и даље не воде организовано. Стиче се утисак да свака понаособ трага за моделима за унапређење сопственог положаја. На локалним нивоима, неке се појављују у првом плану – најчешће је реч о ретким женама које остварују улоге директора буџетских фирми или, чешће, женама које су се изборише за важне позиције у невладином сектору.[8] Иако је лакше одустати него се упустити у акцију, те жене определиле су се на конкретне кораке. Међутим, у борби за своје место у друштву, оне се истовремено боре за бољу позицију и у приватној сфери, што може довести до конфликта улога и психолошког оптерећења. Патријархат као социокултурни образац и даље егзистира, иако мења своје облике. „Сигурност" патријархалног дома, међутим, све брже нестаје услед ширих друштвених промена. Нестаје и сигурност радног места, некада својствена социјалистичком уређењу, због чега жене, осим мужу, „рачуне полажу" и послодавцу (поново мушкарцу). Свакодневна радна активност све је сложенија и захтевнија, тим

[6] Божо Милошевић, *Умеће рада,* Прометеј, Нови Сад, 2004, 289.

[7] Све је више образованих жена које су, у складу са еманципаторским трендовима на којима се инсистира у медијима и закону о раду (увођење категорије мобинга), активне у организацијама цивилног друштва и које утичу на промене свог друштвеног положаја бар на локалном нивоу.

[8] Имплементација пројеката, који мотивишу остале жене на акцију (указивање на проширеност насиља у породицама, очување здравља жена, кредити за мала женска предузећа и слично), подижу и ниво свести жена о сопственој важности у датом просторном оквиру.

пре што моћ у предузећу и даље имају мушкарци, што је није тешко закључити услед занемаривог броја жена на руководећим положајима.

Свакодневни живот жена на северу Косова и Метохије у сфери рада, можемо описати као оптерећен не само радним активностима, већ и породичним обавезама и стресним ситуацијама. Услови за побољшање друштвене позиције жена видљиве су, услед њихове присутности у радном контигенту која више ни самим женама не оставља простора за одустајање од одговорнијег радног или друштвеног ангажмана. Међу Српкињама ова тенденција је најприсутнија у образовној сфери рада, у којој су најбројније. Професија које је временом била све више феминизирана, што је и синоним за мање плаћена, тренутно је међу Србима на Косову и Метохији, *престижна*. Високе плате женама из ове бранше остављају могућности за даље школовање, што су неке и искористиле. Бољи економски стандард праћен је и бољом социопсихолошком позицијом тих жена. Албанке су, такође, свесне да је економска независност извор моћи. Чак и уколико је њихов финансијски допринос породичном буџету мањи од супруговог, приход који оне остварују пружа им сигурност. Свесне да је њихова другоразредна социјална позиција, нарочито током '90-их година, била условљена и искљученошћу из радног контигента,[9] све већи број албанских жена данас је запослено. Албанке данас желе да заврше школу, добију посао, имају висок економски стандард, који би водио браку и искључиво нуклеарној породици. Међутим, социопсихолошке предности запослења имају и своја практична, свакодневна и идеолошка ограничења. Уместо „двоструке присутности" сврсисходније је причати о „двострукој оптерећености", будући да мушкарци и даље најчешће не помажу у кућним пословима. Истовремено, притисак средине који од жене захтева наглашену чистоћу у кући, указује на опстајање специфичних традиционално-патријархалних образаца, који између осталог указују на губитак угледа мушкарца у случајевима помоћи у кући својим женама. „И запослене и незапослене жене слажу се да економски допринос од плате не увећава обавезно ауторитет жене. Ако још живи у традиционалном миљеу, ауторитет се не стиче кроз економски допринос или слободу кретања, него кроз испуњавање традиционалне женске улоге.

Запослење даје жени извесну моћ, слободу кретања, али одржавање идеала узорне албанске супруге ствара велики физички и емоционални терет".[10] Ситуација је слична и данас, две деценије након овог закључка. Опстајање

[9] Пре 1990. године удео Албанки у радном контигенту на Косову и Метохији био је 33,5%. У последњој деценији XX века сведен је на 3% (видети: Barbara von Glutz, „Women in Kosovo: Between Tradition and Emancipation", *South-East Europe Review,* 1-4,132).

[10] Janet Reineck, „Urbanizacija i proces transformacije položaja Albanke na Kosovu", *Etnološke sveske*, Beograd, 1987, 167.

традиционалних модела, јасно указује на њихову ригидну укорењеност, *марљиво* преношену са генерације на генерацију Албанки и Албанаца. Званичне аспирације албанских институција, које се у најкраћем могу описати као тежња за прикључивањем Европској заједници, као и присуство међународних организација, може бити предуслов за брже *одмрзавање* традиционалног контекста. Ипак, можемо претпоставити да чак и услед брзих промена у понашању жена које журе ка „савременом, урбаном" понашању, неће бити искорењено њихово руковођење традиционалним обрасцима. Разлог јесте континуитет традиционалне идеологије, који није значајно угрожен ни након низа друштвених промена на Косову и Метохији. Чак и оне Албанке које живе сан већине својих сународница, кроз запослење и нуклеарну породицу, заправо се у животу руководе традиционалним нормама. То често значи тражење компромиса између личног постигнућа и колективних норми наметнутих жени. Значи и то да не смемо занемарити супериорност мушкараца, без обзира на то да ли је саме Албанке доживљавају као чињеницу условљену природом или друштвеним нормама. „Запослене жене сматрају да су раскинуле традиционалне окове, али у стварности њихова основна мотивација и деловање заснивају се на традиционалним вредностима у урбаном облику".[11] Тако је и данас, с тим што припадници/е ове етничке заједнице осталим људима, неалбанцима и нарочито међународној заједници овакве вредности приказују у романтичарском кључу културног наслеђа, никако у светлу ригидних традиционалних норми.

Потрошачка култура жена на северу покрајине

Сфера рада савремених друштава неодвојива је од потрошачке димензије. У неким текстовима који описују карактеристике потрошачке културе у развијеним друштвима Запада, рад се не посматра као основна човекова потреба, већ као *припрема* за слободно време.[12] Тежиште таквог поимања рада тражи се у култури савремене ере која пролази у знаку масовне прозводње, потрошње и профита. „Све области друштвено-економског, а и политичког живота подређене су том циљу, па и сфера културе".[13] Не треба изоставити ни улогу медијских кућа, које као да се надмећу у области „заузимања територије" слободног времена и потрошачког менталитета друштвених актера. „Фабрикују се скандали, лажи, предрасуде и гласине, идоли и хобији, обичаји, нове потребе.

[11] Исто, 168.

[12] Наташа Кривокапић, „Поимање слободног времена у савременом друштву до 80-их година XX вијека", *Социолошка луча*, 2007, I/2, 98.

[13] Наташа Кривокапић, „Слободно вријеме и масовна потрошачка култура", *Социолошка луча*, II/1, 2008, 65.

Постоји однос невидљивог произвођача и масе потрошача".[14] По узору на развијене државе, и медији из транзиционих и неразвијених друштава, покушавају да својим гледаоцима и гледатељкама пласирају сличне националне *сензације.*

Отуда није без основа тврдња да је на северу Косова и Метохије слободно време жена детерминисано спољашњим чиниоцима који усмеравају његове специфичности и садржину, али и повећањем животног стандарда једног дела популације које утиче на промену пређашњих животних стилова. Услед опречних друштвених збивања, чији је интензитет промена на високом нивоу, испоставља се да су жене често доживљене као инертни потрошачи, чији су креативни потенцијали занемарени. Уколико се осврнемо на становиште да је слободно време друштвено условљен феномен – историјски и класно, чије специфичности су у вези са економским, културним, научно-техничким чиниоцима, испоставља се да су и критеријуми потрошње у корелацији са преовлађујућим вредностима слободног времена.

Човек савременог потрошачког друштва (*homo consumens*), своју отуђеност у сфери монотоног рада, настоји да сублимира. То, међутим, најчешће чини отуђеношћу у сфери *празног хедонизма* (проста задовољства, телесни ужици, алохолизам). И не приметивши, постаје жртва масовне културе. У проблематизованом просторном оквиру, синтагма *потрошачко друштво* добија другачију – парцијалну димензију. Средства масовне културе управљају свакодневицом људи (нарочито жена), а у циљу остварења бар привидне среће. То је у сфери слободног времена и потрошње, а међу женама из виших класних кругова, приметно у виду (туристичких) путовања. Услед репресивне свакодневице, код жена које то себи могу да приуште, приметан је компензаторски карактер (туристичких) путовања. Ове жене беже од *сиве* свакодневице у лажну индивидуалност, а најједноставнији начин за то јесте потрошња производа масовне културе у виду подмиривања (лажних) потреба у пасивном хедонизму. У потрошачким друштвима само задовољство јавља се као производ, услед чега се хедонистички срећан живот појављује као образац смисла у којем је задовољство циљ и сврха самом себи, а испољава се у променама, авантурама и путовањима. Не можемо закључити да на северу Косова и Метохије постоји овај (радикални) вид хедонизма, свакако не међу највећим бројем жена. Ипак, јесте присутна потреба за (привременим) одласком из својих места боравка, како би се побегло од перманентне напетости и безбедносног ризика. Сваки повратак у своје место боравка, међутим остварује „бумеранг ефекат", будући да се оно од чега се желело побећи враћа као бумеранг.

Међу Српкињама, запосленим у буџетским фирмама, доколица је измењена и условљена повећањем животног стандарда и најчешће се појављује

[14] Драган Коковић, *Пукотине културе,* Прометеј, Нови Сад, 2005, 328.

у виду потрошње. Путовања се јављају као циљ бега од реалности, а ређе проширивања видика, стварања нових контаката, развијања аутентичности... У паузама од путовања приметна је тендеција све чешћег посећивања фризерских и козметичких салона, као и продавница скупих, брендираних производа, који су ретки *статусни симболи* у проблематизованом референтном оквиру. Потрошња и поседовање нових (раније тешко доступних) ствари и њихова непрестана промена/замена новим производима повећавају осећај самопоуздања и моћи ових жена. Производња предмета за дуготрајну употребу ионако је заборављени вид активности, како произвођача, тако и потрошача. Предмети се купују како би у једном тренутку били замењени новим предметима за исту намену.

Оваквим понашањем, као да долази то тенденције међусобног такмичења одређеног броја жена у сфери поседовања статусних симбола, услед идентификације са сопственим власништвом. Ускраћене за изражавање своје индивидуалности, талената и потреба на адекватан начин, ове жене лакомислено се опредељују за производе потрошачке културе којих на поменутом простору и нема много. У складу са тим, очигледније је надметање у томе ко ће први (која ће прва) поседовати одређени производ. „То значи да један од узрока пасивности појединца у слободном времену и у односу на производе потрошачке културе, поред утицаја рада, вероватно лежи и у самој људској природи. Потрошња сама по себи не представља негативну појаву. Она је нужан чин којим се задовољавају човекове потребе“.[15] Међутим, начин потрошње конкретних особа доводи до незадовољства, јер се троши у контексту „моде“ која се брзо мења. Тако долазимо до губитка вредности, као изузетно важног чиниоца у овом домену. Испоставља се да је систем вредности релативан у свим животним и друштвеним сферама, што се одразило на потрошњу. У референтном оквиру оптерећеном безбедносним ризицима, бројним интерно расељеним лицима, сиромашнима, постоји и одређени број људи са бољим материјалним могућностима, који услед тога губе смисао за приоритетне људске вредности. Своје уточиште од *сивила* свакодневице траже у куповини/потрошњи. Отуда циљ куповине није функционална вредност производа, већ психолошки осећај позитивне промене.

Код жена других етничких и класних припадности, слободно време и потрошачка димензија у оквиру њега, сведено је на пасивно усвајање медијских садржаја, препричавање догађаја из омиљених *reality* програма, повременим одласцима у шетњу и на кафу. И тако из дана у дан, већ једанаест послератних година. Оваква ситуација недвосмислено указује на занемареност потреба жена (становника уопште) за интелектуалним, културним, духовним, емоционалним

[15] Наташа Кривокапић, „Слободно вријеме и масовна потрошачка култура“, *Социолошка луча*, II/1, 2008, 71.

и психичким развојем, чиме се урушава свако настојање за развојем целовитих личности. Уместо тога, инсистира се на пасивном усвајању како материјалних производа масовне културе, тако и тенденциозно пласираних вести на ТВ каналима, чиме се континуирано развија *клима* пасивног усвајања производа и из осталих области живота. Начини афирмативног индивидуалног испољавања који се разликују од оних званичних, не наилазе на разумевање и још мање усвајање. Једина активност којом ће појединци истовремено исказати *индивидуалност* и *заједништво* јесте избор потрошне робе.

Након укинутог дијалога са другима („другачијима“) испоставља се да многе особе укидају и „дијалог са собом“. Полако, али сигурно укида се потреба за заједништвом са „својима“, а јача потреба за пасивним одношењем према свету. Управо то је разлог све веће малодушности и летаргије многих становника Косова и Метохије, а нарочито Срба. (Пре)Више пута потчињени у последњој деценији, данас немају стратегију заједничког деловања. Уместо тога, свака индивидуа на себи својствен начин трага за „излазом“. Многи „излаз“ *нађу* управо у потрошњи, скоро заборавивши значења речи „креативност“ и „стваралаштво“.

Закључак

У раду смо указали на основне специфичности свакодневице жена на северу Косова и Метохије, а у светлу рада и потрошачке културе. На писање рада мотивисала нас је предуга занемареност свакодневице и друштвеног положаја жена у друштвеним наукама. Смењивање различитих друштвено-идеолошких режима у XX веку утицало је на преобликовање свакодневице и излазак жена из сфере приватности у јавну сферу. Највидљивије промене дешавале су се током 1970-их и 1980-их година, када је индустријализација и модернизација у идеолошком кључу на наведеном простору била најинтензивнија. Вакуум настао у последњој деценији XX века и међународни протекторат, који је уследио, додатно су *удаљили* становнике различитих националности и продубили политику живота „једни поред других“.

Испоставља се, међутим, да је настала друштвена ситуација многим женама омогућила излазак из сфере приватности, најпре уласком у сферу рада. Некада запослене у слабо плаћеном државном сектору Републике Србије, многе жене данас управо на тим радним местима остварују зараду вишу од зараде својих мужева. Штавише, неке жене постале су хранитељке породица, будући да су њихови мужеви остали без посла. Модернизацијски процеси и евроинтеграције о којима албански званичници говоре, Албанкама су пружили прилику за високо образовање и рад у међународним и локалним институцијама. У таквој констелацији друштвених околности, међутим, жене се

појављују и као „двоструко присутне“ због чега се отварају нове могућности за промену њиховог друштвеног положаја, али и као „двоструко оптерећене“, будући да себи не могу *приуштити* губитак посла. Амбивалентност запослених жена, која се огледа у спајању *неспојивог* – породице и посла, као и нужности очувања радног места, изазива низ социопсихолошких последица. Уместо очекиване еманципације, међу женама на Косову и Метохији дошло је до „двоструке запослености“ – будући да мушкарци на себе углавном нису преузели *терет* кућних послова и обавеза. У покрајини је и даље видљиво неискорењено традиционално-патријархално наслеђе, које жене спречава у остварењу доминантних позиција у породици или на радном месту. У складу са тим, рад у домаћинству није ни престајао да буде својствен женама из свих етничких група.

До позитивних промена, међутим, долази. Све већи број жена ангажован је у јавном и политичком животу. Услед економске независности, многе жене нису спремне на прећашње поштовање патријархалног режима. То је делимично видљиво у сфери потрошње и (посредно) слободног времена, где је присутна амбивалентност њиховог друштвеног положаја. Док известан број жена себи може приуштити путовања, као вид бега од *сивила* свакодневице, не може се стећи утисак да наведене активности остављају дубљи развојни траг. Са друге стране, већина жена услед скромнијих материјалних могућности, слободно време проводи у шетњи са пријатељицама, посећивању и дочекивању рођака или испред ТВ апарата, пасивно прихватајући пласиране садржаје, што су основни показатељи амбивалентности свакодневног живота жена у проблематизованом оквиру.

Док се пре неколико деценија у друштвеним наукама сматрало да су свакодневица и рутина синоними, сада постоје издвојене и респектабилне дисциплине у чијем је фокусу свакодневни живот. Један од најважнијих задатака јесте „повезивање свакодневног искуства са крупним друштвеним структурама“,[16] чиме се скреће пажња на њихову међузависност. Веза између свакодневног „рутинског, незанимљивог, мунданог“ и значајних друштвених променама на Косову и Метохији све је видљивија. Отуда не треба бити изненађен свакодневном реконструкцијом традиционално-патријархалних норми и вредности, рефлектованих на сферу рада и потрошаке кулуре жена, као ни све израженијим интересовањем социолога за ове процесе.

Није једноставно предвидети у ком смеру ће се свакодневни живот жена развијати. Тренутно је на снази убрзана реконструкција и напуштање патријархалног режима, од стране једног броја (најчешће високообразованих и запослених) жена. Не треба, међутим, занемарити утицај идеолошких и религиозних фактора и њихових представника, који интензивно заступају

[16] Ивана Спасић, *Социологије свакодневног живота*, ЗУНС, Београд, 2004, 348.

тезу о важности ретрадиционализације и *конзервирања* националних вредности, у романтичарском кључу. Будући да оваквих утицаја није ослобођена ниједна етничка група на Косову и Метохији, остаје неизвесно коју форму ће у будућности добити сфера свакодневице жена. Издржавши бројне социопсихолошке тешоће које сукоби за собом повлаче, при том одржавши породицу на окупу, жене са Косова и Метохије показале су снагу у најтежим животним ситуацијама. У складу са тим, треба очекивати наставак еманципаторких процеса, који ће сасвим сигурно наилазити на ограничења и опструкције заговорника патријархалног режима у свим етничким групама. Отуда ће и процес еманципације (као и до сада) трајати дуже него у другим регионима Србије.

Цитирана дела

Вуковић 2009: А. Вуковић, „Теорија културног заостајања и друштвени положај жена у Србији", *Годишњак за социологију,* год. V, бр. 5, Ниш, стр. 113-131.

Коковић 2005: Д. Коковић, *Пукотине културе,* Прометеј, Нови Сад

Кривокапић 2008: Н. Кривокапић, „Слободно вријеме и масовна потрошачка култура", *Социолошка луча*, II/1, стр. 62-79.

Гиденс 1998: Е. Гиденс, *Социологија,* ЦИД, Подгорица.

Милошевић 2004: Б. Милошевић, *Умеће рада,* Прометеј, Нови Сад.

Спасић 2004: И. Спасић, *Социологије свакодневног живота,* ЗУНС, Београд.

Reineck 1987: J. Reineck, „Urbanizacija i proces transformacije položaja Albanke na Kosovu", *Etnološke sveske*, Beograd, str. 159-169.

Литература

Аритоновић 2009: И. Аритоновић, *Српске жене на Косову и Метохији у ратном окружењу,* Институт за српску културу Приштина-Лепосавић.

Благојевић 2002: М. Благојевић, „Жене и мушкарци у Србији 1990-2000, Уродњавање цене хаоса", у: *Србија крајем миленијума, разарање друштва, промене и свакодневни живот,* ИСИ Филозофског факултета у Београду, Београд, стр. 283-314.

Бурдје 2001: П. Бурдје, *Владавина мушкараца,* ЦИД, Подгорица.

Von Glutz 2004: B. Von Glutz, „Women in Kosovo: Between Tradition and Emancipation", *South-East Europe Review,* 1-4, pp. 131-134.

Голубовић 2007: З. Голубовић, *Човек и његов свет,* Службени гласник, Београд.

Голубовић 2007: З. Голубовић, *Антропологија у персоналистичком кључу,,* Службени гласник, Београд.

Голубовић, 2007: З. Голубовић, *Ја и други,* Службени гласник, Београд.

Казер 2002: К. Казер, *Породица и сродство на Балкану: Анализа једне културе која нестаје,* Удружење да друштвену историју, Београд.

Калањ 1985: Р. Калањ, *Револуција и свакидашњица – Оглед о социолошкој мисли Хенрија Лефевра,* Загреб.

Кривокапић 2007: Н. Кривокапић, „Поимање слободног времена у савременом друштву до 80-их година XX вијека“, *Социолошка луча*, I/2, стр. 82-99.

Lefebvre, 1959: H. Lefebvre, *Kritika svakidašnjeg života, Naprijed – Zagreb.*

Милић 2001: А. Милић, *Социологија породице – критика и изазови,* Чигоја штампа, Београд.

Милић 1994: А. Милић, *Жене, политика, породица*, Институт за политичке студије, Београд.

Предојевић 2002: Ј. Предојевић, „Традиционални брачни и породични односи албанског становништва са Косова и Метохије у светлу законика Љеке Дукађинија“, *Становништво*, 1-4, Београд, стр. 129-145.

Предојевић 2001: Ј. Предојевић, „Транзиција фертилитета у радовима албанских аутора са Косова и Метохије“, *Становништво*, 1-4, Београд, стр. 131-156.

Спасић 2007: И. Спасић, „Свакодневни живот“, у: Мимица, Аљоша, Богдановић, Марија (прир.), *Социолошки речник*, ЗУНС, стр. 601-602.

Хелер 1978: А. Хелер, *Свакодневни живот,* Нолит, Београд.

Ivana ARITONOVIĆ

SPHERES OF WORK AND CONSUMER CULTURE AS FACTORS IN THE RECONSTRUCTION OF EVERYDAY LIFE FOR WOMEN IN NORTHERN KOSOVO AND METOHIA

Summary

Significance of daily life of women in the north of Kosovo and Metohia has been described and analysed in this paper. Writing of this work was inspired by longlasting neglection of this topic in academia. Daily life of residents in Kosovo and Metohia – which is considered as (post)conflict part of teritory of Serbia, and Albanians together with most developed countries in the world describe it as *developing country* – is burdened with numerous problems. Basic determinant of life in the north of this province is uncertainty. Living in this context for eleven years, residents of that part of province had fundamentaly changed their general and life priorities. We chose women and specifics of daily life because their opinion regarding social events in Kosovo and Metohia is neglected. Through observing we come to a conclusion that currently a reconstruction of once major traditional patriarchial values is taking place. This condition led to changes in importance of many roles and positions of women and men. Women (some for the first time) got chance to step out from their privacy, by entering into working environment. Some of them became economic pillars for their families. Most of them during their free time passively adopts media content served to audience, without putting an effort to enrich *their own world*. However, changes occur in in context of daily contradictory media, political, ideological and financial manipulations that affect all ethnic communities in this province.

Keywords: daily life, women, family, free time, Kosovo and Metohia.

Рад је предат 11. марта 2011. године, а након позитивног мишљења рецензената одлуком одговорног уредника „Баштине“ одобрен за штампу.

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

УМЕТНОСТ

УДК 000000000000

Радмило ПЕТРОВИЋ
Филозофски факултет у Косовској Митровици

НЕОЛИТ КОСОВА КАО СВОЈЕВРСНИ КУЛТУРОЛОШКИ ФЕНОМЕН*

Апстракт: Рад третира две скулптуре са винчанских локалитета Косова и Метохије, једну са локалитета Предионица, а другу са локалитета Бариљево. Стилска анализа овога рада дала је потпуну иконографску диспозицију винчанске културе Косова и Метохије.

Кључне речи: Старчево, Винча, Бариљево, Предионица, Ибар.

Најновији резултати археолошких ископавања епонимног неолитског локалитета у Винчи, у близини Београда, спустили су старост неолитске хронологије чак до 5300. године пре наше ере. Поменути налази објављени су у каталогу 2008. године.[1] Ови резултати су дали нови хронолошки оквир српског неолита, дајући нове могућности за боље оцењивање и неолита на Косову и Метохији. Наравно, не би требало да заборавимо ни на резултате археолошког ископавања најстаријег старчевачког локалитета у Србији, у Благотину[2], који се налази на око 200 км северно од Косова и Метохије, и чији су исходи хронолошке идентификације, уз помоћ методе Ц-14 , спустили много ниже ранију фазу српског неолита, чак до 8700. године пре наше ере. Ако свему томе придодамо чињеницу да је мезолит Лепенског Вира веома прецизно хронолошки артикулисан на настанак од 9000 година пре наше ере, онда постаје сасвим јасно да између мезолита и раног Старчева, у српској праисторији, као да нема никаквог хијатуса.

* Рад је рађен у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (бр. 178028), који је одобрило и финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

[1] *Винча, праисторијска метропола*, 1908-2008, Београд 2008, Татјана Цвјетичанин, Ненад Н. Тасић, Дубравка Николић, Јасна Вуковић, Милорад Игњаровић, Стеван Ђуричић и Аца Ђорђевић, стр. 22.

[2] *Цаи Благотин*, истраживања 1989-199, Дубравка Николић, Јасна Зечевић, Београд 2001.

Ранији старчевачки слој неолита у Благотину разоткрио је дубоку старост коришћења пшенице на Балкану, спустивши се до 9000. године пре наше ере. Локалитет се налази у близини Сталаћа, на месту где се Западна Морава улива у Велику Мораву, што указује на то да је теорија о доласку пшенице из Анадолије на Балкан само једна од могућности која је исто толико реална као и оне које говоре о томе да је пшеница дошла из Египта, Украјине или ко зна одакле.

Археолошка истраживања на Косову и Метохији која трају већ више од пола века[3] тријумфално су окончана отприлике пре десет година, када је српска археолошка школа, на челу са академицима Гарашанином, Тасићем, Јовановићем и Брукнером, у оквиру једне капиталне изложбе одржане у САНУ, резимирала целокупну археолошку сторију овог терена, сагледану кроз четрдесет година систематског археолошког истраживања и више од 50 локалитета старчевачког и винчанског неолита.

Косовски Народни музеј у Приштини имао је срећу да су га редовно посећивали најбољи београдски археолози на челу са академицима, а његова млада постава, ту запослена, са археолозима, мр Бачкаловим, Фидановским, Љуцијем, на челу са доајеном др Јованом Глишићем, прокрстарила је овим простором од рекогнисцирања до коначних археолошких открића[4]. Београдска изложба Музеја из Приштине 1998. године у САНУ дала је праву слику млађег и старијег неолита према епонимним локалитетима у Старчеву и Винчи. И не само то. Показало се да је, и поред много махиналних пропуста у документацији и непубликовању ископане археолошке грађе из Приштинског музеја, овај простор ипак остао кључна тачка за оцену и старчевачке и винчанске фазе европског неолита. Али, авај, др Јован Глишић[5], највећи зналац ове проблематике, отишао је у пензију, не окончавши своју археолошку документацију сачињену од четрдесетогодишњег рада у Приштини. Но, и поред тога, добро истражени и убицирани археолошки локалитети млађег каменог доба са Косова и Метохије пружили су супериорну грађу која је већ сада у стању да допуни и поправи све оно што је промакло специјалистима Старчева и Винче, не само на простору бивше Југославије, већ и широм света. Из ове прикупљене археолошке грађе може много тога да се сазна и евентуално допуне неке празнине или нејасноће у свим ранијим научним истраживањима, код нас и у свету.

---

[3] *Археолошко благо Косова и Метохије, од неолита до раног средњег века*, Београд, 1998, Драгослав Срејовић, Милутин Гарашанин, Богдан Брукнер, Никола Тасић, Ненад Тасић, Кемал Љуци, Маја Паровић-Пешикан, Слободан Фидановски, Фатмир Пеја и Александар Бачкалов.

[4] „Музеј у Приштини", зборник радова *Археологија Косова и Метохије*, Београд, 2007, Бранимир Јокић, Никола Тасић, Александар Лоа, Живко Микић, Гордана Томовић, Славиша Перић, Милорад Стојић, Растко Васић, Слободан Фидановски, Александар Бачкалов, Ђорђе Јанковић, Емина Зечевић, Милица Грковић.

[5] Исто, 61-69.

Пођимо редом. Анализа рада академика Милутина Гарашанина[6] о смештају и лоцирању косовског неолита унутар балканских и анадолских простора, показала је присуство европског миљеа, на који су и археолози Колин Рејнфру[7] и академик Богдан Брукнер, на свој начин, већ раније указивали. Брукнер[8], као војвођански, мађарски неолитичар, увек је инсистирао на могућем пореклу неолита са локалитета Кереша и Криша, као најсевернији линије пружања винчанског неолита. Археолог Рејфру је средњу фазу винчанског неолита аналогијама везао за период Винча – Тордош, Караново III, Фотоливос у Грчкој, и за касну фазу Сескла у грчком Егеју.

Најновији археолошки резултати публиковани 2008. године, поводом стогодишњице ископавања у Винчи[9], које смо подробно сагледали, базирају се на фиксираној истраживачкој станици у Винчи, на чијем се челу налази проф. Ненад Тасић. Винчанска неолитска станица дала је нови хронолошки оквир винчанског епонимног локалитета, спустивши га, уз помоћ методе Ц-14, на старост од 5300 година пре наше ере. Резултати десетогодишњице археолошког истраживања у Благотину, публиковани 2001.[10], дали су оно што је нама најважније, Terminus ante quem non, за благотинско-старчевачку фазу, спуштајући је, опет уз помоћ методе Ц-14 , на 8600. годину пре наше ере. На тај начин, оцена хронолошког оквира и раног и млађег неолита старчевачке и винчанске фазе постала је знатно нижа, валоризујући дунавске локалитете као матицу свих балканских цивилизацијских токова.

Благотин[11] је дао још једну важну премису за оцењивање косовског Старчева – рану појаву пшенице на Балкану, старости преко 10.000 година пре наше ере, што је било још једно велико научно изненађење које је директно угрозило уврежено мишљење о анадолском пореклу Винчанске цивилизације са Балкана.

Али, вратимо се резултатима младог тима из винчанске неолитске станице, на челу са проф. Ненадом Тасићем, који је својом младошћу и знањем дао још већи значај београдском епонимном винчанском локалитету који је лоциран непуну римску миљу од Београда.Тасићев тим је коначно, пола века после Милоја Васића, успео да разуме оно што је проналазач Винче одавно тврдио[12]: да је минерал цинабарит, живин сулфид из авалског рудника Шупља стена,

---

[6] *Археолошко благо Косова и Метохије*, наведено дело, 57-89.

[7] Colin Renfrew, University of Sheffield, The Place of the Vinča Culture n European Prehistory, 45-54, ZNM, Beograd 1970.

[8] Bogdan Brukner, A Contribution to the Research on the Boundary between the Linear Pottery Culture Complex and the Balkan-Anatolian Groups of the Early Neolitic, 47-55, Balcanica XVIII-XIX, Beograd 1987-1988.

[9] Винча 2008.

[10] Благотин 2001, 6.

[11] Исто.

[12] Винча 2008, 24; Милоје Васић, *Јонска колонија Винча*, ЗФФ, књ. 1, Београд 1948, 87-90.

светле и тамноцрвене боје, био највреднија руда античког доба. Он не само да је давао црвену боју „цинобер", којом су бојене тканина и керамика пре печења, већ је још од античког доба коришћен у медицинске сврхе као антисептик и седатив, и био неопходни састојак свих алхемичарских производа, од античког доба, помоћу којег се трагало за формулом дуговечности и бесмртности.[13]

Пре него што пређемо на скулптурално благо Косова и Метохије, сада депонованог у Београду, после изложбе у САНУ из 1998. године, рецимо нешто и о значају старчевачког слоја неолита са Косова и Метохије, који је евидентиран на локалитетима Рудник, код Србице, Гладница код Грачанице, Бадовац код Грачанице и локалитету Житковац, код Косовске Митровице.[14]

Наведени старчевачки локалитети показали су савршенство керамичке индустрије са познатим неолитским техникама: импресо, подглазурног сликања и барботин. Две вазе малих димензија, (висине од 10-12 цм) пронађене на старчевачком локалитету Рудник код Србице, на левој обали Ибра, западно од Вучитрна, биле су сликане мрком бојом на наранџастој основи и тамноцрном бојом на окер основи.То сликарство представља савршену геометријску стилизацију, налик грчким цик-цак линијама, и једном формом спиралног мотива који се завршавао у облику ''шапе".[15] Овакав вид уметничке стилизације, веома дубоке старости, око 10000 година, показао је чудесан цивилизацијски ниво овога простора у то доба, па се с правом питамо да ли је можда неолит настао на Балкану, како то многи археолошки налази говоре, а не на простору Анадолије, како је у науци одавно прихваћено, захваљујући налазима из Јерихона и локалитету Натуфијен, који су процењени на старост између 11000 и 9500 година пре наше ере.[16] Као да се заборавља чињеница да је мезолит Балкана са румунског локалитета Куину Туркулуи и српског Лепенског Вира скоро исте старости настанка, а цивилизацијски представља већ форму раног урбанизма човечанства и велике скулптуралне уметности која у дотадашњем цивилизованом свету није имала пандана, још од доба палеолитске уметности и сликарства шпанске пећине у Алтамири и француске пећине у Ласкоу.[17]

Вратимо се ипак винчанским локалитетима са Косова и Метохије, којих је било око десетак, а за ову прилику ћемо споменути само један њихов мањи део. Најпре, да боље утврдимо њихову убикацију. Ваља рећи да је већина њих била смештена на левој или десној обали Ибра,[18] док су неки други локалитети смештени унутар косовско-метохијског простора, у делу око

[13] Винча 2008, 24.

[14] *Археолошко благо Косова и Метохије*, 1998, 32-33.

[15] Исто, 399, кат. бр. 13.

[16] Винча 2008, 142.

[17] Т. Г. Поуел, *Уметност праисторије*, Београд 1970, 45, 52-53.

[18] *Археолошко благо Косова и Метохије*, 1998, 32-33.

Призрена, у близини места Исток, код Подујева, али покаткада без неког одређеног реда. Ипак су два локалитета од изузетне важности за нас, а то су Бариљево[19] и Предионица[20], који се налазе са десне стране реке Ибар, један ближе месту Обилић, а други Вучитрну. Скулптуре са наведених локалитета, слободно се може рећи, својом лепотом превазилазе све познате, и могу да се мере са винчанским епонимним налазима, скулптурама „Видовданком"[21] и „Lady of Vincha".[22]

Проф. Ненад Тасић, држећи се рада Немца Хансена из 2008. године,[23] основну поделу винчанске скулптуре свео је на четири аспекта који је карактеришу, а то су: стил, типологија, археолошки контекст налаза и дистрибуција у простору и времену[24], у коме је скулптура настала између 5300. и 4200. године пре наше ере. Тасић је као археолог, уз помоћ целокупне документације, веома добро прецизирао типолигију винчанске скулптуре, држећи се резултата великих зналаца овог проблема, академика Д. Срејовића и Н. Тасића, који су написали посебне радове у вези са типологијом винчанске скулптуре. Археолошки контекст скулптуралних налаза који је извео тим проф. Тасића био је још занимљивији, јер је утврдио да скулптура није била лоцирана, као што би било логично, у оквиру неког сакралног објекта, за ту прилику начињеног, већ је била разбацана, без неког одређеног реда, унутар насеља,[25] што је било, археолошки гледано, потпуно неочекивано.

Овај неочекивани закључак тражио је сасвим нову интерпретацију винчанске скулптуре, за који још увек нема неке дубље научне основе.

Што се тиче дистрибуције винчанских скулптура у времену и простору тога доба, пре свега на Балкану, оне су биле градивни и темељни чинилац сваке од винчанских типолошких фаза које су имале хронолошки карактер. По академику Милутину Гарашанину и његовој најбољој синтези под насловом „Праисторија Србије", винчанске скулптуре се ипак могу везати само за две типолошке и хронолошке фазе: Винча – Тордош 2 и Винча – Плочник.[26] Прва је више нагињала према североистоку, ка Трансилванији, а друга према локалитету Плочник, који се налази у близини Крушевца, према својој балканској матици.

Када је реч о пореклу стила винчанских скулптура, проф. Ненад Тасић, поводећи се за немачким ауторитетом Хансеном, потражио је његово одредиште,

---

[19] Исто.

[20] Исто.

[21] Винча 2008, 148, 152-153.

[22] Исто.

[23] Винча 2008, 139-163.

[24] Исто.

[25] Исто.

[26] Милутин Гарашанин, *Праисторија на тлу СР Србије*, Београд 1973, Табла 13, сл.1, Винча-Тордош 2 и табла 14, сл. 1 Бариљево, Винчанско-плочничка фаза.

као и Хансен, на Леванту и у Анадолији.[27] Тасић је некако сметнуо с ума да су академици Срејовић и Јовановић успели да пронађу порекло старчевачких неолитских фаза и на Лепенском Виру и на Падини, и да су на тај начин пронашли копчу између српског мезолита и неолита, уз помоћ добре Ц-14 атрибуције Старчева у Благотину[28], која је српски мезолит премостила раним Старчевом, негде око 9000 година пре наше ере у Београду, срцу Србије, Трстенику, и најјужнијим тачкама Србије, косовским локалитетима Бариљеву и Предионици. И не само то. Ваља подсетити на чињеницу да је академик Срејовић посебно инсистирао на балканском пореклу винчанске скулптуре.

Две седеће скулптуре, једна из Предионице, а друга из Бариљева[29] нађене на Косову и Метохији, на једном провизорном престолу, са подбоченим рукама на боковима (висине између 20 и 30 цм) говоре о олтарској, скоро теолошкој намени ових уметничких предмета. Наведене седеће скулптуре из Предионице и из Бариљева, скоро исте намене, које смо споменули и стилски су скоро идентичне, са малим дивергенцијама у диспозицији њихових глава. Наиме, глава скулптуре из Предионице била је полигонално артикулисана у форми ромбоида, са очима налик рибљим мехуровима и доминантним, ребрастим носем који је представљао кичму лица, јер усне нису постојале. По свему судећи, ове скулптуре као да су неме.[30] И тело и лице скулптуре је испресецано урезаном декорацијом налик шах-пољима, која је у основи била развијана и стилизована форма сунца, кукастог крста-свастике. Овај геометријски облик означавања сунца као кукастог крста познат је још од времена палеолита као главна иконографска тема те уметности.[31]Кукасти крст као геометријска диспозиција сунца ће се тако прошетати преисторијском уметношћу све до IV века наше ере, када крст коначно постаје званично обележје хришћанске вере у доба Константина I Великог.[32]

Скоро олтарна форма скулптура из Предионице чини се да је била у гравидном статусу и у припремном чину порођаја, иако ту није посебно наглашена женска природа скулптуре. Проф. Ненад Тасић је то исто уочио у Винчи, да је већина скулптура полно неопредељена,[33] тј. да нису посебно истакнута

[27] Винча 2008, 139-163.

[28] Милутин Гарашанин, 1973, 555-556 и Благотин 2001, 6.

[29] *Археолошко благо Косова и Метохије* 1998, 75, 90.

[30] Винча 2008, 139-163.

[31] Бисенија Петровић, Велибор Катић, Милош Спасић, *Живот у глини, неолитска уметност на тлу Београда, фигурална пластика из збирке Музеја града Београда*, Београд 2009. 156, кат. бр. 213, жртвеник из времена касног неолита, винчанске културе, из 5. миленијума пре наше ере, са орнаментом у виду меандра који крије унутар система „свастику" сунце.

[32] О томе подробно извештава Јевсевије Памфил, савременик Константина Првог Великог, описујући битку на Милвијском мосту, на реци Тибар у Риму, 312. године.

[33] Винча 2008, 139-163.

полна обележја. Нас је посебно занимао стилски контекст скулптуре „Даме из Предионице". Тај контекст је указивао на оно што су млади истраживачи из Винче посебно наглашавали: симбиозу људи и животиња у винчанској скулптури.[34] Овде, на скулптури из Предионице, ромбоидна глава са рибљим мехурастим очима, рукама налик јеленским роговима – парошцима, указивала је на стилизовани јеленски статус те женске фигуре. Питамо се, зашто је предионичком скулптору било потребно да бременој жени дâ јеленску форму стаса и искључиво стилизовано лице које подсећа на лобању јелена? Истраживачи старчевачког насеља у Благотину, др Светозар Станковић и др Влада Лековић су у једној публикацији из 1993. године открили постојање једне иницијалне јаме[35] у оквиру благотинског ранонеолитског насеља, око 9000 година пре наше ере, на чијем је дну била положена лобања јелена са роговима, која је, по њима, била повезана са фондацијом, оснивачким актом целокупног насеља. На тај начин, жртва и гроб јелена су били зачетак[36] и фондација будућег трајања целокупног благотинског насеља. Уосталом, исти такав случај пронађен је и у Стоунхенџу, сахрањивање главе јелена унутар светилишта. Познато је да је још у времену старијег палеолита, у његовој фази магделенијен, по тумачењу француза Ле Руа Гурана, великог зналца палеолитске уметности, време 15000 година пре наше ере, било обележено многим предметима који су указивали на јелена. Сада постаје сасвим јасно, зашто је у култној јами у Благотину скоро 9000 година пре наше ере, од житеља, ту била сахрањена лобања јелена, као форма жртве и оснивачки акт целога насеља.[37] Та иконографска традиција култа јелена одржала се и даље. Јелен је добио функцију психопомпа, онога који је преносио душу покојника на онај свет, након смрти, све до доласка хришћанства.

Друга скулптура о којој ће бити речи јесте седећа фигура из Бариљева, нешто мањих димензија. Ова скулптура је имала само благо наглашене јеленске облике, ромбоидну главу и руке налик јеленским роговима – парошцима. Оно што смо констатовали, сагледавајући прецизно стил скулптура „Дама из Бариљева" и „Дама из Предионице" је чињеница да је скулптура из Предионице већ носила фине женске одлике, фризуру компоновану у облику пунђе, а гравидни стомак је добио форму меандра са вагином која је наглашена пубичном регијом налик линији са таласићима[38] изнад, што ће од тог доба, па све до данас, бити знак женствености.

---

[34] Исто.

[35] Благотин 2001, стр. 6.

[36] Исто.

[37] Исто.

[38] Музеји Југославије, Љубљана, 1973, стр. 26-27.

Шрафура на скулптури из Бариљева која чини њено тело је у форми свастике, са наглашеним словом X[39] у центру, а шрафура која чини телесност даме из Предионице има посебан округли привезак који ће од тог доба постати главно обележје сваке иницијације, „булу", да обележи тренутак када су младићи или девојке улазили у степен зрелости у том генсу. Тај округли украс, „була", у форми розете, значио је покаткада, још у грчко-римско доба, да су ти верници већ ушли у тајно друштво елеусинских или дионисијских мистерија, као што и данас масони носе троугао са свевидећим оком у центру као значку на реверу и ознаку своје организације.

Када је реч о бариљевској скулптури, округли привезак, „була", био је знак промене стања које ће настати порођајем, јер је овде очевидна гравидност скулптуре.

Облик лица и спољашња декорација тела идола одвукли су нас од ликовног представљања човековог рођења као главног проблема у времену праисторије. Праисторијски људи су мислили да руда настаје у земљи у форми процеса раста, налик човековом расту до зрелог стања. Следствено томе, оба наведена примера говоре да је камен тада био извор живота и плодности и да је, налик човеку, могао да живи и да се рађа као људско биће, да је њега исто тако, као и човека, родила Мајка Земља. Темељ представља, у својој суштини, један фундамент сачињен искључиво од камена. На тај начин, камен је, у доба неолита, био изједначаван са Великом Мајком свих богова, „Pentra Gentrix Matrix Mundi".

Други аспект било је веровање да камење и минерали расту налик човеку, у „утроби" земље. Индуси имају диван опис раста рубина налик човековом животном расту. Они за њега кажу да је као млад и још незрео потпуно беле боје, а кад одрасте и сазри, рубин постаје „зрео" и добија потпуно црвену боју.

Објашњење може бити само то да као што се дете храни крвљу у утроби мајке, рубин се на исти начин храни крвљу из камена, унутар земљине утробе. А онда, када се рубин, налик детету, нахрани, мирно заспи.

Римски историчар Плиније (у својој Nat. Hist. XXXIV, 49) иде још даље у изједначавању рудника са материцом Мајке Земље – Деметре, тврдећи да после престанка рада једног рудника и његовог темељног пражњења, треба извесно време, од 10-15 година, да би он могао поново да рађа. То исто каже и Страбон у својој „Географији V, 2", да је руднику мировање било неопходно да би он могао поново да рађа. На тај начин је подземни живот минерала често био изједначаван са животом човека и биљака.

Средњовековни алхемичари су сматрали да се руда у земљи састоји искључиво од два принципа: сумпора и живе, и да се приликом њиховог сједињавања у руду сумпор, ти елементи понашају као мушко семе, а жива као женска материца.

[39] Исто.

А о путевима рудних жила, као форми рукаваца и семену сумпора које мора доспети у све шупљине земље као у матрицу, такође је било доста речи.

За средњовековне алхемичаре, руда и њена артеријска распрострањеност сачињена од рудних жила, биле су понекад у вези са странама света. Ту није био заборављен ни положај звезда. За средњовековне алхемичаре је сребро ницало и израстало уз помоћ Месеца, а злато уз помоћ Сунца. И коначно, за злато се говорило, а највероватније и за цинабарит, који је у праисторији вредео као злато, да настају унутар земље, под утицајем неба, а такође и да их Сунце оплемењује. Да би злато добило своју тврдоћу, морало је бити без икакве течности у својој унутрашњости, која је морала бити сагорена ватром, како би сва влага била сасвим елиминисана.

Истраживач религија, Мирча Елијаде, у својим „Ковачима и алхемичарима" каже да је „Праисторију красила идеја о Земљи-Мајци која је била бременита сваковрсним ембрионима, а да је касније та представа целокупне природе мајке замењена представом целокупне мајке „Софије – мудрости". Ерго, на концу свега реченог о цинабариту, поновимо оно што је најбитније за наше косовске идоле, велике мајке свих богова, из Бариљева и Предионице, а то је седеће:

„У праисторијско неолитско доба, пре 8000 година, земља је била изједначавана са женском утробом, а рудници злата, рубина и цинабарита су за њих били само облик људског фетуса који се зачео и родио унутар земље".

Литература

Brukner 1987-1988: B. Brukner, *A Contribution to the Research on the Boundary between the Linear Pottery Culture Complex and the Balkan-Anatolian Groups of the Early Neolitic*, Balcanica XVIII-XIX, Beograd.

Васић 1948: М. Васић, *Јонска колонија Винча*, ЗФФ, књ. 1, Београд .

Гарашанин 1973: М. Гарашанин, *Праисторија на тлу СР Србије*, Табла 13, сл. 1, Винча-Турдош 2 и табла 14, сл. 1 Бариљево, Винчанско-плочничка фаза, Београд.

Николић, Зечевић 2001: Д. Николић, Ј. Зечевић, *Цаи Благоштин*, истраживања 1989-1999, Београд.

Пауел 1970: Т. Г. Пауел, *Уметност праисторије*, Београд.

Петровић, Катић, Спасић 2009: В. Катић, М. Спасић, Б. Петровић, *Живот у глини, неолитска уметност на тлу Београда*, фигурална пластика из збирке Музеја града Београда, Београд, кат. бр. 213.

Renfrew 1970: C. Renfrew, *The Place of the Vinča Culture n European Prehistory*, University of Sheffield, ZNM, Beograd.

Часописи

Гласник Етнографског музеја, 1955.

Radmilo PETROVIĆ

NEOLITH OF KOSOVO AND METOHIA AS A SPECIAL CULTURAL PHENOMENON

Summary

In the conclusion of the work on interpretating the conclusion of the two most beautiful Vinčan sculptures from Kosovo and Metohia, one from the locality of Predionica and the other from Bariljevo, the author l says some facts interesting to all which have been so far overlooked by all previous researchers. They are to explain why the Vinčan civilisation and its eponymous locality at 15km from Belgrade profuced more than 1000 sculptures, made of baked earth in an almost identical manner, and then as a form of fashion dispersed across the Balkans[40] and where elsewhere produced identically. Our conclusion tries to solve the dilemma of prof. Nenad Tasić – why all sculptures were dispersed only within the settlement,[41] mot at special cult places and why they mute, not having mouths?[42]

Therefore, the author returns again to the Avala mine of cynabarite, which was a unique cult place for this part of Europe and the world; in ancient times only one such a mine was known of, that in Asia Minor, on Kilbian Fields near the town of Ephesus, near Artemis Temple. The author remembers that Temple of Artemis of Ephesus was one of the seven world wonders of the time, and her zoomorphic hypostasis being just the deer. This was in an ancient time. On the other hand, the mine of cynabarite in Šuplja Stena on Avala, near Vinča, was the most renowned mine of cynabarite in prehistoric times.[43] The back of some formed sanctuary within Vinčan settlement where the sculpture would have been deposited, as well as the back of mouths with all Vinčan sculptures, led him to reread ancient sources related to these problems.

Dioscorides[44] (V, 109), while explaining that the ore of cynabarite consisted of droplets of quicksilver, pointed to the danger of inhaling quicksilver's vapours from the ore of cynabarite, giving this description:

"In the mines of quicksilver a choking vapour develops. Therefore, the people (working there) put on their faces bovine and carvel bubble so that can see through them but not inhale those quicksilver evaporations."[45]

---

[40] Винча 2008, 139-163.

[41] Исто.

[42] Исто.

[43] М.Васић 1948, наведено место.

[44] Исто.

[45] Исто.

Roman historian Plinius[46] (XXXIII, 122) adds to this Dioscorides conclusion the following:

''The people that work in the workshops of cynabarite till marks to their faces best inhale the noxious vapour, but to be able to see through them''.

These cited historical sources, Dioscorides and Plinius, as if give a true mine and workshop context in processing of cynabarite are from Šuplja Stena. Thousands of found Vinčan sculptures similar to the figurines of servants found in Tutankhamen tomb are a memory of the death danger of the royal medicine, powder of '' cynober'' whorled men strove once for immortality.[47] Therefore, in Vinča all sculptures were dressed in leather skirts that served for collecting golden dust and ore of cynabarite, while on their heads, over faces, they were masks with cuts for eyes but not for mouth as well, lest be poisoned by quicksilver vapours. The most of the decoration on their sculptural bodies was a mixture of schematized form of swastika – the sun, played out by quicksilver vapour that caused death. But the fruit of this work was the powder of ''cynober dye'', which perhaps meant for some not only a long life, but also immortality.

The deer and the form of Magna Mother Deorum[48], the pregnant prohemititrix of all prehistoric people, here in Vinča meant:

1. Deer's skull and horns always represented an annual sacrifice[49] which marked the death of nature of one year and heralded the birth of the nature of the coming year. Then it is no wonder that the principal Greek goddess of Cretan and Mycenian age from 3000 to 1200 BC was Artemis of Ephesus, the protectress of the mine of cynybyrite from Kilbian Fields.[50]

2. Perhaps most interesting with the most of the bodies of Vinčan sculptures is the disposition of a schematized, geometrical ornament in a form of swastika – the sun which is a mark of winter solstice of 26 December and of birth of anew life of nature, by quicksilver vapour, whereby one attained, trough death, immortality.

Key words: Starčevo, Vinča, Bariljevo, Predionica, Ibar.

Рад је предат 22. априла 2011. године, а након позитивног мишљења рецензената одлуком одговорног уредника „Баштине“ одобрен за штампу

[46] Исто.

[47] Винча, 2008, 24.

[48] Б. Гавела, „Magna Mater Deorum“, kao pojam i likovni izraz, poglavlje u okviru knjige: *Iz dubine vekova*, Zagreb, 1977, 296-306.

[49] О томе је писао академик Драгослав Срејовић још 1955. године у *Гласнику Етнографског музеја*, описујући жртвовање јелена на Петровој Гори, 22. јуна (7. јула) као ануалну жртву за спас природе.

[50] Милоје Васић, 1948, наведено место.

УДК 000000000000

Јелена НИЧИЋ
Народни музеј Врање

НАСЛЕДНА И КТИТОРСКА ПРАВА ПЛЕМКИЊА У СРЕДЊОВЕКОВНОЈ СРПСКОЈ ДРЖАВИ У ДОБА НЕМАЊИЋА

Апстракт: На сачуваним женским властеоским портретима XIV века, из раздобља владавине династије Немањића, у великом броју случајева племкиње су у натписима означене као ктиторке црквених задужбина. Иконографска анализа елемената портрета и истраживања текстова ктиторских натписа, повеља и законских споменика насталих у XIII и XIV веку, пружају могући одговор на још увек отворено и недовољно расветљено, питање женског ктиторства и проблем имовинских и наследних права и положаја жена племићког сталежа у немањићкој Србији.

Кључне речи: женски властеоски портрет, ктиторство, властела, средњовековно законодавство, наследно право, положај и права жена, прикија, средњовековна српска држава.

Новијим истраживањима положаја жена у Византији и западноевропским феудалним државама промењена је устаљена и „окамењена" представа средњовековне жене као потпуно обесправљеног и потлаченог бића чији је једини задатак био да буде верна супруга и да обезбеди наследнике.

Историја византијске државе даје нам примере царица које су самостално управљале царством,[1] издавале законска документа, управљале личним поседима и несебично помагале Цркви.[2]

[1] Царице Ирина у IX веку и Теодора у XI веку. Сачуван је акт царице Теодоре највероватније из раздобља њене самосталне владавине (јануар–август 1055) за манастир Неа Мони; в. Ф. Баришић, *Повеље византијских царица*, Зборник радова византолошког института XIII, Београд 1971, 183. нап. 99.

[2] О томе сведоче малобројне повеље византијских царица, које се временски датују у XIII и прву половину XIV века. Ирина, ћерка Теодора I Ласкариса, супруга Јована III Ватаца, имала је у околини Смирне личне поседе о којима се старала. Самостално је подигла манастир на брду Сипилон, обновила је и бринула се о многим црквама. Теодора, супруга

Ретки су извори који говоре о животу обичних жена из нижих друштвених слојева. Нешто обимнија документација која постоји о женама из племићког сталежа пружа нам детаљнију слику њиховог положаја у породици и друштву. Рођењем или браком стицале су друштвени положај који је доносио одређене привилегије. Једна од привилегија било је образовање. Приватни учитељи су аристократским ћеркама преносили знање из свих области оновремене науке.[3] Неке од њих су имале своје приватне библиотеке, писале текстове и бавиле се уметношћу.[4] Иако нам документа дају нову слику образованих, активних жена, заинтересованих за науку и политику, верних супруга и брижних мајки, већина племкиња је била само средство којим су се остваривали интереси њихових породица. За њихову удају очеви су обезбеђивали велика новчана средства и земљишне поседе. Често су постајале супруге страних племића или владара како би војни или политички савези били осигурани. У брак су ступале јако младе, рано остајале удовице и одлазиле у манастир. Многе су биле веома богате, захваљујући наслеђеном богатству и земљи. Према византијским законима имале су право да управљају породичном имовином[5] и да располажу миразом који су унеле у брак, а који мужеви нису имали право да присвоје.

Друштвени развој западноевропских држава формираних на рушевинама Западног римског царства текао је на другачији начин у односу на Византијско царство. Њихови правни системи су били засновани на обичајном праву

Михајла VIII Палеолога, своју побожност је исказивала кроз обнављање и бригу о многим манастирима, нарочито Богородице Лемвиотисе код Смирне и Св. Јована Богослова на Патмосу о чему сведоче сачуване хоризме. Хоризма из 1269. године даје податке о одвојеним приватним имањима Теодоре и Михајла VIII, али и о правима царице да изриче казне и ослобађа од плаћања државног пореза. У XIV веку имамо пример царице Ирине-Јоланде од Монферата, жене Андроника II, која се, раставши се од мужа, настанила у Солуну, где је имала палату одакле је управљала својим поседима и водила активну државну политику. Град Солун сматрала је својом баштином, јер је у доба Латинског царства, он припадао њеној породици. Постојала је и царичина канцеларија у којој су се издавале наредбе. На челу ове канцеларије налазили су се Теодор Метохит и Нићифор Хумно. Подаци које нам даје Григора о томе како је Андроник II после Иринине смрти део богатства потрошио на обнову цркве Св. Софије у Цариграду, а остатак поделио деци, указују на то да су њени поседи у солунској области били велики и богати. У то време непрекидних грађанских ратова у Византијском царству још две царице ће учествовати у политичким играма у царству. Рита-Марија-Ксена, жена Михајла IX, водиће двор у Солуну, управљаће поседима и издаваће документа. Њена снаја Ана Савојска, жена Андроника III, после његове смрти постаје регент своме сину Јовану V и бори се против претендента Јована Кантакузина. Смештена у Солуну, управља као гувернер облашћу Македоније, и ужива прерогативе савладара. Као и њене претходнице, водила је администрацију и доносила управне и политичке одлуке. В. Ф. Баришић, *Повеље византијских царица*, 143–194.

[3] Д. М. Никол, *Византијске племкиње – десет портрета, 1250–1500*, Београд, 2002, 18.

[4] *Исто*, 57–80.

[5] *Исто*, 13.

које ће током времена постепено уступити примат римском законодавству. Власт којом су краљеви у западној Европи располагали личи на наследно власништво, очевину, јер се ова власт претворила током времена у породично добро које се преносило на наследнике.

Бракови, како владарски, тако и они припадника племства, склапани су у зависности од интереса породице – куће и државе. Карактеристично је то да је будући супруг својој невести, поред уобичајених поклона дариваних вереници,[6] приликом венчања поклањао и повељу о удовичком плодоуживању[7] према традицији салијског законодавства, што говори у прилог томе да се водило рачуна о животу супруга-удовица у овим временима непрекидних ратова и раних смрти мушкараца.

Као господарице куће и мајке будућих наследника, племкиње су имале право да управљају домаћинством.[8] Економском бољитку своје куће доприносиле су радом: ткале су, преле, везле, производиле тканине за израду одеће.[9] Потпуно заједничко власништво мушкараца и жена над добрима није постојало. Известан напредак у ширењу права жена десио се у раздобљу крсташких похода у XII и XIII веку у време тзв. материнских намесништава[10] када Француском управља Бланш од Француске. Поред ње, многе племкиње су управљале земљама уместо својих мужева који су отишли у ратни поход. Постоје подаци да су почетком XIII века у земљама под влашћу Капета племкиње имале право на уживање половине мужевљевог имања (*jus dotaliti*) у случају да се не преудају,[11] те су често живеле од ренте а приходе су улагале у оснивање или издржавање манастира.

---

[6] G. Duby, *The Knight, the Lady and the Priest*, 98 (Translation by Paul Hyams); в. www.fordham.edu/halsall/source/endow1.html

[7] У енглеском обичајном праву реч *dower* означава дар, поклон који слободан човек дарује својој жени испред улаза у цркву на дан њиховог венчања. Мушкарац је обавезан, како црквеним тако и обичајним законима, да супрузи дарује извесна материјална добра. Уколико не одреди шта од имовине припада жени, подразумевало се да једна трећина његове имовине постаје женино власништво. С друге стране, уколико жени дарује више од прописане трећине, она је морала да врати вишак, јер је мушкарац могао да јој поклони мање али не и више од прописане норме. Жене ипак нису слободно располагале својом имовином у браку, већ су је стављале на располагање супругу који је слободно одлучивао о коришћењу. *A. Women and the Law: Dower, Rules of Law.* В. www.fordham.edu/halsall/sbook-law.html или www. vi.uh.edu/pages/bob/elhone/rules.html

[8] Оне су водиле рачуна о тзв. женском делу породице и куће, деци и оставама, могле су да надзиру све што улази у кућу, контролишу прилив пореза, воде бригу о потчињенима, нарочито слушкињама и њиховој деци. У племићкој кући је постојао посебан део – гинекеј, намењен женама, којим је управљала господарица куће, где су могли да бораве само господар куће и мали дечаци. В. *Историја приватног живота 2*, Београд, 2001, 70 и 77–78.

[9] *Исто, 2*, 78.

[10] *Исто, 2*, 130.

[11] *Исто, 2*, 134.

Редефинисање положаја и права жена у српском средњовековном друштву заостаје у односу на достигнућа историјских наука у другим земљама. Делом, то је резултат фрагментарно сачуваних историјских података, нарочито оних који се не односе на политичку историју, већ припадају оној области која је у савременој науци дефинисана као „приватна" историја. До које мере је запостављено ово поље, најбоље говори недостатак података о српским средњовековним владаркама и кћерима владајуће династије Немањића о чијим животима сазнајемо најчешће на основу скромних података из пера хагиографа и византијских историчара.[12] О многима не знамо ништа осим њихових имена.[13] Издвајају се једино личности краљице Јелене,[14] супруге краља Уроша I Немањића и краљице, потом царице Јелене, супруге Душанове.[15]

Раније смо поменули да су владарски и племићки бракови склапани ради остваривања политичких, економских и војних интереса породица и држава. Племкиње су приликом одласка у земљу где ће се удати добијале пратњу: дворске даме, пажеве и витезове који су водили рачуна о безбедности свите. Оне су са собом носиле покућство, одећу и накит. Осим покретне имовине и људства, својим мужевима су као мираз доносиле богате поседе и велике своте новца. Питање на које ћемо покушати да одговоримо јесте: јесу ли ове жене имале право да располажу материјалним добрима своје породице и на који начин су то чиниле?

Женски властеоски портрет у XIV веку

Проучавајући женске властеоске портрете настале током раздобља владавине династије Немањића[16] у средњовековној српској држави, дошли смо до закључка да се у оквиру ове велике групе портрета могу издвојити подгрупе на основу иконографских различитости у приказивању племкиња. Једну подгрупу

[12] М. Ласкарис, *Византијске принцезе*, Београд, 1926.

[13] Ђ. Перић, *Нацрт историјске биографије о српској средњовековној жени (1158/9–1459–1521)*, у: Зборник Матице српске за историју 35, Нови Сад, 1987, 189–207.

[14] Житије краљице Јелене написао је архиепископ Данило II. В. Данило II, *Животи краљева и архиепископа српских – Службе*, Београд, 1988, 79–107. О њеној ктиторској делатности: Г. Суботић, *Краљица Јелена Анжујска – ктитор црквених споменика у Приморју*, Историјски гласник 1–2 (1958), 131–148; В. Корać, *Градитељска школа Поморја*, Београд, 1965, 9–117.

[15] Г. Острогорски, *Серска област после Душанове смрти*, Београд, 1965; Р. Михаљчић, *Крај српског царства*, Београд, 1975; Р. Радић, *О времену замонашења царице Јелене (једна претпоставка)*, Из Цариграда у српске земље – студије из византијске и српске историје, Београд, 2003, 29–36.

[16] Сви сачувани портрети су настали током XIV века. Из ранијих периода немамо ниједан пример женског племићког портрета.

чине ктиторски женски властеоски портрети на којима су племкиње насликане како модел храма приносе патрону, а у натписима је истакнута њихова заслуга за подизање задужбине. За наше истраживање су интересантни и поједини портрети племкиња које прате своје мужеве у оквиру породичних група.

Црквене задужбине српског племства из Милутиновог времена углавном се нису сачувале. На основу пронађених остатака цркава и података из извора можемо закључити да их није било много. У ово време као ктиторка Богородичине цркве код Скопља помиње се извесна Боришица,[17] што је најстарији помен жене као ктиторке неке задужбине. Осим Богородичине цркве у Мушутишту и Богородичине цркве у Сушици, друге задужбине властеле данас не постоје. О ктиторима цркве у Мушутишту сазнајемо из натписа на надвратнику западног улаза у храм. У њему се каже да је цркву Богородице Одигитрије сазидао 1315. велики казнац Јован Драгослав заједно са женом Јеленом, сином Станишом и ћерком Аном.[18]

У време Стефана Дечанског као ктиторка се појављује „благоверна" Марена која је, по свему судећи, са најближим рођацима подигла Богородичину цркву у Кучевишту током треће деценије XIV века.[19] Сачуван је део ктиторског натписа, на основу којег је Светислав Мандић успео да прочита име, генитив Marene женског имена Марена:[20] (Syzd)a se i popisa se xramy prhblagosve(ïeno)i bce i s[y] mukom(y) i stje` (anijemy ktit)orice Marene i Radoslavy i Vladisl(...). По њему би она била главна ктиторка, а Радослав и Владислава би били ктитори другог реда. Може се закључити да је цркву саградило троје људи чија су имена поменута: Марена, Радослав и Владислава. О овим личностима немамо никакве податке. Њихови портрети се налазе на северном

[17] С. Радојчић, *Старине црквеног музеја у Скопљу*, Скопље, 1941, 13–14.

[18] У натпису није поменуто осликавање цркве, па се оно ставља у време између 1317. и 1320. године И. Ђорђевић, *Зидно сликарство српске властеле*, Београд, 1994, 131. Овај властеоски пар се помиње и у једном запису у рукописном јеванђељу насталом око 1300. године, у: Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, књ. I, Београд, 1982, 15–16.

[19] Неколико година касније по завршетку осликавања цркве подигнута је и осликана припрата, између 1332. и 1337. За датовање сликарства цркве у Кучевишту, в. И. Ђорђевић, *Сликарство властеле*, 132; И. Ђорђевић, *Сликарство XIV века у цркви Св. Спаса у селу Кучевишту*, Зборник за ликовне уметности Матице српске 17 (Нови Сад 1981),77–110.

[20] Дуго се сматрало да се ради о ктитору, јер је почетак речи оштећен и читано је мушко име Асен. В. Ј. Ђурић, *Византијске фреске у Југославији*, Београд, 1974, 208, н. 58; П. Миљковик-Пепек, *Црквата Св. Спас во с. Кучевиште, Скопско*, у Споменици за средновековната и поновата историја на Македонија, I том, Скопје, 1975, 417–421; И. Ђорђевић, *Сликарство XIV века у цркви Св. Спаса у селу Кучевишту*, 77–110. С. Мандић је први прочитао у натпису име Марена; в. С. Мандић, *Чрте и резе.Фрагменти старог именика*, Београд, 1981, 204.

зиду припрате. Богородици са малим Христом,[21] делимично очувана женска фигура приноси модел храма чији се мали део може видети. Поред ње је велико поље уништеног живописа на којем је била насликана још једна или чак две личности. Трећа личност је млађи мушкарац. Изнад главе Марене текао је дужи натпис исписан у једном реду, о чему говори урезана линија, док је натпис између ктиторке и Богородице био у два реда.[22]

У време владавине краља Душана, госпођа Даница, својим средствима, подиже храм у Љуботену. Сачуван је натпис[23] над улазом у цркву који нам говори о подизању храма и његовој ктиторки: syzda se sii b(o)`(y)s(t)vynyji xramy s(ve)t(a)go vel(i)kago &ca nikolyj podvigomy i troudomy g(ospo)`de dynice vy d(y)ni stefana kralh douwane a dry`awe s(yj)ny starhi boiko matkou a dr+gi s(yj)ny zveqany sitnicomy lht(o). ©. ÈÓ e\[24] У натпису се истиче високо достојанство ктиторке Данице.[25] Названа је госпођом, што указује на велики углед који је имала.[26] Храм је осликан вероватно око 1344/1345. године.

Током четврте деценије XIV века деспотица Марина као монахиња Марија подигла је храм Св. Ђорђа у Полошком. Деспотица је била ћерка бугарског цара Смилца и жена бугарског деспота Алтимира. Њихов син је Јован

[21] Богородица из ктиторске композиције насликана је у стојећем положају са Христом у наручју. Десна рука јој је испружена према ктиторима да прими дар. Тумачи се да је ово Богородица „Истинска нада" као иконографска варијанта Одигитрије. Она је симбол првог и другог доласка Христовог, инкарнације и Страшног суда. Том типу припада Богородица из кучевишке цркве. Она је Богородица типа Одигитрије, нема сигнатуру па се не зна да ли је поновљен епитет Елеуса, који носи Богородица са Христом насликана уз олтарску апсиду; в З. Расолкоска-Николовска, *О ктиторским портретима у цркви Свете Богородице у Кучевишту*, *Зограф 16* (Београд, 1986), 46.

[22] З. Расолкоска-Николовска, *О ктиторским портретима у цркви Свете Богородице у Кучевишту*, 46.

[23] Павел Николаевич Миљуков као члан истраживачке екипе Руског археолошког института из Цариграда, обилази Македонију. Између осталог, прикупио је грађу и о цркви у Љуботену. Посвећује јој мању монографију у којој објављује текст натписа над улазом и покушава да идентификује ктиторку Даницу и њене синове, у: И. Ђорђевић, *Сликарство властеле*, 2.

[24] И. Ђорђевић, *Сликарство властеле*, 145.

[25] Њен портрет, нажалост, није сачуван.

[26] Треба подсетити да се син деспота Дејана, Константин Драгаш ословљава у документима као господин. Термин господин или госпођа користио се како би се изразило високо достојанство и углед које одређене особе из моћних феудалних породица уживају, иако немају никакву званичну државну титулу. О Константину Драгашу видети: М. Рајичић, *Севастократор Дејан*, Историски гласник 3–4, Београд, 1953, стр. 17–28; И. Ђурић, *„Ектесис неа" – византијски приручник за „питакиа" о српском патријарху и неком феудалцима крајем XIV века*, Зборник Филозофског факултета XII-1(1974), стр. 430–431; И. Ђурић, *Евдокија Комнина и њен муж Константин Драгаш*, Зборник радова византолошког института XXII (Београд, 1983), стр. 259–271.

Драгушин, кога краљ Душан назива братом.[27] До 1340. Драгушин је умро и сахрањен је у цркви у Полошком.[28] Те године повељом краља Душана, а по жељи ктиторове мајке Марине, црква Св.Ђорђа је поклоњена манастиру Хиландару у чијем поседу остаје 1372–1375.[29] када је породица Дејановића поклања манастиру Св. Пантелејмона на Светој Гори.[30] Осликавање цркве је платила „у помен" покојном Јовану Драгушину његова мајка деспотица Марина као монахиња Марија, уз чији лик је записано „ктиторка храма".

Драгушин је за живота одредио место на којем ће црква бити подигнута у селу Полошком, у време после Душанових продора 1334. у Македонији. Можда је и започео зидање храма посвећеног св. Ђорђу, међутим, после његове смрти деспотица Марина, његова мајка, финансирала је подизање и осликавање задужбине. Осликавање се датује од јесени 1343. до јесени

---

[27] Отац Јована Драгушина и Стефан Дечански били су ожењени рођеним сестрама, тј. ћеркама бугарског цара Смилца (1280–1298). Жена Смилцова је била Гркиња, ћерка севастократора Константина Палеолога, брата цара Михајла VIII Палеолога. Алтимир је млађи брат бугарског цара Георгија I Тертера. После политичког слома 1305. Смилчева удовица, ћерка и унук Драгушин су добили помоћ Андроника II Палеолога. Тада се Драгушин могао упознати са Стефаном Душаном. Тек после крунисања Стефана Дечанског створили су се услови за живот Драгушинове породице у Србији 1322. године. Жена Дечанског је умрла у првој години његове владавине. Не зна се да ли је Алтимирова породица прешла под заштиту српског двора одмах по крунисању Дечанског, али је сасвим сигурно да је уживала заштиту краља Стефана Душана. У вези са овом темом видети:

Ц. Грозданов – Д. Ћорнаков, *Историјски портрети у Полошком* (I), *Зограф 14* (Београд, 1983), 64–65; В. Ј. Ђурић, *Полошко-хиландарски метох и Драгушинова гробница*, Зборник Народног музеја VIII, Београд, 1975; Х. Матанов, *Княжеството на Драгаши*, София, 1997, 33–38.

[28] И. Ђорђевић, *Сликарство властеле*, 147; Ђ. Мано-Зиси у тексту о Полошком датује Драгушинову сахрану у 1340. годину и овај датум сматра годином осликавања цркве; в. Ђ. Мано-Зиси, Полошко, *Старинар*, сер. 3, књ. 6, Београд, 1931, 116–117.

[29] Краљ Душан је 1340. године издао повељу цркви у Полошком, поводом одлуке да се Полошко са свим својим добрима поклони манастиру Хиландару. У тексту повеље краљ Душан обавештава да је „умро брат краљевства ми Драгушин" који је у цркви и сахрањен; в. В. Ђурић, *Полошко-хиландарски метох и Драгушинова гробница*, 328. Повеља објављена у: Actés de Chilandar, deuxiéme partie, Actes slaves, publit par B. Korablev, Византиский временик 19, Санкт Петербург, 1915, 461–471.

[30] И. Ђорђевић, *Сликарство властеле*, 147; Браћа Дејановићи, деспот Јован Драгаш и господин Константин 1378. су даривали „цркву Св. Георгије Полошки на реци Црној са селима" руском манастиру Светог Пантелејмона на Светој Гори. Податак да су Јован и Константин Драгаш поклонили цркву у Полошком, са селима у њеној околини објашњава да је ова област седамдесетих година XIV века била под управом Драгаша. Матанов претпоставља да је Константин Драгаш био у родбинским везама са Драгушиновом породицом, што му је омогућило да му припадне ова област; в. В. Ђурић, *Полошко-хиландарски метох и Драгушинова гробница*, 328; Х. Матанов, *Княжеството на Драгаши*, 33–38.

1346. на основу помена „грчких земаља“ у Душановој титули у натпису уз његов портрет на западној фасади цркве.[31]

Ктиторски портрети се налазе на западној фасади цркве.[32] У горњој зони фасаде је смештена владарска породица. Млади Христ у сегменту неба дарује краљу Душану и младом краљу Урошу круне, симболично изражавајући на овај начин да је власт краља и његовог сина од Бога дата. Други анђео Душану пружа мач. Краљици Јелени круну на главу ставља анђео. У ниши над порталом је допојасна представа св. Георгија Победоносца. У доњој зони ктиторску композицију чине супруга Јована Драгушина Ан..., Јован Драгушин, сегмент неба са две Божије руке који благосиља портретисану ктиторску породицу, монахиња Марија Марина и Драгушинов син чије име почиње са Драг (...).

На пољу између рамена и нимба Јована Драгушина налази се натпис који даје податке о Драгушину и његовој вези са Стефаном Душаном: „Престави се раб Божији Јован Драгушин и син деспота Алтимира и истинити брат преузвишеног краља и господара нашег, а настао је овај храм у његов помен и Бог ће да га спасе.“[33]

Јован Драгушин је поменут без титуле, а висок третман је уживао захваљујући сродству са српским краљем. На портрету носи знаке деспотског достојанства, на глави има стематогирион, иако он није носио ову титулу. Њу је имао његов отац, а она није наследна.[34] Деспотица Марина је представљена као монахиња. Приказана је како у рукама држи модел храма. Њу, као и чланове њене породице, благосиља Рука божија у полукругу светлости. Ктиторка приноси своју задужбину св. Ђорђу, патрону храма, који је насликан у лунети, изнад улаза. У натпису уз њену фигуру стоји:

Deησις t(hς) doul(hς) tou Q(eo)u Mariaς thς baseilisaς (thψ onomasqeishς Ma)rinaς k(ai) ktitor(saς tou) naou.

„Моление рабе божије Марије преблагородне деспотице зване Марина и ктиторке храма.“[35]

Недалеко од македонског града Штипа у селу Горњи Козјак налази се црква Св. Ђорђа. У науци је прихваћено да је саграђена у XII веку, а да је сликарство

[31] И. Ђорђевић, *Сликарство властеле*, 147.

[32] Завод за заштиту споменика културе Македоније извео је 1982. године радове на конзервацији фресака ове цркве, када су скинуте фреске из 1609. и 1881. године. Тада су откривени портрети на западној фасади; в. Ц. Грозданов – Д. Ћорнаков, *Историјски портрети у Полошком (I)*, 60, нап. 4.

[33] Ц. Грозданов – Д. Ћорнаков, *Историјски портрети у Полошком (I)*, 64.

[34] Ц. Грозданов – Д. Ћорнаков, *Историјски портрети у Полошком (I)*, 65; Б. Ферјанчић, *Деспоти у Византији и јужнословенским земљама*, Српска академија наука и уметности, посеб. изд. књ. CCCXXXVI, Београд, 1960.

[35] Ц. Грозданов – Д. Ћорнаков, *Историјски портрети у Полошком (II)*, Зограф 15 (Београд, 1984), 85.

обнављано неколико пута.[36] Постоје докази да је црква осликавана у XIII, па потом у XIV веку.[37] Посебно је интересантан други слој фресака, датован у XIV век, јер на том слоју живописа постоје ктиторски портрети.[38]

Ктиторски портрети и натпис уз њих пружају смернице за одређивање времена настанка другог слоја фресака.[39] Ктиторска композиција је смештена на западни зид припрате, јужно од улаза. Приказани су властелин са моделом храма, његов син, изнад чије главе се протеже натпис, и супруга Тихослава. Ктиторски натпис, по свему судећи исписан у шест редова, делимично је сачуван и гласи:

(...)ογ ...) κε κ(...) (...) (...)οσ κε η σιν(...) (...)γ αγτ τηχο(...)λαβασ κτητορισας.[40]

Из натписа сазнајемо име Тихославе која је означена као ктиторка, што нам указује на то да је и она била заслужна за живописање цркве.

Треба напоменути да су само особе заслужне за подизање и осликавање храма или његову обнову имале право да буду сигниране као ктитори и сликане са моделом храма у рукама.[41]

У властеоским задужбинама, поред властелина који је сигниран као ктитор, често су сликани његова супруга и деца, а њихова имена су помињана

---

[36] И. Ђорђевић, *Сликарство власте*, 138. З. Расолкоска-Николовска, *Археолошките истражувања на црква Св. Ѓорѓи во Горен Козјак*, Зборникот на Штипскиот народен музеј IV–V, Штип 1975, 75–76.

[37] Археолошка истраживања пружају податке о томе да је грађена у три фазе. Током испитивања на терену примећено је постојање три слоја малтера. З. Расолкоска-Николовска, *Црквата Св. Ѓорѓи во Горен Козјак во светлината на новите испитувања*, Симпозиум 1100-годишнина од смртта на Кирил Солунски, книга 1, Скопје, 1970, 224.

[38] Током истраживачких радова обављених 1968. године на западном зиду, јужно од улазних врата у припрату, откривена је ктиторска композиција. Она се састоји од три фигуре постављених *en face*. З. Расолкоска-Николовска, *Црквата св. Ѓорѓи во Горен Козјак*, 224.

[39] За датовање сликарства је битан помен имена Станислава у оквиру једног дужег натписа који је исписан преко фреске Исуса Христа. Део тог записа гласи:

...азь стьтаниславь грамотикь ѡ ·ий...

Сматра се да је потписани Станислав личност идентична са личношћу писара Станислава из Леснова који је за великог војводу, касније деспота, Јована Оливера урадио један минеј 1342. године. Оквирно, четврта деценија XIV века јесте време када је настао запис са фреске, и то се узима као *terminus post quem* за обнову цркве и поновно осликавање цркве; в. З. Расолкоска-Николовска, *Црквата св. Ѓорѓи во Горен Козјак*, 222–223; И. Ђорђевић, *Сликарство властеле*, 138–140.

[40] И. Ђорђевић, *Сликарство властеле*, 138. Археолошка истраживања нису дала никакав податак о томе јесу ли чланови ктиторске породице били сахрањени у цркви, тако да је још увек отворено питање да ли су ктитори поново осликали цркву како би је припремили себи за гробницу.

[41] О правима и обавезама ктитора, в. С. Троицки, *Ктиторско право у Византији и немањићкој Србији*, Глас српске краљевске академије CLXVIII, други разред 86, Београд 1935, 81–132.

у ктиторским натписима. У натпису на надвратнику западног улаза Богородичине цркве у Мушутишту пише: poqe se: i syzda se: b(o)`(y)stvyni j vseqstni xramy prhq(i)stie vl(a)d(i)q(i)ce n(a)we b(ogorodi)ce &djgitrie: is temelia va dan prhvisokago kralh +rowa s tr+domy j sy pospeweniemy j&(a)na velikago kaznca dragoslava sy elenom s podr+`!my svoimy j staniwomy s(yj)nomy si i sy anomy dy<eri} sj v(y) lht(o): © È k¡g end(ikta) ®.[42]

Цркву је „почео из темеља" велики казнац Јован Драгослав са женом Јеленом, сином Станишом и ћерком Ану и сазидао до 1315. године.

У Белој цркви Каранској на северном зиду западног травеја налазе се портрети породице заслужне за изградњу храма. Поред жупана Петра Брајана који у рукама држи модел храма и приноси га Богородици на источном зиду, стоје његова жена Струја, фигура њиховог малог детета, и три кћери, једна на северном и две на западном зиду. Крај жупанове главе је исписан дужи натпис:

G(ospod)i b(o)`e [...] raba b[lago]rodiv[ogy] ktitora prvoga petra a zovomy `+pana bra|na i sy podr+`iemy sj sy str+&my i sy qedi svoimi.[43]

Из натписа се каже да је цркву подигао жупан Петар Брајан заједно са супругом Струјом и децом. Ове цркве су породичне задужбине у којима су сви чланови породице ктитора могли бити сахрањивани и о којима су имали обавезу да се старају. Средства за изградњу цркве обезбеђивала су се из породичне имовине којој је жена, уколико је то желела, прилагала мираз. Као и њена деца, и она је имала право и обавезу да брине о задужбини.

Наследна права племкиња

Питање ктиторског права племкиња веома је значајно, јер оно захтева и разматрање проблема власништва и располагања непокретном имовином, наследног права и породичних односа у средњовековном српском друштву. Неопходно је отворити и питање права и положаја жене у оквиру породице и у феудалном друштву уопште. Средњовековно српско и византијско законодавство јесу полазна тачка у истраживању овог проблема. Други извор података су повеље.

Наслеђивање се међу Старим Словенима вршило у складу са обичајним правом.[44] Породична јединица је била задруга – заједница предака и потомака и она је била носилац наследних права. После смрти „главе задруге" без судског

[42] И. Ђорђевић, *Сликарство властеле*, 131.

[43] *Исто*, 140.

[44] К. Јиречек, *Историја Срба кн. I*, Београд, 1988, 117–119. Јиречек сматра да је старо српско право слично правима средњоевропских држава: Угарске, Чешке, Пољске „а постоје и елементи *leges barbarorum* из доба сеобе народа"; Д. Динић-Кнежевић, *Прикија*, у: Лексикон српског средњег века, Београд, 2000, 583.

мешања или тестамента преминулог, имање је остајало у породици као општа својина свих њених чланова, прелазећи с колена на колено.[45] У задружној породици носиоци наследних права били су мушки чланови породице јер су девојке удајом напуштале свој род и припадале кући свог мужа. Оне су приликом удаје добијале мираз у виду покућства, одеће и накита.

Право на личну својину се појављује, по свему судећи, тек у време појаве жупана. То је и време када се задружна породица цепа на више мањих инокосних породица.[46] Право личне својине се потврђује кроз три области: право државине као услов потврде, право уживања имовине и слобода располагања њоме.

Појам баштине у средњовековној српској држави обухватао је непокретно имање до којег је појединац дошао личном иницијативом, тј. куповином (купљенице) и којом може да располаже по слободној вољи и дедовину, тј. наслеђена имања која остају у породици као наследна својина свих колена по обичајном праву.[47]

Склапање бракова је најчешће вођено финансијским или дипломатским интересима породице. Уговарали су их родитељи како би браком своје деце остварили политички утицај или богатство. Материјална сигурност девојке која улази у брак обезбеђивала се преко прикије, тј. мираза који је жени давала њена породица. Израз прикија (прћија) среће се у јужним деловима српске средњовековне државе, крајевима који су некада припадали Византијском царству.[48] Разликује се њен „процењени део" који улази у попис целокупне породичне имовине и „непроцењени део" у шта спадају намештај и предмети за свакодневну употребу.[49] Прикија је учинила да су бракови по уговору били неизбежни и у томе су главну улогу имали очеви који су удаје својих кћери сматрали корисним средством за остваривање интереса. Питање мираза је свакако било једно од најважнијих током брачних преговора. Радило се о поклону у земљи, новцу,[50] накиту, опреми за младу који је породица невестина давала да би на тај начин помогла младу

---

[45] А. Јовановић, *Наследно право у старих Срба. Прилог чл. 100 и 101 Душанова законика*, Отаџбина XIX, Београд, 1888, 258.

[46] M. Mladenović, *Porodica i porodični odnosi*, Beograd, 1963, 42; А. Јовановић, *Наследно право у старих Срба*, 259.

[47] А. Јовановић, *Наследно право у старих Срба*, 259.

[48] Н. Павковић, *Живот у породици и питање својине*, у: Приватни живот у српским земљама средњег века, прир. С. Марјановић-Душанић – Д. Поповић, Београд, 2004, 346.

[49] Постоје примери да је у Италији у XII и XIII веку отац био једини управитељ породичног имања, што значи да управља и миразом и има право да га прода; в. Н. Павковић, *Живот у породици и питање својине*, 185.

[50] Новчани износи су били различити, од неколико стотина до неколико хиљада перпера, наравно у зависности од социјалног статуса породице; в. Н. Павковић, *Живот у породици и питање својине*, 345; М. Динић, *За историју рударства II*, Београд, 1962, 41–44.

породицу.[51] Кћери владара и властеле су добијале прикију у некретнинама. Традиција материјалног обезбеђења кћери приликом удаје дуга је и сређе се у земљама које су улазиле у састав Римског царства, које су прихватиле и поступале према римским законима. Још увек је у науци отворено питање да ли прикија има порекло у римској култури или су је Римљани усвојили из грчке традиције. Према Римском закону, имовином коју је жена донела у брак располагао је њен супруг. Међутим, имамо пример да су на територији Египта под римском влашћу прикијом располагале жене, што би могло да укаже на то да је у раздобљу раније историје Римског царства жена располагала својим миразом.[52] У сваком случају, давање прикије законски је било регулисано и означавало је разлику између законитог брака и незаконите везе између жене и мушкарца. Јустинијан у свом Законику, мужевима одузима право потпуног власништва над прикијом.[53] Цар је 530. године признао супругама право располагања делом имовине свог мужа.[54] Треба подсетити да је Јустинијанов Законик темељ византијског правног система и да је био у употреби до пада Византијског царства. Закони које су донели цареви исаврijанске и македонске династије били су само допуне и разраде одредаба Јустинијановог Законика.[55] У Еклоги византијског цара Лава III, која регулише брачне односе, стоји: „Брачни уговор биће заснован на основу писаног споразума којим се одређује женин удео у породичној имовини. Биће (споразум) потписан испред три сведока према законима које је цар прописао. Мушкарац има обавезу да чува и штити део имовине своје жене, а у случају да у браку не буде деце закон јој гарантује једну четвртину имовине мужа. Уколико жена умре пре мужа, а у браку није било деце, муж наслеђује једну четвртину жениног мираза а остатак ће се разделити по њеној вољи. Уколико муж умре пре жене, а немају деце, она ће располагати својим миразом и наследити четвртину његове имовине, док ће остатак бити расподељен по мужевљевој вољи. Уколико муж умре пре жене а имали су децу у браку, жена наслеђује свој мираз и целокупну мужевљеву имовину и постаје глава куће."[56]

---

[51] D. White, *Property Rights of Women: The Changes in the Justinian Legislation Regarding the Dowry and The Parapherna, Akten II Teil, XVI Internationaler Byzatntinistenkongress*, Wien, 1982, 539. Статут града Котора предвиђао је да после смрти мајке њен мираз наслеђују њена деца, а уколико их нема, он се враћа њеној породици. У Босни највероватније није постојала институција прикије; в. Н. Павковић, *Живот у породици и питање својине*, 300–320.

[52] D. White, *Property Rights of Women: The Changes in the Justinian Legislation Regarding the Dowry and The Parapherna*, 539.

[53] *Исто*, 539.

[54] *Исто*, 539.

[55] C. P. Kyrris, *Le Rôle de la femme dans la société byzantine particulièrement pendant les derniers siècles, JÖB 32/2*, Wien, 1982, 463–466; D. White, *Property Rights of Women*, 540.

[56] E. Freshfield, trans., A *Manual of Roman Law: The* Ecloga (Cambridge, 1926), pp. 72–74. пон. обј. D. Geanokoplos, *Byzantium* (Chicago, 1984), 266; в. www.fordham.edu/halsall/source/byz-marr726.html

Византијско право је свакако утицало на кодификацију правног система српске средњовековне државе, чија је круна Душанов законик.

Правни живот у средњовековној Србији у XII је регулисан законским зборником св. Саве, Номоканоном – Крмчијом, који ће имати правну вредност и током XIII и XIV века. Реч је о преводу једне од прерада Фотијевог Номоканона.[57] Преко Крмчије у српско законодавство улазе римски закони из Јустинијановог законика,[58] новела цара Алексија Комнина и Градски закон у којем се у 40 глава регулише процес склапања брака у шта спада давање и коришћење прикије.[59]

Краљ Стефан Првовенчани у Жичкој повељи, регулишући брачне односе, каже да се жени која напусти свог мужа одузима имање, или ако га нема, мужу се омогућује да је казни по својој вољи, чак и да је прода.[60]

У време када краљ Душан осваја територије јужне Македоније и северне Грчке, у српско средњовековно законодавство улази Синтагмат који је саставио солунски монах Матија Властар, објављен 1335. године.[61] Читаво једно поглавље је посвећено регулисању имовинских односа између супружника, тачније прикији. Прописује се да супруг има право на процену прикије. Уколико породица касни са њеним исплаћивањем најмање две године мора да плати и камату. Жена по својој вољи може удружити прикију са имањем свога мужа или је дати у залог. Није имала право да супругу остави свој мираз у наслеђе, већ је то могао њен отац.[62] После смрти мужа

---

[57] За основ Савиног Номоканона са тумачењима служио је Синопсис Стефана Ефеског који су допунили и протумачили Алекије Аристин и Јован Зонара средином XII века; в. С. Троицки, *Ко је превео Крмчију са тумачењима*, Глас српске краљевске академије CXCIII, Београд, 1949, 119–142; С. Новаковић, *Средњовековна Србија и римско право*, Београд, 1906, 13.

[58] Из Јустинијановог законика у српско законодавство ушло је 87 глава из Новела, одредбе Јустинијанове о црквеним пословима и закон о земљорадњи; в. С. Новаковић, *Средњовековна Србија и римско право*, 14.

[59] Кроз црквене византијске законе српско законодавство прихвата античке римске правне појмове и законе; в. С. Новаковић, *Средњовековна Србија и римско право*, 14.

[60] А. Соловјев, *Одабрани споменици српског права (од XII до краја XV века)*, Београд, 1926, 21–22; Д. Јанковић, *Историја државе и права феудалне Србије (XII–XVвека)*, Београд, 1953, 103.

[61] Матија Властар је одлуке и законе светих отаца груписао по предметима које регулишу, а предмети су распоређени по азбуци. Преведен је 1347/1348. на српскословенски језик. Осим Потпуне синтагме која је детаљни превод оригинала у 303 главе у употреби је била и њена скраћена прерада у којој су изостављени црквени канони и која је садржала 91 главу; в. С. Новаковић, *Средњовековна Србија и римско право*, Београд, 1906. и В. Мошин, *Властарева синтагма и Душанов законик у Студеничком „Отечнику“*, изд. Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1949, 26.

[62] У овом случају имање које зет добија од таста у посед назива се **тьстꙋнии҃а**; в. К. Јиречек, *Историја Срба књ. II*, Београд, 1988, 128.

прикија је могла бити враћена жени и имала је право да је завешта Цркви или употреби за добробит заједничке деце.

Убрзо по превођењу Синтагмата на старословенски језик, Душан објављује Законик у којем посебну пажњу поклања својој властели.[63] Одредбама закона (чл. од 39. до 63)[64] потврђује се право властеоског сталежа на наслеђивање имовине, тачније земље, очевине или баштине.[65] Регулисању наследних односа посвећена су два члана. У 41. члану се каже: „Који властелин има децу, или нема, и умре, и по његовој смрти баштина пуста остане, ако се нађе од његова рода до трећег братучеда онај да има његову баштину" (цит. према Хиландарском препису Законика).[66] Закон изричито прописује да имовину оца наслеђују његова деца, тј. синови и ћерке. Женска деца су могла да је наследе искључиво ако није било мушких наследника. Браћа међу собом деле очевину и дужна су да сестрама обезбеде прикију, како би оне могле да се удају.[67] Уколико у браку није било деце, онда је покојникова имовина прелазила у руке ближе или даље родбине. Други пут је право ћерке да наследи очевину истакнуто у 48. члану Законика: „Када умре властелин, коњ добри и оружје да се даје цару, а свиту велику бисерну и златни појас да има син његов, и да му цар не узме. Ако ли нема сина, него има кћер, да је кћи власна над тим, или продати или дати слободно" (цит. према Бистричком препису).[68]

Ктиторке цркава

Прикија се често помиње у сачуваним средњовековним законским споменицима којима су били регулисани имовински односи у јужним деловима српске средњовековне државе, областима које су вековима припадале Византијском царству, у којима су се и после српског освајања одржали византијски обичаји. Како у Душановом законику нигде није изричито регулисано право супруге на располагање својом имовином или имовином свог мужа, повеље

[63] Препис Душановог закона; в. Н. Радојчић, *Законик цара Стефана Душана*, Београд, 1960; *Законик цара Стефана Душана (струшки и атонски рукопис)*, Београд, 1975; *Законик цара Стефана Душана (студенички, хиландарски, ходошки и бистрички рукопис)*, Београд, 1981.

[64] Т. Тарановски, *Историја српског права у немањићкој држави*, Београд, 1996, 46.

[65] Т. Тарановски, *Историја српског права у немањићкој држави*, 46. Реч *баштина* је изведеница од речи *башта* – отац, очевина, и у језику се односи на право својине непокретног имања.

[66] Хиландарски препис је настао у првој трећини XV века; в. *Законик цара Стефана Душана –студенички, хиландарски, ходошки и бистрички рукопис*, 87 и 103–106.

[67] Т. Тарановски, *Историја српског права*, 634.

[68] Бистрички препис законика је настао око 1450, *Законик цара Стефана Душана – студенички, хиландарски, ходошки и бистрички рукопис*, 183 и 215–217.

су нам једини извор података. У њима срећемо имена жена које су по свему судећи располагале значајнијим имовинским средствима, тако да су могле бити дародавци и самостални ктитори цркава и манастира. Неке од њих смо упознали преко ктиторских портрета. Треба напоменути да су све оне припадале слојевима високе властеле.

С обзиром на то да ове даме наступају као самостални ктитори, треба се подсетити права и дужности које ктитор има. Ктитором се сматра оснивач цркве или манастира, али се ктиторско право преносило и на чланове породице, неку другу особу која је преузела обавезе старања о задужбини или обновила цркву или манастир, или дародаваца имања и повластица.[69] Он је власник имовине намењене цркви, са сасвим одређеним обавезама, правима и ограничењима која произилазе из његовог донаторског чина. Ктиторске дужности према манастиру углавном су биле материјалне природе, што је подразумевало подизање цркве, потребних зграда и задовољење материјалних потреба манастира. Ко би једанпут почео да зида манастир, тај посао није могао да напусти, што прописује Јустинијаново законодавство – Новела 131, гл. 7.[70] Лав Филозоф каже: „Ако ктитор умре без тестамента пре завршетка манастира, његовој недовршеној задужбини припада део имања као једном од његове деце.[71] Ако ктитор нема деце, задужбини припада половина његовог имања, а ако има само даље рођаке, задужбини припада две трећине имања.“[72] У накнаду за бригу око потреба манастира, ктитори су имали низ ктиторских права. Они учествују у регулисању манастирског живота, постављању игумана, довођењу калуђера. Права властеле у својим баштинским црквама била су велика.[73]

Чињеница да срећемо жене које су на портретима и у натписима означене као ктиторке, говори нам о томе да су имале све обавезе, али и права којима се награђује њихово прегнуће. Треба подсетити да је подизање задужбине изискивало огромна материјална средства, што указује на то да су ове даме управљале великим земљишним поседима и имовином у новцу. Поставља се питање како су оне могле располагати толиким новчаним средствима ако су по средњовековним законима имале право на располагање само својим миразом, а нису имале удела у располагању имовином свога мужа.

---

[69] С. Троицки, *Ктиторско право*, 81–132; В. Марковић, *Ктитори, њихове дужности и права*, Прилози за културу, језик, историју и фолклор, 5 (Београд, 1925), 101; М. Шуица, *Ктитор*, Лексикон српског средњег века, 336–339.

[70] В. Марковић, *Ктитори, њихове дужности и права*, 106.

[71] D. White, *Property Rights of Women*, 540.

[72] В. Марковић, *Ктитори, њихове дужности и права*, 106.

[73] *Исто*, 108.

У повељама често срећемо податке о томе да целокупном породичном имовином располаже муж, тако да нема помена о самосталним правима жене над имовином коју доноси у брачну заједницу.[74] Овде се треба вратити на одредбе из Јустинијановог законика, у којима се мужу одриче право да присвоји мираз и омогућава жени да учествује у расподели имовине свога мужа.[75] Властарева Синтагма пориче право мужу на продају и давање у залог прикије „чак и ако би жена пристала" да не би у том случају изгубила имање због „слабости свог пола".[76] Да су жене имале право на располагање породичном имовином, тј. баштином, говори нам повеља коју је краљ Милутин издао поводом обнове манастира Св. Ђорђа на Серави код Скопља у којој набраја имена људи од којих је купљена земља коју дарује манастиру. Између осталих помиње и име госпође Кали и њеног брата Теодора од којих је купио имања и Скопљу и његовој околини.[77] Међутим, ова права су могла бити ограничена и условљена. О томе нам пружа податке хрисовуља краља Стефана Дечанског издата око 1326. године. Њоме краљ потврђује поклон казнаца Дмитра, који је даривао село Брчеле цркви Св. Николе у Врањини. Казнац својој жени даје право да живи од прихода поклоњеног села уколико се не уда после његове смрти, али она није власница тог села већ је то црква. Уколико се уда, она нема никакво право на коришћење земље.[78] У попису имања манастира Св. Богородице у Тетову помињу се њиве купљене од жена: Niva koupljena oty Dobraje kalogerice za 12 perpery<...>;... Niva u Nikiforovci...kupi igumyny #eoktisty u #eodore i u qtere jei Jelene za 10 perper...[79] Право жене да прода породичну имовину потврђује и повеља датована после 1346. године. Она нам говори о Доброслави из Призрена која је заједно са децом морала да прода свој дом.[80]

У тексту Арханђеловске хрисовуље из периода 1348–1353. налазимо податак да је цар својој задужбини поклонио цркву Св. Спаса која је припадала породици Младена Владојевића. За узврат им даје цркву Св. Андије у Охриду и „села за села, винограде за винограде, млине за млине": I zapisaxy Mladhnu i jegove materi da si dr`e vymhsto segazi u baïinu...[81] Повељом из 1354. године

[74] Т. Тарановски, *Историја српског права*, 580.

[75] Видети цитат из Јустинијановог законика на страни 11.

[76] Т. Тарановски, *Историја српског права*, 581–582.

[77] А. Соловјев, *Одабрани споменици*, 71.

[78] Део текста хрисовуље гласи: „јако до живота свога темзи селом да се храни казнац Дмитр и јегова жена, а по животе јегове да јест цркви с всаким утврженијем. И ако се јегова жена омужжи по јегове смрти, да не метеха с оним зи селом. Ако ли се не омужжи, да има храну от цркве"; в. *Нов. Сп̃ом,* 581, II–IV, у: Т. Тарановски, *Историја српског права*, 615.

[79] А. Соловјев, *Одабрани споменици*, 129–130.

[80] *Исто*, 148.

[81] *Исто*, 137.

којом цар Душан потврђује поклон госпође Вишеславе и њених синова Богдана и Богоја. Вишеслава је манастиру Хиландару даривала село Лесковљане.[82]

На основу ових података можемо закључити да су у наслеђивању породичне имовине осим деце удео имале и мајке без чије сагласности се нису могле вршити имовинске трансакције. Претпостављамо да су многа даривања манастирима имала за циљ да се обезбеде аделфати како би се на тај начин осигурала доживотна издржавања члановима породице.[83]

Подаци које саопштавају повеље, ктиторски натписи и портрети у црквама пружају довољно елемената да се претпостави како су жене феудалног сталежа имале право наслеђивања, уживања и располагања имовином, не само покретном (као што је накит и покућство), него и земљом и новцем.

Примери Марене из Кучевишта која је у натпису означена као ктиторка и у рукама држи модел храма, госпође Данице из Љуботена, о чијем ктиторском чину говори натпис над улазом у цркву, монахиње Марије-Марине из Полошког, насликане са моделом храма у рукама и у натпису поменуте као ктиторке, и Тихославе из Горњег Козјака, такође у натпису означене као ктиторке – говоре нам да су жене могле располагати великим материјалним средствима и бити самосталне ктиторке. То је значило да су оне саме финансирале изградњу и осликавање цркве, набавку богослужбених предмета, икона, црквеног мобилијара, водиле рачуна о монаштву, бринуле о потребама својих задужбина, имале право надзора над ктиторијом, сахрану у храму и портрете.

Треба скренути пажњу да су све оне живеле на територији некадашњих византијских области које су тек после Милутинових освајања крајем XIII века ушле у састав српске државе. Правни односи, и после припајања ових територија Србији, били су регулисани у складу са византијским законима. Оне су уживале право располагања својим новцем и земљом, било да се ради о имовини добијеној од родитеља или мужевљевој заоставштини. Њихово ктиторство је овековечено на ктиторским портретима где су сликане како држе модел храма и у натписима где су сигниране као ктиторисе. Давање прикије у виду земљишних поседа, која је постојала у јужним областима средњовековне српске државе, била је база економске самосталности жена. По свему судећи племкиње на југу српске државе имале су право располагања породичном имовином после смрти својих мужева. У повељама се често помиње да мајка даје дозволу за поклон неке цркве или територије. То говори да су удате жене, тачније мајке, имале

[82] Текст повеље, в. *Нов. Сп̑ом,* 427, I, у: Тарановски, *Историја српскоī ѝрава,* 613.

[83] Аделфат (**а҃дрьфа҃тъ**, **кома҃тъ**, **мр̑тик҃ь**, **дїака҃ница҃**) представља доживотно издржавање људи од стране манастира који су захваљујући својим поклонима у новцу или земљи то право себи или неком другом обезбедили. Осим материјалних обавеза према дародавцу, манастир је имао и духовну у виду давања помена. В. М. Живојиновић, *Аделфаѳи у Византији и средњовековној Србији*, Зборник радова византолошког института XI, Београд, 1968, 241–266.

удела у имовини оца, тј. мужа, и да деца нису могла за њиховог живота да самостално располажу имовином. Претпостављамо да је мушкарац, уколико је то желео, могао омогућити жени да учествује у управљању имовином и за његова живота. Сиромашније племићке породице су често читаву породичну имовину користиле за подизање задужбине. Могуће је да су жене улагале своју прикију у изградњу и украшавање храма. Муж је као глава породице сматран главним ктитором храма али је у ктиторским натписима онда назначено да цркву подиже властелин заједно са својом женом и децом.

Литература

Динић 1962: М. Динић, *За историју рударства II*, Београд

Грозданов 1980: Ц. Грозданов, *Охридско зидно сликарство XIV века*, Београд

Грозданов, Ћорнаков 1960: Ц. Грозданов, Д. Ћорнаков, *Историјски портрети у Полошком(I)*, Београд

Грозданов, Ћорнаков 1984: Ц. Грозданов, Д. Ћорнаков, *Историјски портрети у Полошком (II)*, Зограф 15, Београд

Ђорђевић 1981: И. Ђорђевић, *Сликарство XIV века у цркви Св. Спаса у селу Кучевишту*, Зборник за ликовне уметности Матице српске, Нови Сад

Ђорђевић 1994: И. Ђорђевић, *Зидно сликарство српске властеле*, Београд

Ђурић 1974: В. Ј. Ђурић, *Византијске фреске у Југославији*, Београд

Ђурић 1974: И. Ђурић, *„Ектесис неа" – византијски приручник за „питакиа" о српском патријарху и неком феудалцу крајем XIV века*, Зборник Филозофског факултета XII, Београд

Ђурић 1983: *Евдокија Комнина и њен муж Константин Драгаш*, Зборник радова византолошког института XXII, Београд

Историја приватног живота 2, Београд, 2001.

Јанковић 1953: Д. Јанковић, *Историја државе и права феудалне Србије (XII–XV века)*, Београд

Јиречек 1988: К. Јиречек, *Историја Срба књ. I*, Београд, 1988.

Јовановић 1888: А. С. Јовановић, *Наследно право у старих Срба. Прилог чл. 100 и 101 Душанова Законика*, Отаџбина XIX, Београд

Кораћ 1965: В. Кораћ, *Градитељска школа Поморја*, Београд

Kyrris 1982: C. P. Kyrris, *Le Rôle de la femme dans la société byzantine particulièrement pendant les derniers siècles*, JÖB 32/2, Wien

Ласкарис 1926: М. Ласкарис, *Византијске принцезе*, Београд

Мандић 1981: С. Мандић, *Чрте и резе. Фрагменти старог именика*, Београд

Марковић 1925: В. Марковић, *Ктитори, њихове дужности и права*, Прилози за КЈИФ 5, Београд

Миљковић-Пепек 1975: П. Миљковик-Пепек, *Црквата Св. Спас во с. Кучевиште, Скопско*, у Споменици за средновековната и поновата историја на Македонија, I том, Скопје

Михаљчић 1975: Р. Михаљчић, *Крај српског царства*, Београд

Младеновић 1963: М. Mladenović, *Porodica i porodični odnosi*, Beograd

Мошин 1949: В. Мошин, *Властарева синтагма и Душанов законик у Студеничком „Отечнику"*, изд. Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, Zagreb

Никол 2002: Д. М. Никол, *Византијске племкиње – десет портрета, 1250–1500*, Београд

Новаковић 1906: С. Новаковић, *Средњовековна Србија и римско право*, Београд
Острогорски 1965: Г. Острогорски, *Серска област после Душанове смрти*, Београд
Перић 1987: Ђ. Перић, *Нацрт историјске биографије о српској средњовековној жени (1158/9-1459-1521)*, Зборник Матице српске за историју 35, Нови Сад
Радић 2003: Р. Радић, *О времену замонашења царице Јелене (једна претпоставка)*, Из Цариграда у српске земље – студије из византијске и српске историје, Београд
Расолкоска-Николовска 1970: З. Расолкоска-Николовска, *Црквата Св. Ѓорѓи во Горен Козјак во светлината на новите иститтувања*, Симпозиум 1100-годишнина од смртта на Кирил Солунски, книга 1, Скопје
Расолкоска-Николовска 1975: З. Расолкоска-Николовска, *Археолошките истражувања на црква Св. Ѓорѓи во Горен Козјак*, Зборникот на Штипскиот народен музеј IV–V, Штип
Расолкоска-Николовска 1986: З. Расолкоска-Николовска, *О ктиторским портретима у цркви Свете Богородице у Кучевишту*, *Зограф 16*
Радојчић 1941: С. Радојчић, *Старине црквеног музеја у Скопљу*, Скопље
Соловјев 1926: А. Соловјев, *Одабрани споменици српског права (од XII до краја XV века)*, Београд
Суботић 1958: Г. Суботић, „Краљица Јелена Анжујска – ктитор црквених споменика у Приморју", *Историјски гласник*, бр. 1–2, Београд
Стојановић 1982: Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи, књ. I*, Београд
Троицки 1949: С. Троицки, *Ко је превео Крмчију са тумачењима*, Глас српске краљевске академије CXCIII, Београд
Тарановски 1996: Т. Тарановски, *Историја српског права у немањићкој држави*, Београд
Ферјанчић 1960: Б. Ферјанчић, *Деспоти у Византији и јужнословенским земљама*, Српска академија наука и уметности, посеб. изд. књ. CCCXXXVI
Живојиновић 1968: М. Живојиновић, *Аделфати у Византији и средњовековној Србији*, Зборник радова византолошког института XI, Београд, 1968.
White 1982: D. White, *Property Rights of Women: The changes in the Justinian Legislation Regarding the Dowry and the parapherna, akten II, XVI Internationaler Byzantinistenkongress*, Wien.

Интернет извори

www.fordham.edu/halsall/source/endow1.html
www.fordham.edu/halsall/sbook-law.html или
www. vi.uh.edu/pages/bob/elhone/rules.html

Документи

Actés de Chilandar, deuxiéme partie, Actes slaves, publit par B. Korablev, Византиский временик 19, Санкт Петербург 1915, 461-471.
Данило II, *Животи краљева и архиепископа српских – Службе*, Београд, 1988.
Законик цара Стефана Душана, Београд, 1960.
Законик цара Стефана Душана (струшки и атонски рукопис), Београд, 1975.
Законик цара Стефана Душана (студенички, хиландарски, ходошки и бистрички рукопис), Београд, 1981.
Лексикон српског средњег века, Београд, 2000.

Jelena NIČIĆ

HEREDITARY AND FOUNDATION-RELATED RIGHTS OF NOBLEWOMEN IN THE SERBIAN MEDIEVAL STATE IN THE ERA OF NEMANJIĆ'S

Summary

Charters, founder's inscriptions and portraits in churches give sufficient data to presume how women of feudal class in the Serbian medieval state in the 13th and 14th century had the right of heredity, enjoyment and disposal of the property, not only with the movable (as of jewlry and furnishings) but with land and money as well.

That means they financed the building and paianting of church themselves, procurement of divine mass objects, icons, church's furniture, took care of the needs of their lay of foundations, supervised patronage, had the right to be buried in the temple, and painting of founder's portraits.

Legal relationships, after Milutin's invasions of Byzantine's territories in the South, and their annextion to Serbia, were regulated in accordance with Byzantine's laws. Noblewomen enjoyed the right to dispose of money and land, either it is obout of the property given by the parents or husband's inheritance. Married women, that is mothers, had shares in the property of husband, that is father, so that children could not dispose of family inheritance without mother's permission.

The poorer noble families were the whole family property using for the endowment. Women were investing in this case their property (prikija) in the building and decoration of temple and gained the title of founder. Husband had been, as the head of the family, considered as the main founder of temple, but in the founder's inscriptions was indicated that the church was built by the seigneur together with his wife and children.

Key words: women's seigneur's portrait, patronage, gentry, Medieval legislation, hereditary law, position and rights of women, prikija (property), Medieval Serbian state.

Рад је предат 10. априла 2011. године, а након позитивног мишљења рецензената одлуком одговорног уредника „Баштине“ одобрен за штампу.

УДК 000000000000

Звездана ЕЛЕЗОВИЋ
Институт за српску културу – Приштина/Лепосавић

УСПЕХ СРПСКЕ СКУЛПТУРЕ НА СВЕТСКОЈ ИЗЛОЖБИ У ПАРИЗУ 1900. ГОДИНЕ*

Апстракт: Рад говори о успеху српског вајарства на Светској изложби у Паризу 1900. године, када је прву награду за дело *Косовски споменик* добио Ђорђе Јовановић. Поред њега на изложби су учествовали и вајари Петар Убавкић и Симеон Роксандић. Српској скулптури која је још била под утицајем академизма, упркос новим тенденцијама у европској уметности, одато је признање, што је довело до афирмације скулптуре у српском друштву, у којој је тада примат имало сликарство.

Кључне речи: Ђорђе Јовановић, Петар Убавкић, Симеон Роксандић, Светска изложба у Паризу 1900, Косовски споменик, Крушевац, српска скулптура

Светска изложба у Паризу одржана је 1900. године, на прелазу векова, у славу достигнућа прошлог и у циљу бржег развоја новог, XX века. Стил доминантно присутан на изложби била је сецесија. Изложба је трајала од 15. априла до 12. новембра 1900. године. Учествовало је више од 76.000 излагача на простору од 1,12 квадратних километара, у великом броју изграђених павиљона. Светску изложбу у Паризу посетило је преко 50 милиона људи, продатих улазница било је 50.607.307.[1]

Када је Србија добила позив да учествује на изложби у Паризу, српска влада формирала је посебан одбор за припрему изложбе, са Светозаром Гвоздићем на челу. Србија је тежила ка својој државној афирмацији и програм изложбе био је амбициозан. Одлучено је да се подигне посебан павиљон на платоу изнад Сене, код моста Алма, према пројекту Милана Капетановића.

* Рад је написан у оквиру пројекта *Духовне појаве и стваралаштво српског народа на Косову и Метохији од XV до XX века* (бр. 148020), који је одобрило и финансира Министарство науке Републике Србије.

[1] V. Arwas, *Art nouveau: the French aesthetic*, London: Papadakis Publisher 2002, 66.

Павиљон је изграђен у српско-византијском стилу, и подсећао је на цркву, али је оставио снажан утисак на посетиоце јер се уклопио у тежњу ка фолклорним елементима, која је била присутна на целој изложби. Србија је своју поставку изложила у павиљону и тематским изложбама на Марсовим пољима. Покушала је да афирмише своју пољопривреду и индустрију али и просвету, културу и уметност. Три године је читава земља живела у припремама: ангажовани су богати индустријалци, научници, уметници, занатлије и други који су припремали експонате за изложбу. Зидови павиљона су били обложени пиротским ћилимима, изложени су руде и минерали, етнографски предмети, пољопривредни производи. У изложбеном простору је постављено неколико група састављених од воштаних фигура. Прва група је била посвећена ратничкој Србији и кнезу Милошу. Друга је у минијатури представљала улаз манастира Високи Дечани, на брежуљку који доминира Дечанском реком. Затим је уследила традиционална посета гробова старих српских краљева кроз ликове варошана из Скадра, Ђаковице, Новог Пазара, сељака с Косова, из Дебра, Тетова, Гостивара. Поред њих су били представљени Срби из Црне Горе, јужне Мађарске, Славоније, Хрватске, Далмације. Пета група је представљала српску свадбу, и шеста Србе из Босне и Херцеговине. Успех је био велики: српски излагачи су добили 220 награда, од тога 7 Grand Prix-a, 35 златних и 53 сребрне медаље.[2]

Српски уметници су искористили јединствену прилику да изложе своја монументална дела са темама из националне историје. У тим делима је преовлађивао романтичарски дух и реалистички приступ. Паја Јовановић је изложио дело *Крунисање цара Душана* (за које је добио златну медаљу); Марко Мурат *Долазак цара Душана у Дубровник*; Бета Вукановић *Слава у Србији* и *Увођење Маре, кћери Лазареве, у харем* и још два портрета; Ђорђе Крстић *Пад Сталаћа*; Леон Коен *Отмицу девојака*; Риста Вукановић *Дахије*; Петар Раносовић *Упад хајдук Вељка у турски стан*. Излагали су још: Кирило Кутлик, Анастас Боцарић, Светислав Јовановић, Никола Милојевић, Стева Тодоровић, Пашко Вучетић, Антоанета Вулић и Живко Југовић. На Светској изложби у Паризу излагала су три српска вајара: Ђорђе Јовановић изложио је *Косовски споменик* и *Змај Јова Јовановић*; Симеон Роксандић *Дечак који вади трн*; Петар Убавкић монументалну скулптуру *Таковски устанак* и *Александар Обреновић*.[3]

[2] Л. Трифуновић, *Учешће Срба на светској изложби у Паризу 1900*, у: Уметници чланови САНУ, Београд: САНУ, 1980, 500-501; Н. Макуљевић, *Уметност и национална идеја у XIX веку. Систем европске и српске визуелне културе у служби нације*, Београд: Завод за уџбенике, 2006, 325-327.

[3] M. Pušić, *Srpska skulptura 1880-1950*, u: Jugoslovenska skulptura 1870-1950, Beograd: Muzej savremene umetnosti, 1975, 62-63.

Српски павиљон у Паризу 1900.

У то време се српска уметност нашла у одређеним егзистенцијалним проблемима. Вајарство се нашло у сенци сликарства, за које је критичка и шира публика била заинтересованија. Уопште се за почетак развоја српске скулптуре везују имена ова три вајара, која су узела учешће на Парискоj изложби: Ђорђа Јовановића, Петра Убавкића и Симеона Роксандића. Они се убрајају у представнике академизма, а Роксандић је био близу реализма. Иначе, прва фаза развоја скулптуре код Срба крајем XIX века носи ознаке академизма. О делима српских вајара из тих почетака скулптуре данас има мало сачуваних радова, а она сведоче о утицају Италије и француске академске школе. То не представља никакву посебност српске скулптуре, већ само њен реалан развој, као и у другим европским земљама. Уметници су се још дивили ремек делима ренесансе у Италији, тако да се није доводила у питање уметничка оригиналност, јер су у првом плану били лепота и вештина. Ипак, не могу се прецизно одредити узори који су у Риму утицали на Убавкића или касније Роксандића. Изгледа да је стваралаштво Ђорђа Јовановића више импоновало српском грађанству с почетка XX века, те је то допринело популаризацији и развоју скулптуре. Она „је одговарала идеалима узвишености и величанствености. Садржавала је елементе класичности и елементе модерности у оној умереној варијанти француске академске школе, која је виталну снагу реалистичких форми и романтичарски замах преводила у елегантне арабеске инсистирајући при томе на отмености облика и композиције.“[4]

[4] Исто.

Поводом одлуке да се централна прослава петстогодишњице Косовске битке одржи у Крушевцу, истовремено је одлучено да се подигне и споменик, за који је по конкурсу одабрано идејно решење Ђорђа Јовановића.

„У оквиру прославе постављени су темељи за *Косовски споменик* у Крушевцу, али је његова израда трајала више од једне деценије." [5]

Ђорђе Јовановић,
Споменик косовским јунацима,
Крушевац, 1904.

Овај монументални споменик пред аутора поставља питање композиције са више фигура и њиховог смештаја на отвореном простору. На пирамидалну композицију аутор је поставио рањеног барјактара Бошка Југовића – из чије руке вила прима заставу. Са два рељефа: *Причешћивање Лазарове војске* и *Милош убија Мурата*, као и двема седећим фигурама: *Србија* и *Гуслар*, украшено је постоље споменика. Композиција споменика надахнута је народном епиком, а сâм споменик одражавао је политичку слику тадашње Србије.[6]

У европској ликовној култури XIX века коришћене су алегоријске персонификације нације, у којима се изражавао одређени актуелни став, или формулисала постојећа политичка ситуација. Ове алегоријске персонификације присутне су јако и у српској уметности, а очигледне су и на споменику косовским јунацима Ђорђа Јовановића. *„Србија која влада, Слободна Србија* среће се и на споменику *косовским јунацима*... Она је приказана како седи овенчана ловоровим венцем, док левом руком придржава мач. Изнад ње постављен је грб Краљевине Србије. Тако се персонификација слободне Србије управо односи на обновљено српско краљевство."[7]

Наши уметници јесу на изложби испољили вештину декорације, али је она полако нестајала са сцене у ондашњем Паризу. Долазила су нека друга

[5] Н. Макуљевић, *Уметност и Национална идеја у XIX веку*, Завод за уџбенике и наставна средства- Београд,2006,296.

[6] Д. Медаковић, Ликовне уметности на прелому два века, у*: Историја српског народа*, Књ.VI,том 2, Српска књижевна задруга, Београд 2000, 447-449.

[7] Н. Макуљевић, 213-215.

времена и уметници који су сликарство и скулптуру усмеравали ка неком новом путу. Лазар Трифуновић за те разлике каже: „... али у доносу на онај други Париз, незванични, који је водио сликарство напред и одређивао ток уметничком животу Европе, разлике су биле огромне – Сезан је у Ексу сликао своја зрела дела са геометријским асоцијацијама, Гоген је на Тахитију завршавао последњи циклус, млади Пикасо је већ дошао у Париз, а Матис је правио прве слике звучног колорита. У таквом миљеу актова, мртвих природа и пејсажа није имала шта да тражи наша патетична визија прошлости. У Београд су се српски уметници вратили са медаљама, умирени у патриотизму, али и са интуитивним сазнањем да будућност сликарства иде другим путем. И не само сликарства, и будућност света је пошла другим путем."[8]

И поред успеха српске скулптуре у Паризу, наши вајари су били свесни да уметност, којој су њихова дела припадала, пролази. Европска уметност нашла се на раскрсници, и неповратно је кренула неким новим смерницама, у потрази за савременим ликовним изразом.

Литература

Arnason 1975: H. H. Arnason, *Istorija moderne umetnosti*: slikarstvo, skulptura, ahitektura, Beograd: Jugoslavija, 1975.

Arwas 2002: V. Arwas, *Art nouveau: the French aesthetic*, London: Papadakis Publisher, 2002.

Вујовић 2005: Б. Вујовић, *Историја уметности*, Београд: Б. Вујовић, 2005.

Медаковић 2000: Д. Медаковић, Ликовне уметности на прелому два века, у: *Историја српског народа*, Књ.VI,том 2, Београд: Српска књижевна задруга, 2000.

Kolarić 1961: *Novija jugoslovenska skulptura*, Beograd: Jugoslavija, 1961.

Макуљевић 2006: Н. Макуљевић, *Уметност и национална идеја у XIX веку. Систем европске и српске визуелне културе у служби нације*, Београд: Завод за уџбенике, 2006.

Николајевић 1980: Б. Николајевић, *Српска уметност на Париској изложби*, у: Уметници чланови САНУ, Београд: САНУ, 1980.

Pušić 1975: M. Pušić, *Srpska skulptura 1880-1950*, u: Jugoslovenska skulptura 1870-1950, Beograd: Muzej savremene umetnosti, 1975, 62-63.

Трифуновић 1980: Л. Трифуновић, *Учешће Срба на светској изложби у Паризу 1900*, у: Уметници чланови САНУ, Београд: САНУ, 1980.

Цитирана дела

Arwas 2002: V. Arwas, *Art nouveau: the French aesthetic*, London: Papadakis Publisher, 2002.

Макуљевић 2006**:** Н. Макуљевић, *Уметност и национална идеја у 19 веку. Систем европске и српске визуелне културе у служби нације*, Београд: Завод за уџбенике, 2006.

[8] Л. Трифуновић, *Учешће Срба на светској изложби у Паризу 1900*, у: Уметници чланови САНУ, Београд: САНУ, 1980, 501.

Медаковић 2000: Д. Медаковић, Ликовне уметности на прелому два века, у: *Историја српског народа*, Књ.VI, том 2, Београд: Српска књижевна задруга, 2000.

Николајевић 1980: Б. Николајевић, *Српска уметност на Париској изложби*, у: Уметници чланови САНУ, Београд: САНУ, 1980.

Pušić 1975: M. Pušić, *Srpska skulptura 1880-1950*, u: Jugoslovenska skulptura 1870-1950, Beograd: Muzej savremene umetnosti, 1975, 62-63.

Трифуновић 1980: Л. Трифуновић, *Учешће Срба на светској изложби у Паризу 1900*, у: Уметници чланови САНУ, Београд: САНУ, 1980.

Zvezdana ELEZOVIĆ

THE SUCCESS OF THE SERBIAN SCULPTURE AT THE WORLD'S EXHIBITION IN PARIS IN 1900

Summary

In this article the author states that at world's exhibition in Paris the Serbian sculpture was presented through the works of Đorđe Jovanović, Petar Ubavkić and Sima Roksandić. These three sculptors are connected with the beginning of the development of the Serbian sculpture, who is considered to be the representatives of academism while Roksandić is considered to be close to the realism. Đorđe Jovanović was awarded the gold medal for his work the Monument to Kosovo Heroes in Paris in 1900. It contributed to the development of sculpture which was largely in the shadow of painting. Generally speaking, the first phase of the development of sculpture with Serbs at the end of the 19th century bears the marks of academism confronted with new aspirations in the European art of that time. The European sculpture and painting under the influence of new artists were breaking off with the academism looking for new ways of artistic expression.

Key words: Đorđe Jovanović, Petar Ubavkić, Simeon Roksandić, World exhibition in Paris 1900, Kosovo monument, Kruševac, Serbian sculpture.

Рад је већ објављен у „Баштини" св. 28, али се поново објављује у „Баштини" св. 30, јер је грешком испод слике Српски павиљон у Паризу 1900. уписана легенда слике Ђорђе Јовановић, Споменик косовским јунацима, Крушевац, 1904. која је изостављена.

УДК 000000000000

Ивана ЖЕНАРЈУ
Институт за српску културу – Приштина/Лепосавић

САКРАЛНА ТОПОГРАФИЈА МАНАСТИРА СОЧАНИЦЕ*

Апстракт: Рад је део општих разматрања црквене уметности XIX века на Косову и Метохији. Бави се сакралном топографијом манастира Сочанице чија је црква на темељима старијег црквеног здања изграђена 1861. године. Намера је да се кроз појединачне топосе манастирског комплекса покажу принципи по којима је функционисао живот цркве у XIX веку као и утицај предања, односно народне побожности на њену популарност.

Кључне речи: Косово и Метохија, Сочаница, манастир, црква, надгробни споменици, дрво, извор, побожност

Један од основних видова очувања и испољавања идентитета српског народа у XIX веку, у условима живота националних, односно верских мањинских заједница у Османској империји, било је континуирано одржавање верског живота заједнице. То је подразумевало окупљање унутар цркве као институције религије, која је на територији Косова и Метохије чинила окосницу националног живота, како у вековима врхунских домета средњег века, тако и у периоду османске власти. Изједначавање националног и верског идентитета, као феномен који је поистовећивао српство и православље, посебно се истицало у важним историјским тренуцима, каквих је било много у XIX веку који је обележен константним покушајима ослобођења од Турске власти.

Након 1839. године и увођења танзиматских реформи, чији је основни циљ представљао покушај увођења једнакости међу становништвом у царству, долази до наглашеног развоја визуелне културе која је изражавала верску и националну припадност.[1] Стекли су се услови за коначно остваривање дугоочекиване

* Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (Ев.бр. 178028), који финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

[1] О овом феномену: Ненад Макуљевић, „Андреја Дамјанов: архитекта позноосманског Балкана", *Зборник Матице српске за ликовне уметности*, Матица српска, Нови Сад 38/2010,

могућности јаснијег визуелног истицања побожности и припадности православној цркви односно српској националној заједници. То је довело до процвата црквене уметности и пре свега градитељства XIX века, а посебно до полета обнова, што је нарочито истакнуто на подручју данашње територије Косова и Метохије, односно некадашњег Косовског вилајета и Старе Србије. Наступа време поновне изградње девастираних средњовековних храмова, који су своје обнове могли доживети и у XVII веку, након чега су поново бивали предметом страдања.

137 – 149; Исти, „The „Zograph“ Model of Orthodox Painting in Southeast Europe 1830 – 1870“, *Balcanica*, Балканолошки институт, Београд, 2003/34, 385 – 405. О идејама које су проистицале из увођења реформи видети: Roderic H. Davison, "Turkish Attitudes Concerning Christian – Muslim Equality in the Nineteenth Century", *The American Historical Review*, Vol. 59, No. 4, (1954), 844 – 864; Владимир Стојанчевић, *Јужнословенски народи у Османском царству од Једренског мира 1829. до Париског конгреса 1856. године*, Издавачко-штампарско предузеће ПТТ, Београд 1971, 145 – 151 и даље.

У блиском временском интервалу, готово годину за годином, на темељима старијих светих места, а на територији данашње општине Лепосавић, обновљене су три цркве – Св Николе у Земаници, Усековања главе Св Јована Претече у Сочаници и црква манастира Врачева.[2] Манастир Сочаница са својом црквом представља специфичну манифестацију побожности која се креће у интервалима од приватне до опште народне, а која је обликовала његову сакралну топографију.[3]

Географски положај

Као сеоска црква посвећена Усековању главе св Јована Претече подигнута је 1862. године у Сочаници, селу на десној страни Ибра, а 5 км јужно од Лепосавића.[4] Село Сочаница са својим бројним засеоцима лежи на западним обронцима Копаоника. Црква се налази у некадашњем засеоку Раковац, данас Крш Мала, у подножју брда Сокољаче.

Историја сочаничког краја као насељеног места може се пратити од II века нове ере – у атару села налазе се остаци старог римског насеља, Municipium Dardanorum.[5] Такође, лоцирани су остаци здања који се датују у време владавине бугарског цара Симеона у Рашкој области – грађевински комплекс и базилика на месту здања из тетрархијског доба, као и неки рановизантијски предмети.[6] У средњем веку, село се под називом Селчаница помиње 1315. године у повељи краља Милутина манастиру Св Стефана у Бањској.[7] Под истим називом помиње се и у XV веку у попису Крајишта као хас Иса-бега Исхаковића.[8]

---

[2] Географски положај општине Лепосавић обухвата област Копаоника и Рогозне и део Ибарске долине, од Бистирчке реке на северу до села Доња Каменица на југу. Обимну антропогеографску грађу о општини Лепосавић доноси: Благоје Павловић, *Насеља и миграције становништва општине Лепосавић*, Институт за српску културу, Лепосавић 2003.

[3] О сакралној топографији манастира као јединственом светом простору који чине црква и природне датости видети: Светлана Смолчић – Макуљевић, „Сакрална топографија манастира Трескавца", *Balcanica*, Балканолошки институт, Београд 2004/35, 285 – 322.

[4] Опширније о Сочаници видети у: Благоје Павловић, *нав. дело*, на више места, посебно 323 – 330.

[5] О овом локалитету видети: Emil Čerškov, *Municipium DD kod Sočanice*, Muzej Kosova, Priština – Arheološko duštvo Jugoslavije, Beograd, 1970; Милена Милин, „Новооткривени римски епиграфски споменици из Сочанице (Косово)", *Старинар*, Српско археолошко друштво, Београд, 52/2002, 163 – 174.

[6] Ђорђе Јанковић, „О цркви Рашке доба пре Немање", Гласник српског археолошког друштва, Српско археолошко друштво, Београд бр. 21(20)/2004, 63 – 80.

[7] Димитрије Богдановић, „Повеље о земљама и задужбинама Косова", *Задужбине Косова, споменици и знамења српског народа*, Епархија рашко-призренска, Призрен – Богословски факултет, Београд 1987, 315 – 322.

[8] Hazim Šabanović, *Krajište Isa-bega Ishakovića : zbirni katastarski popis iz 1455. godine: uvod, turski tekst, prevod i komentari* , Orijentalni institut, Sarajevo, 1964, 4.

Од XVII века до 1877. године, десна обала Ибра, до Копаоника, припадала је Вучитрнском санџаку.[9] Ипак, ова област је припала Новопазарском санџаку у време његовог поновног формирања 1867. године, чиме је остала у области Косовског вилајета од 1877. године.[10]

Сакрална топографија географског простора Сочанице може се са сигурношћу пратити од XIV века.[11] За тај период се везује помен крста у атару села у Светостефанској хрисовуљи краља Милутина – на међи села Селчанице налазио се крст, за „који рече Господин Краљ Добреји и Мутиводи да га поставе".[12] Овакви слободностојећи крстови у средњовековној Србији имали су улогу међника, али су истовремено били и одраз локалне, народне побожности.[13] Да је народна, популарна побожност утицала и на живот и обликовање перцепције светог места у животу људи XIX века, па и данашњих дана, може се видети и на примеру манастира Сочанице.

Западни део данашњег манастирског комплекса ограничава брдо Сокољача, док се на источној страни пружа поглед на село Сочаницу. Целину комплекса чине, поред цркве и конака, од којих је један вероватно из XIX века, гробови са надгробним споменицима и столетни бор. У оквиру манастира налазио се и извор лековите воде за који су се везивала народна предања. Сви ови елементи, осим конака, били су, или су и даље, предмети који се могу пратити у контексту локалне народне побожности, обликовања сакралних топоса светог места али и у контексту општих токова историјских околности које су такође обликовале тај простор колико и свест локалног становништва које је и суделовало у изградњи конкретног простора.

Историја и предање

Сочаничка црква, као ни манастирска целина, до сада нису били предмет интересовања истраживача, што се може приписати недостатку поузданих историјских извора. Историја настанка цркве Усековања главе светог Јована Претече готово је у потпуности одређена предањима и сећањима савременика,

[9] Благоје Павловић, *нав. дело*, 56.

[10] Исто; Чедомир Попов, *Исшорија срйскоī народа, Од Берлинскоī конīреса до уједињења 1878 – 1918*, шеста књига, први том, Српска књижевна задруга, Београд 1983, 263 – 264.

[11] Постоје и разматрања на археолошком нивоу која овом месту приписују важну религиозну улогу и у II веку, те покушаји да се археолошки остаци уз цркву доведу у везу са ранохришћанским катакомбама. Таква мишљења неће бити дубље анализирана у овом раду, већ препуштена стручнијој археолошкој јавности.

[12] Димитрије Богдановић, *нав. дело*, 316.

[13] Станоје Бојанин, „Крст у сеоском атару: сакрална топографија и њена друштвена функција у парохији средњовековне Србије", *Исшоријски часойис*, књ. LVI (2008), 313.

забележеним у *Летопису цркве сочаничке храма св Усековања*.[14] *Летопис* је 1943. године написао тадашњи свештеник Младен Раденковић, који је, поред тога што је забележио сећања људи који су рођени у XIX веку, за собом оставио и драгоцен извор података о стању Српске православне цркве у годинама међуратног и поратног периода XX века.

У *Летопису* је забележено живо сећање на то да је сочанички храм подигнут годину дана након цркве у Земаници, на чијој је фасади забележен натпис са годином 1861.[15] Такође, на основу сличности спољашњих карактеристика две цркве, мештани су знали да су и сочаничку цркву зидали „Цинцари, мајстори „Гоге"".[16] Као успомену на тај подухват они наводе извор „Гогина вода", који данас више не постоји. У *Летопису* је забележен и податак да је иницијатор зидања храма био извесни сочанички оборкнез Ђирко Терзић, који је по погибији, годину дана након изградње храма, и сахрањен у његовој непосредној близини. Да је он подигао сочаничку цркву, стоји и на натпису постављеном 1957. године на западној фасади:

ОВАЈ ХРАМ УСЕКОВАЊА ГЛ. СВ. ЈОВАНА КРСТИТЕЉА ПОДИГНУТ ЈЕ НА ЦРКВИШТУ СВЕТЕ ПРЕЧИСТЕ ТРУДОМ ОБОР-КНЕЗА ЂИРКА ТЕРЗИЋА ИЗ СОЧАНИЦЕ 1862. Г. Р. 1810. ПОГИНУ НА ПАДИНИ ОСТРОГ КОПЉА 1874. СПОМЕН НАТПИС ПОСТАВИ УНУК ЂИРКОВ ВУКАЈЛО РАДОИЧИЋ ИЗ СОЧАНИЦЕ 1957. Г.

Археолошка истраживања показала су да је сочаничка црква изграђена на темељима старије цркве, за коју се не зна ни када је подигнута нити када је срушена. Храм је посвећен Усековању главе св Јована Претече, а у натпису на западној фасади се наводи да је подигнут на месту храма Св Пречисте. Да је тај податак схватан као поуздан, поткрепљује се чињеницом да се у време када је писан *Летопис*, у храму поред светог Јована славио

[14] Захваљујем игуману манастира Сочанице, оцу Дамјану за уступање *Летописа* и дозволу за публиковање његових делова.

[15] *Летопис цркве сочаничке храма Усековања*, 2. необјављен рукопис (даље као *Летопис*)

[16] Исто. Према Нушићу, Гогама је народ на Косову звао Влахе православне вере, досељене из Битољског у Косовски вилајет. Видети: Бранислав Нушић, *Косово, опис земље и народа*, издање са сликама, 1. свеска, Матица српска, Нови Сад 1902, 79. *Гоге* се као назив за Цинцаре појављује у народим песмама у XVIII веку, а на Косову и Метохији он означава зидаре. Глиша Елезовић, *Речник косовско – метохијског дијалекта*, свеска прва, Српска краљевска академија, Београд 1932, 101 – 102; Душан Ј. Поповић, *О Цинцарима*, прилози питању постанка нашег грађанског друштва, Штампарија Драг. Грегорића, Београд 1937, 142.

и празник Ваведења Богородице, када се неговао обичај да сви мештани Сочанице секу колач у име храма.[17]

Локално предање, у којем је изгубљен појам о конкретном времену, бележи причу о трговцима, браћи Јакову и Барлову, који су се крили од Турака на месту данашње цркве. Ту су, у знак захвалности што су се спасили у свом одметништву, подигли цркву и поред ње пресадили столетни бор.[18] Њима се приписује и постојање скривеног простора испод олтарског простора, као и чињеница да је олтарски простор клесан у стени. Историји су познате сличне приче о скривању хришћана од Турака у пећинским просторима везиваним за храмове, какав је случај био у Трговишту крајем XVII века.[19] Будући да је то било време највећих Турских напада на локално хришћанско становништво, можда је старија црква на овом месту била изграђена у то време. Такође, на плочи уграђеној у јужни довратник портала стоји натпис на ком се помиње поп Стефан из села Узриче сахрањен крај манастира 1643. године, што сведочи о постојању цркве на овом месту у XVII веку.[20]

Забележено је и предање о томе да је Ћирко Терзић од локалних власти добио дозволу да подигне храм у сопственој висини.[21] Пошто је храм премашио ту висину, ухапшен је црквени одбор који је учествовао у његовој изградњи, а верује се и да је оснивач због тога убијен. Тако се његова погибја у клисури Сочаничке реке приписује управо непоштовању норми у подизању храма, а што се може довести у везу са тадашњим лошим положајем српског становништва.[22] Верује се и да је црква кришом продужавана клесањем олтара у стени.

Црква је подигнута у XIX веку као сеоска, како је функционисала све до 2002. године када је формиран манастир, а у средишту села Сочанице подигнут нови храм Светог Јована Богослова.[23] Поткрепљено поменутом сачуваном каменом плочом са натписом, могло би се изнети мишљење да је и у

[17] Исто, 3. Данас се овај празник у манастиру на овакав начин више не слави.

[18] Исто

[19] Јелена Ердељан, *Средњовековни надгробни споменици у области Раса*, Археолошки институт Београд – Музеј „Рас“ Нови Пазар, Београд 1996, 40.

[20] Натпис се тешко чита, стога га не дајемо у раду , како бисмо избегли погрешна тумачења, те наводимо податак који је објављен у часопису Св Кнез Лазар. *Св. Кнез Лазар*, бр 1-4 (53-56), Грачаница 2006.

[21] Та висина се, према предању, односила на висину човека са подигнутим рукама, односно, до врхова прстију подигнутих руку

[22] Упркос увођењу реформи у Турској шездесете године XIX века су за Србе на Косову биле изузетно тешке. Видети: Радован Самарџић, *Косово и Метохија у српској историји*, Српска књижевна задруга, Београд 1989, 183 – 189.

[23] Монашки живот успостављен је доласком протосинђела Јована из манастира Сопоћана

XVII веку ова црква била мирска. Од обнове 1862. године до данашњих дана у сочаничкој цркви није прекидан духовни живот и парохија је увек имала свог свештеника.[24] То је врло битан податак уколико се зна да је у свим српским крајевима, а пре свега у тадашњој Старој Србији, стожер верског а тако и националног живота представљало управо свештенство.[25]

Црква

Црква је подигнута на неправилном терену, на узвишењу и својим источним делом уклесана у стену, односно прислоњена уз брдо Сокољачу. Зидана је каменом тесанцем вађеним са старог града у Сочаници, на месту званом „Лука".[26] Њена основа пружа се правоугаоно у правцу исток – запад. Једнобродни храм скромних димензија на источној страни има апсиду неправилног облика. Она је формирана прилагођавањем стеновитом терену, делимично уклесана у стену, што је условило њене димензије и неправилан унутрашњи простор. Четрдесетих година XX века свештеник Младен Раденковић је по доласку у парохију затекао велику стену са јужне стране олтара. Она је онемогућавала обилажење око храма и задржавала земљу која је временом затрпала олтарски прозор. Свештеник је минирао стену, чиме је спречено даље продирање влаге у храм.[27]

Специфичност храма у сочаничком манастиру чини покретна плоча у северном делу олтарског простора. Отварањем те плоче у поду олтара добија се могућност уласка у подземну скривницу за коју се верује да је у XIX веку служила сакривању српског народа у опасним ситуацијама, и чије се формирање у народном предању приписује поменутој браћи Јакову и Барлову. Такође, према једној причи, из тог је простора постојао пролаз који је водио на другу страну брда које се налази непосредно иза цркве.

---

[24] У *Летопису* се наводе: Миленко Ерац из Вуче, прота и седам свештеника у Копорићу, поп Анђелко Крсмановић, раније у селу Војковићу а после у Поповцима, његов син поп Коста (†1942.год), поп Вићентије Симић из Сочанице са сином поп Данилом; од 1920. до 1939. године на парохији сочаничкој био је свештеник Симеон Виријевић из Зечевића; и напослетку Младен Раденковић из Угљара који је и написао *Летопис*. Дешавало се у историји ове цркве да је свештеник живео ван села, у избеглиштву, али је живот цркве био континуиран, без већих прекида.

[25] Ђоко Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве*, друга књига, Од почетка XIX века до краја Другог светског рата, Београдски издавачко-графички завод, Београд 1991, 426; Бранко Вујовић, *Уметност обновљене Србије*, Просвета, Републички завод за заштиту споменика културе, Београд 1987, 46.

[26] *Летопис*, 4.

[27] *Летопис*, 10.

У време формирања манастира олтарска апсида је са спољашње стране била затрпана до нивоа олтарског прозора. Појава влаге око тог отвора условила је откопавања у септембру 2006. године, што је довело до открића још једног пролаза који је водио у скривницу. Овај подземни простор је касније добио функцију капеле, односно ћелије, коју су у старијој историји цркве посећивали болесни у потрази за оздрављењем.[28] Данас у ову капелу/скривницу верници могу ући кроз тај нови пролаз који се налази изван храма, иза олтара.

Отвор у источном делу храма, у апсиди, обликован је у виду полукружно профилисаног једнобродног прозора, испод којег се налази слепа ниша истог облика. Како је апсидални прозор заклоњен иконостасном преградом, једини отвор који осветљава унутрашњост храма намењеног верницима налази се на јужном зиду, ближе прегради. Споља је он у форми врло уског полукружног прозора са дубљим профилом у унутрашњости.

Црква је данас засведена полуобличастим сводом и покривена двосливним кровом. Првобитно је била покривена шиндром од јасена који је сечен у близини села Церање.[29] За време попа Вићентија Симића, који је трагично страдао у Косовској Митровици 1917. године, црква је покривена плочом од цинка, коју је за свог времена заменио ћерамидом поп Симеон Виријевић. Свештеник Младен Раденковић је заједно са Милосавом Анђелковићем, чланом Црквено-општинског управног одбора из Сочанице, коначно цркву покрио црепом.

У време обнове сочаничког храма није било дозвољено постављање звона и звоника уз хришћанске храмове на територијама под турском влашћу. Тако ни сочаничка црква нема зидани звоник, већ дрвену конструкцију која носи звоно испред храма. Звоно тешко 300кг набављено је по цени од 13000 динара заслугом свештеника Симеона Виријевића.[30] На звону је сачуван натпис у којем се наводи:

НАБАВЉЕНО ЗА ЦРКВУ СОЧАНИЧКУ ДОБРОВОЉНИМ ПРИЛОГОМ ВЕРНИХ И ТРУДОМ СТАРЕШИНЕ ИСТЕ ЦРВЕ Г. СИМЕОНА ВИРИЈЕВИЋА СВЕШТЕНИКА 1928. ГОД.

Са друге стране стоји податак да је изливено у звоноливници П. Јовановић у Новом Саду. Поред овог податка се налази рељефна представа светог Јована. Звоно је декорисано и са два декоративна фриза комбинованих флоралних мотива.

[28] Да је овакву функцију имао подземни простор сведочи свештеник Раденковић у *Летопису*

[29] *Летопис*, 4.

[30] *Летопис*, 8.

Иконостас

Простор храма намењен верницима одвојен је од олтарског простора зиданом иконостасном преградом, асиметричног облика. Суштински део ове конструкције у српским црквама XIX века представљају иконе и три пролаза – средишње царске двери и бочне јужне и северне.[31] На зиданом иконостасу сочаничке цркве налазе се само два пролаза, која су постављена асиметрично у односу на општу диспозицију простора, мало померена ка јужној фасади. Таква концепција иконостаса је оправдана чињеницом да треће двери у православним храмовима нису неопходне за неометано обављање литургије.[32] Овако конципиран иконостас припада архаичнијем типу преграда.

Зид који је раздвајао олтар од наоса прекривен је дрвеном оплатом 2002. године. Тиме је добијена препознатљива хоризонтална троделна подела, уведена у конструисање олтарских преграда у XVI веку. Овако уобличени иконостаси имају сокл са дверима и престоним иконама, иконе са тематиком Великих празника или светитељске редове у наредним зонама, те на самом врху сликани крст на којем је приказано Распеће Христово. Ипак, каширане иконе које се налазе на овој прегради постављене су непосредно након дрвене оплате 2002. године. Тако је иконостас добио карактеристичну троделну поделу а избором икона доминира принцип поштовања светитеља.

Концепција уобличавања царских двери претпостављала је постављање двокрилних врата на којима се представља сцена Благовести. Овакво ликовно решење примећује се на јужним дверима, док су изнад северних постављене сцене Тајне вечере, Свете тројице и коначно Христово Распеће. Тиме је нарушена средишња вертикала троделних иконостаса.

У соклу нема сликаног програма, већ је он решен резбаријом у виду крста у кругу. У нивоу престоних икона налазе се три иконе - патрона храма, св Јована Претече, затим Богородице и Христа. Оне представљају карактеристично сведочанство ратних дешавања на Косову и Метохији деведесетих година XX века. Њих је у разрушеној цркви села Смаћ код Призрена нашла мати Макарија, игуманија манастира Соколице и оне су своје коначно место нашле у Сочаници.[33] За престону икону Богородице везује се чудо забележено 2005.

---

[31] Да је уобичајено да иконостас у XIX веку има троје двери наводи Хаџи Теофило Стефановић, *Познавање цркве или обредословље*, Штампарија код „Просвете" – С. Хоровица до Кр. Срп. Реалке, Београд 1895, 15. О иконостасу XIX века видети: Ненад Макуљевић, „Литургија, симболика и приложништво: иконостас цркве Свете Тројице у Врању", *Саборни храм Свете тројице у Врању 1858 – 2008*, прир. Н. Макуљевић, Фонд Свети Прохор Пчињски Православне епархије врањске, Врање 2008, 45 – 110.

[32] Гордана Бабић, „О живописаном украсу олтарских преграда", *Зборник за ликовне уметности*, Матица српска, Нови Сад, 11/1975, 6.

[33] Захваљујем игуману манастира Сочаница, оцу Дамјану, на овој информацији.

године, када је иста проплакала. То је био један од разлога поновног живљег интересовања за скоро формирани манастир Сочаницу.

Остао је непознат оригинални изглед олтарске преграде, као и њен сликани програм који је у верском животу житеља Сочанице сигурно играо значајну улогу. Иконостас у сочаничкој цркви морао је имати престоне иконе Христа и Богородице, царске двери и сликани крст, што је била основна карактеристика свих цркава у Васељенској патријаршији од 1830. године.[34] Такође, у цркви нема сачуваног живописа нити има података да је исти постојао у XIX веку. Данас је на зидове цркве окачено је тридесетак нових, кашираних икона које осликавају хришћанску историју, сценама из живота Христа и Богородице.

Надгробни споменици

У непосредној близини цркве, са њене јужне стране данас постоје два клесана надгробна споменика крстолике форме, као означена гроба места. Својим обликом они припадају морфолошком типу усадника.[35] Пракса сахрањивања у порти цркве, односно у њеној непосредној близини позната је у српској историји и у средњем веку.[36] Она је углавном била резервисана за припаднике владајућих слојева као и за црквена лица односно монахе, уколико се радило о гробљима унутар манастира. Другим речима на сакралном простору око српских цркава сахрањивани су углавном знаменити људи. Како је сочаничка црква на темељима старијег храма у XIX веку изграђена као сеоска, односно парохијска, уз њу су сахрањени њен оснивач и један од свештеника.

Верује се да старији гроб припада Ћирку Терзићу који је подигао цркву Усековања главе св Јована Претече. Означен каменом пластиком у виду крста, са урезаним мотивом крста на својој површини, његов гроб постављен је супротно уобичајеној оријентацији исток – запад. Према предању, по сопственој жељи, сахрањен је тако да гледа у цркву.[37]

---

[34] Све остале иконе могле су бити биране и постављане на основу одређеним локалних захтева и потреба верске заједнице. Видети: Ненад Макуљевић, „Иконопис Врањске епархије 1820 – 1940“, *Иконопис врањске епархије* (ур. М. Тимотијевић, Н. Макуљевић), Филозофски факултет, катедра за историју уметности новог века, Београд – Епархија врањска Српске православне цркве Врање, 2005, 32.

[35] О типолошкој систематизацији надгробних споменика видети: Јелена Ердељан, *Средњовековни надгробни споменици у области Раса*, Археолошки институт Београд – Музеј „Рас“ Нови Пазар, Београд 1996, 41 – 62.

[36] Видети: Даница Поповић, *Српски владарски гроб у средњем веку*, Институт за историју уметности Филозофског факултета, Београд 1992.

[37] *Св. Кнез Лазар* бр 1-4 (55-56), Грачаница 2006.

Други надгробни споменик, такође типа крстоликог усадника, обележава гроб свештеника Данила Поповића. Добивши службу након свог оца свештеника Вићентија Симића, на том је месту провео само годину дана, јер је 1912. године страдао на Српско-турској граници. На надгробном споменику овог свештеника сачуван је натпис:

ДАНИЛО ПОПОВИЋ СВЕШТЕНИК РОЂЕН У СОЧАНИЦИ ·28·ФЕБ·1888·Г· А ХРАБРО ПОГИНУ КАО ЧЕТНИК У БОРБИ ЗА ОСЛОБОЂЕЊЕ СВОЈЕ БРАЋЕ НА ВРЕЛУ ·5·ОКТОМ·1912·Г.

У нечиткијем делу овог натписа се наводи да су споменик подигли отац Вићентије свештеник, мати и супруга са децом.

Уз цркву су у скоријој историји пронађене две правоугаоне камене плоче са натписима, за које се претпоставља да су биле надгробне. Оне су као сполије уграђене у цркву. На плочи уграђеној у јужни довратник портала стоји натпис на ком се помиње поп Стефан из села Узриче, који је сахрањен крај манастира 1643. године, а о којем је већ било речи.[38] Друга камена плоча уграђена је западно од прозора у наосу.

Обележавање гробних места имало је улогу осигуравања сећања на покојника.[39] Бурна историја живота под отоманском влашћу у XIX веку, као и у ранијим периодима, довела је до тога да су надгробни споменици често остајали једини материјални доказ о животу неке личности. Управо су такав пример и гробна места уз сочаничку цркву.

Столетни бор

Важан симбол религиозне ревности, популарне побожности и српског национализма истовремено у сочаничком манастиру представља високи стари бор. Није познато када је посађен југозападно од улаза у храм, али се верује да се ту налази више од четири века.[40] Историја овог дрвета везује се за неколико предања која му углавном приписују натприродне карактеристике.

Према једној легенди, ту су га, у непознато време, са непознатог места пресадила помињана браћа Јаков и Барлов, који су саградили и цркву. То је

[38] *Исто.*

[39] О неким примерима сахрањивања и формирања спомен – гробова унутар сакралних целина видети: Ненад Макуљевић, *Уметност и национална идеја у XIX веку, Систем европске и српске визуелне културе у служби нације*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 2006, 278 – 284.

[40] „Чудо у Сочаници", *Свети Јован крститељ и претеча господњи* (уредник Радомир Никчевић), Светигора, Цетиње, Митрополија црногорско – приморска, 2008.

био њихов израз захвалности месту које их је сачувало од турских зулума. У народу је жива је и прича да су Турци у време Српско-турског рата 1876 – 1878. године дубили бор како би из њега користили луч за осветљење, и у једном тренутку од те активности полудели. Без обзира да ли је ова прича тачна, у бору и данас постоји удубљење које представља симболичну меморију на Српско-турски рат и борбу за ослобођење. Иако у тој прилици није српски народ био тај који је успео да победи Турке сопственим напорима, природа се показала као савезница у борби против непријатеља.

Да се овом бору и данас приписују чудотворна својства сведочи случај жене која је 2004. године у удубљењу дрвета препознала „лик светог Јована Крститеља са фреске из манастира Сопоћани".[41]

Овакво дрво као топос хришћанске цркве у XIX веку имало је споменички карактер, што је значило меморизацију као основну карактеристику природних датости. Без обзира што нема конкретних извора о дешавањима на овом простору, народно предање је обликовало локалну историју, а сходно њеним токовима и симболична меморијална места. Стари бор који доминира панорамом манастира представља део корпуса сличних тачака српских сакралних целина. Стабла су се могла садити у име одиграних догађаја и знаменитих људи или су могла добити накнадно учитану меморију онога чему су „сведочила".[42]

Дрво је у популарној побожности и народној религији могло имати и учитану натприродну моћ. Тако се често у српским селима срећу „записи" и „сеновита" дрва, за која се веровало да доносе несрећу оном ко покуша да их посече.[43] У селу Вуча, на око 7 км од Лепосавића, налазе се остаци старе цркве са столетним брестом, такозваним „записом", што је један од примера географски блиских сочаничком, а који иде у прилог тези о популарности овакве врсте очувања сећања.[44] Популарност дрвета у религиозном контексту доводи се у везу са веровањем да дрво испољава светост. Тако у његовом поштовању није примарно пуко обожавање дрвета већ поштовање „манифестације светог".[45]

---

[41] *Исто.*

[42] О спомен – стаблима видети: Ненад Макуљевић, *нав. дело*, 306 – 308. Свакако најпознатији пример меморијалног дрвета представља Таковски грм. Видети: Мирослав Тимотијевић, „Престоничка урбана меморија и флексибилна национална географија: сађење младице Таковског грма у београдском Дворском парку", *Наслеђе*, Завод за заштиту споменика културе, Београд, 10/2009, 11 – 40.

[43] Душан Бандић, *Народна религија Срба у 100 појмова*, Нолит, Београд 1991, 52-57. О запису видети и: Марија Драгишић, Запис као предмет заштите непокретних културних добара, *Саопштења*, Републички завод за заштиту споменика културе, Београд, 41/2009. О култу дрвета видети: Веселин Чајкановић, *Мит и религија у Срба*, изабране студије (прир. Војислав Ђурић), Српска књижевна задруга, Београд 1973, 1 – 16.

[44] Милан Ивановић, Црквени споменици XIII – XX век, у: *Задужбине Косова, споменици и знамења српског народа*, Призрен – Београд 1987, 419.

[45] Мирча Елијаде, *Свето и профано*, Књижевна заједница Новог Сада, Нови Сад, 1986, 57.

Извор

У сакралној топографији Сочанице појављује се и вода у форми извора и потока. Поред општих хришћанских симболичних тумачења воде у контексту прочишћења и обнове,[46] главни кључ за тумачење важности воде у Сочаници, представља народно предање. Истовремено, вода се у сочаничком манастиру може тумачити и на ооснову својих приписаних лековитих својстава, а посредством сазнања о великој популарности лековитих извора у српским црквама и манастирима.

Забележено је у сећањима људи који су рођени у време изградње храма да је у његовој непосредној близини постојао извор „Гогина вода". Извор је назив добио као вид успомене на Цинцаре који су зидали цркву. Налазио се југоисточно од храма, у близини потока. У време писања *Летописа цркве сочаничке*, четрдесетих година XX века, веровало се у лековита својства воде са овог извора. Наводи се да су ту често долазили „болесници од обољења очију" који су углавном оздрављали.[47] То би значило да је народ „Гогину воду" идентификовао као такозвану „видову воду", којој се приписивало конкретно

[46] Исти, 124.

[47] *Летопис*, 2.

терапијско својство.[48] То је свакако значило велику популарност овог светог места међу локалним становништвом. Велике бујице забележене 1947. године довеле су до нестанка извора и његове појаве на другом месту, у пашњаку, а 1961. године на томе месту је постављена брана.[49]

У *Летопису* се помиње чесма позната под називом Богдановац., коју је зидао извесни Алемпије из Црнаца, који је „давши турску лиру" омогућио пробијање пута од цркве до оближњег засеока Крш Мала, којем црква и припада.[50] Овај извор карактерисало је монолитни камени поклопац декорисан рељефно обликованим главама човека и лава.[51] Извор Богдановац је капитиран и вода је спроведена до кућа села Сочанице.[52]

Данас се ту налази чесма са једноставном каменом плочом и натписом:

ОВАЈ ВОДОВОД ПОСТАВЉЕН ЈЕ ЈУБИЛАРНЕ СТОГОДИШЊИЦЕ 1962. Г. ДОБРОВОЉНИМ ПРИЛОЗИМА И РАДОМ ВЕРНИХ, А ТРУДОМ СВЕШТЕНИКА МЛАДЕНА РАДЕНКОВИЋА ИЗ СОЧАНИЦЕ.

Вода у манастиру Сочаница није била предмет култа који је подразумевао светковине и дане празновања какви су познати у Србији, на пример у Хомољу или Шумадији.[53]Као чиста изворска вода, она је добила лековита својства која су доприносила посетама верних. Познати су бројни примери манастира у Србији, а посебно широм Косова и Метохије који су у народној побожности због постојања извора лековите воде били популарни и као својеврсни центри народне медицине.[54]

Закључак

У вишевековним условима живота под Османском влашћу постојала је константна бригу о црквама и манастирима као средиштима духовног и културног живота на Косову и Метохији, а што је, у зависности од економских

[48] Сребрица Кнежевић, „Етноантрополошко виђење воде у појмовима народне културе", *Гласник Етнографског музеја у Београду*, Етнографски музеј, Београд, 2006/70, 319.

[49] *Исто*

[50] *Летопис*, 6.

[51] Милан Ивановић, *нав, дело*, 528.

[52] Благоје Павловић, *нав. дело*, 324.

[53] Сребрица Кнежевић, *нав. дело*, 333. са наведеном литературом

[54] Међу таквим манастирима чувени је пример Дечана, као и бројни други попут Девича. Видети нешто опширније у: Vida Stojančević, Srebrica Knežević, „Srpski manastiri kao centri kulta isceljenja", *Acta historica medicinae pharmaciae veterinae*, Naučno društvo za istoriju zdravstvene kulture Jugoslavije, Veterinarski fakultet Beograd, 1966/1-2, 45 – 48.

могућности, резултирало обновама и изградњом нових храмова. Црква манастира Сочанице пример је такве тежње за очувањем духовног и истовремено националног континуитета.

Забележено је да су Арбанаси 14. октобра 1941. године спалили комплетну Црквено-општинску и парохијску архиву, које су биле смештене у кући свештеника Симеона Виријевића, који је тада служио у храму.[55] Вероватно се тада и губи сваки траг аутентичним богослужбеним књигама и иконама из XIX века. Недостатак јасног уметничког сведочанства о овом периоду у животу цркве, бацио је светло на њену улогу у животу локалне заједнице, истовремено указујући и на моделе верског живота који су је обликовали.

Сакрална топографија овог манастира показује готово све важније топосе светих целина које су се могле наћи у православним средиштима од средњег века. Присуство старог бора и извора у време изградње, односно обнове цркве одличан су пример народне побожности и веровања руралног српског становништава на Косову и Метохији. Овај манастир као специфичан сакрални ентитет, можемо посматрати и као слику важности народа као покретачке снаге у обликовању меморије на конкретно свето место и обликовању његове светости истог. Приче људи о лековитости воде, као и чудима старог бора и иконе Богородице, испостављају се као кључни фактор у стварању култа светог места које верници походе увек из истих побуда.

Упркос непостојању конкретнијих историјских података који су условили анонимност овог светог места и споменика културе у стручној јавности, оно се показало као плодно тле за сагледавање различитих механизама који су обликовали верски живот у XIX веку.

Литература:

Бабић 1975: Г. Бабић, „О живописаном украсу олтарских преграда“, *Зборник за ликовне уметности*, Матица српска, Нови Сад, св. 11.

Бандић 1991: Д. Бандић *Народна религија Срба у 100 појмова*, Нолит, Београд.

Богдановић 1987: Д. Богдановић, „Повеље о земљама и задужбинама Косова“, *Задужбине Косова, споменици и знамења српског народа*, Епархија рашко-призренска, Призрен – Богословски факултет, Београд, 315 – 322.

Бојанин 2008: С. Бојанин, „Крст у сеоском атару: сакрална топографија и њена друштвена функција у парохији средњовековне Србије“, *Историјски часопис*, Историјски институт САНУ, Београд, св. 56.

Вујовић 1986: Б. Вујовић, *Уметност обновљене Србије, 1791-1848*, Просвета, Републички завод за заштиту споменика културе, Београд.

Davison 1954: R. H. Davison, “Turkish Attitudes Concerning Christian – Muslim Equality in the Nineteenth Century”, *The American Historical Review*, The University of Chicago Press, Chicago, Vol. 59, No. 4.

[55] *Летопис*, 8.

Драгишић 2009: М. Драгишић, „Запис као предмет заштите непокретних културних добара“, *Саопштења*, Републички завод за заштиту споменика културе, Београд, св. 41.

Елезовић 1932: Г. Елезовић, *Речник косовско – метохијског дијалекта*, свеска прва, Српска краљевска академија, Београд.

Елијаде 1986: М. Елијаде, *Свето и профано*, Књижевна заједница Новог Сада, Нови Сад.

Ердељан 1996: Ј. Ердељан, *Средњовековни надгробни споменици у области Раса*, Археолошки институт Београд – Музеј „Рас“ Нови Пазар, Београд.

Ивановић 1987: М. Ивановић, „Црквени споменици XIII – XX век“, *Задужбине Косова, споменици и знамења српског народа*, Епархија рашко-призренска, Призрен – Богословски факултет, Београд, 387 – 548.

Јанковић 2004: Ђ. Јанковић, „О цркви Рашке доба пре Немање“, *Гласник српског археолошког друштва*, Српско археолошко друштво, Београд, бр. 21 (20).

Кнежевић 2006: С. Кнежевић, „Етноантрополошко виђење воде у појмовима народне културе“, *Гласник Етнографског музеја у Београду*, Етнографски музеј, Београд.

Макуљевић 2003: Н. Макуљевић, „The „Zograph“ Model of Orthodox Painting in Southeast Europe 1830 – 1870“, *Balcanica*, Балканолошки институт, Београд, бр. 34.

Макуљевић 2005: Н. Макуљевић, „Иконопис Врањске епархије 1820 – 1940“, *Иконопис врањске епархије*, ур. М. Тимотијевић, Н. Макуљевић, Филозофски факултет, катедра за историју уметности новог века, Београд – Епархија врањска Српске православне цркве Врање.

Макуљевић 2006: Н. Макуљевић, *Уметност и национална идеја у XIX веку, Систем европске и српске визуелне културе у служби нације*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд.

Макуљевић 2008: Н. Макуљевић, „Литургија, симболика и приложништво: иконостас цркве Свете Тројице у Врању“, *Саборни храм Свете тројице у Врању 1858 – 2008*, прир. Н. Макуљевић, Фонд Свети Прохор Пчињски Православне епархије врањске, Врање.

Макуљевић 2010: Н. Макуљевић, „Андреја Дамјанов: архитекта позноосманског Балкана“, *Зборник Матице српске за ликовне уметности*, Матица српска, Нови Сад бр.38.

Милин 2002: М. Милин, „Новооткривени римски епиграфски споменици из Сочанице (Косово)“, *Старинар*, Српско археолошко друштво, Београд, бр. 52, 163 – 174.

Нушић 1902: Б. Нушић, *Косово, опис земље и народа*, издање са сликама, 1. свеска, Матица српска, Нови Сад.

Павловић 2003: Б. Павловић, *Насеља и миграције становништва општине Лепосавић*, Институт за српску културу, Лепосавић.

Попов 1983: Ч. Попов, *Историја српског народа, Од Берлинског конгреса до уједињења 1878 – 1918*, шеста књига, први том, Српска књижевна задруга, Београд.

Поповић 1937: Д. Ј. Поповић, *О Цинцарима*, прилози питању постанка нашег грађанског друштва, Штампарија Драг. Грегорића, Београд.

Поповић 1992: Д. Поповић, *Српски владарски гроб у средњем веку*, Институт за историју уметности Филозофског факултета, Београд.

Самарџић 1989: Р. Самарџић, *Косово и Метохија у српској историји*, Српска књижевна задруга, Београд.

Свети Јован крститељ и претеча господњи (уредник Радомир Никчевић), Светигора, Цетиње, Митрополија црногорско – приморска, 2008.

Слијепчевић 1991: Ђ. Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве*, друга књига, Од почетка XIX века до краја Другог светског рата, Београдски издавачко-графички завод, Београд.

Смолчић – Макуљевић 2004: С. Смолчић – Макуљевић, „Сакрална топографија манастира Трескавца“, *Balcanica*, Балканолошки институт, Београд бр. 35.

Стефановић 1895: Х. Т. Стефановић, *Познавање цркве или обредословље*, Штампарија код „Просвете“ – С. Хоровица до Кр. Срп. Реалке, Београд.

Стојанчевић 1971: В. Стојанчевић, *Јужнословенски народи у Османском царству од Једренског мира 1829. до Париског конгреса 1856. године*, Издавачако – штампарско предузеће ПТТ, Београд.

Stojančević, Knežević 1966: V. Stojančević, S. Knežević, „Srpski manastiri kao centri kulta isceljenja“, *Acta historica medicinae pharmaciae veterinae*, Naučno društvo za istoriju zdravstvene kulture Jugoslavije, Veterinarski fakultet Beograd, br. 1-2.

Тимотијевић 2009: М. Тимотијевић, „Престоничка урбана меморија и флексибилна национална географија: сађење младице Таковског грма у београдском Дворском парку“, *Наслеђе*, Завод за заштиту споменика културе, Београд бр. 10.

Čerškov 1970: E. Čerškov, *Municipium DD kod Sočanice*, Muzej Kosova, Priština – Arheološko duštvo Jugoslavije, Beograd.

Чајкановић 1973: В. Чајкановић, *Мит и религија у Срба*, изабране студије (прир. Војислав Ђурић), Српска књижевна задруга, Београд.

Šabanović 1964: H. Šabanović, *Krajište Isa-bega Ishakovića, zbirni katastarski popis iz 1455. godine, uvod, turski tekst, prevod i komentari* ,Orijentalni institut, Sarajevo.

Ivana ŽENARJU

THE SACRAL TOPOGRAPHY OF THE SOČANICA MONASTERY

Summary

The sacral topography of the Sočanica monastery is presented in this paper. The monastery is located at the foot of the Kopaonik Mountain, in the municipality of Leposavić. The church of the monastery was restored in the XIX century, and despite the fact their old history had remained absolutely unknown, it remained out of the interest of scholars. In such historiography situation, traditional stories remained as the only means of its relevance recognition in the life either in XIX century or today.

Specific elements of its sacral topography appeared to be the important factors for the popularity of this monastery within local community. Among the main elements which shaped up this monastery, besides the church as the basic element, hiding place under the altar, hundreds of years old pine, and the spring of healing water that used to be in the vicinity, are located. The key fact in exploring these elements is the motive of miracle that is related to all of them, and which usually refers to healing. In that way the Sočanica monastery proves to be a great example of folk piety and faith among the Serbian population in rural region of Kosovo and Metohija.

Key words: Kosovo and Metohia, monastery, church, tombstones, wood, source, piety.

Рад је предат 13. априла 2011. године, а након позитивног мишљења рецензената одлуком одговорног уредника „Баштине“ одобрен за штампу.

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

НАУЧНА КРИТИКА И ПОЛЕМИКА

УДК 000000000000

Ивана АРИТОНОВИЋ
Институт за српску културу Приштина-Лепосавић

Научна критика

(НЕ)СПРОВОЂЕЊЕ ЉУДСКИХ ПРАВА И СЛОБОДА У КОНТЕКСТУ САВРЕМЕНИХ ДРУШТВЕНИХ СУКОБА НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ*

(Срђан Словић, *Људска права KEBS/OEBS и косовска криза*, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић, 2010, 204 стр.)

Апстракт: У раду је најпре са дескриптивног, а потом критичког становишта указано на значај проблематике (не)спровођења људских права и слобода етничких мањина на Косову и Метохији. Онова за писање рада јесте књига Срђана Словића *Људска права KEBS/OEBS и косовска криза,* у којој је аутор са теоријског аспекта сагледао концепт људских права и слобода, као и тешкоће њихове примене у оквиру мандата мисије OEBS-а на Косову и Метохији. Испоставља се да након дванаест година постојања мисије долази до озбиљних кршења људских права и слобода етничких мањина у покрајини, при чему је OEBS у оквиру Уједињених нација једина међународна статусно неутрална организација чијим се представницима Срби могу обратити за помоћ у случајевима кршења људских права.

Кључне речи: људска права и слободе, KEBS/OEBS, институције, организације, друштвени сукоби, Косово и Метохија.

У другој половини XX и првој деценији XXI века, истраживања људских права и слобода и њихова примена у конкретним друштвеним контекстима, неретко су показивала тенденцију критиковања социјалистичких и постсоцијалистичких режима, од стране политичких представника Запада. Долазило је

* Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (Ев.бр. 178028), који финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

и до пренаглашавања вредности неолибералне идеологије и осталих *нуспроизвода* Западних друштава. Као последица овакве ситуације, испоставља се да о људским правима „сви све знају". О томе се учи у школама, чита и слуша у медијима и то (пре)често без критичке дистанце између нормативног и реалног оквира. *Општа декларација о правима човека*, изгласана 10. децембра 1948. године у Генералној скупштини Уједињених нација, један је од најважнијих историјских чинова минулог века. Признавање људског достојанства и вредности свих људи света – без обзира на етничку, верску, родну или неку другу припадност – у основи је ове декларације. Универзални карактер људских права, међутим, доведен је у питање у многим државама света. (Дневно) Политичке манипулације људским правима присутне су у многим друштвима, чак и оним које се сматрају „колевкама спровођења" људских права.[1]

О томе сведочи и књига Срђана Словића *Људска права KEBS/OEBS и косовска криза*, настала као резултат истраживања на Факултету политичких наука, у оквиру научно-истраживачког пројекта на предмету Методологија политичких наука, и вишегодишњег истраживачког искуства на Косову и Метохији. Књига садржи четири тематска поглавља и анексе у виду извода закључака са најважнијих састанака KEBS/OEBS-а. Прво поглавље је методолошког карактера, где Словић указује на теоријски и операционални карактер људских права и основних слобода. Друго поглавље предочава читаоцима институционални развој KEBS-а, његову трансформацију у OEBS пред крај XX века, као и утицај ове организације на развој и (не)поштовање људских права и слобода. У трећем поглављу аутор појашњава специфичности друштвено-политичке ситуације на Косову и Метохији у контексту (не)спровођења људских права. У четвртом поглављу наведени су најважнији и перманентни проблеми у остваривању права мањина на територији јужне покрајине. Амбиције аутора биле су теоријског карактера, што и сам наглашава. Указујући на нормативне аспекте спровођења људских права и слобода, ова монографија поприма далекосежније прагматичне домете, тим пре што циљеви истраживања нису *само* научни, већ и друштвени. Разлог је *раскорак* између теорије и праксе, што је Словић нарочито настојао да прикаже у трећем и четвртом поглављу.

У првом делу књиге теоријски је концептуализован појам људских права и основних слобода, будући да је аутор сматрао да је за почетак сваког истраживања, а у циљу исправне формулације проблема, предмета, циљева истраживања и формулисања хипотеза неопходно *строго* методолошки утемељити истраживање.

[1] NATO операција „Милосрдни анђео", спроведена над територијом Републике Србије у периоду 24. март – 09. јун 1999. године, у Западни медијима приказана је као „заштита" људских права албанске етничке мањине на Косову и Метохији. Изгубљени животи цивила и порушени цивилни објекти на територији читаве државе, међутим, сматрају се „колатералном штетом". Сам пример може указати на *флексибилност* тумачења термина „људска права и слободе".

Како је истраживање замишљено као теоријско-операционално, дефинисан је појам права човека у различитим историјским и друштвеним уређењима. Указано је и на значај појма слободе, као и уставног оквира који грађанима гарантује основна права и слободе. Испоставља се да је на примеру Србије, формалноправно одређење права и слобода конкретније дефинисано тек уставом из 1974. године, где је наглашена неопходност за остваривање солидарних међуљудских односа.[2] Истиче се и значај слободе мисли, савести, вероисповести, као и право на слободу медија, обавештеност, изборно право, право на слободу удруживања, право на рад, штрајк и слично.[3] Устав Србије из 2006. године, такође уводи нова права, у складу са савременим међународним стандардима.[4] У циљу спровођења предмета истраживања, најпре су операционализовани појмови: субјекти права (физичко/правно лице), чиниоци уживања права и слобода (политички, економски, културни систем и социјална сфера), институционални чиниоци стварања и уживања права и слобода (устав, закони, судство, укупно становништво, извршна власт), ванинституционални чиниоци стварања и уживања права и слобода (партијски систем, неформалне групе, интересне групе, групе за притисак), дужности у остваривању права и слобода, као и извори кршења права (појединци, групе људи, институције, тип владавине).[5] Операционализација је спроведена у циљу сагледавања поштовања људских права и слобода, на основу докумената изгласаних на међународним скуповима, мандатом KEBS/OEBS-а на Косову и Метохији од 1998. године до данас, споразумом у Рамбујеу, Резолуцијом УН-а 1244, као и резултатима рада омбудсмана на територији покрајине.

У другом поглављу сагледане су активности KEBS/OEBS-а, у светлу општих и специјализованих конференција и нормативних аката проистеклих из конференција. Аутор пружа хронолошки увид у рад и развој најпре KEBS-а, који је „био серија дипломатских конференција и експертских скупова на којима су људска права углавном била повод блоковских сукобљавања и идеолошких надмудривања“[6]. У настојању да се антагонистички друштвено-политички систем прикаже у што негативнијем светлу, *конференције* чланица нису доводиле до унапређења односа, нити поштовања људских права у складу са Декларацијом о правима човека. Тадашње расправе о људским правима биле су у директној вези са тренутном позицијом водећих сила на светској сцени, која је условљавала њихову

[2] Увођење *права на самоуправљање* остаће упамћено као тековина устава социјалистичке Југославије, заснована на циљу већег интегритета радника.

[3] Срђан Словић, *Људска права KEBS/OEBS и косовска криза*, Институт за српску културу Приштина-Лепосавић, 2010, 19.

[4] Аутор наглашава да је право на живот било загарантовано грађанима свих друштвено-политичких уређења у минулом и овом веку, али Устав Србије конкретно прецизира видове поступања са лицима у казненом праву.

[5] Срђан Словић, нав. дело, 21-26.

[6] Исто, 29.

(не)спремност на сарадњу. Ситуација се суштински мења у постхладноратовском периоду, када долази до унапређења сарадње чланица ове организације.

Испоставља се да је и поред тешкоћа у раду, интегритет КЕВС-а потврђен већ у доба хладног рата, када су државе-чланице приступале овој организацији искључиво због остварења сопствених циљева и интереса, при чему су настојале да друштвено-политички систем своје земље прикажу у најбољем светлу у области поштовања људских права и слобода. Успевши да одржи континуитет у постојању и раду, инсистирајући на миру, безбедности, сарадњи и људским правима, ова организација добила је већи међународни кредибилитет о чему сведоче њене мисије широм света. Мисијама су, међутим, претходили самити и конференције на којима су утврђена правила функционисања најпре КЕВС-а (од Хелсинскија 1975. године до Париског самита 1990. године и Хелсиншког самита 1992. године), а касније ОЕВС-а (Будимпешта 1994. године, Лисабон 1996. године, Истамбул 1999. године).[7]

У трећем и четвртом поглављу указано је на специфичне услове спровођења људских права на Косову и Метохији, под надлежношћу и даље највеће мисије ОЕВС-а на свету.[8] Последице друштвених сукоба на територији покрајине и даље су видљиве; неповерење, негативни стереотипи и предрасуде припадника антагонистичких етничких група, такође. Спровођење људских права отуда је теже изводљиво у односу на развијеније и мирнодопске делове света. На основу званичних извештаја представника Европске уније о Западном Балкану, Косово и Метохија перманентно се помиње као територија *оптерећена* ниским животним стандардом, организованим криминалом и одсуством владавине права. Реч је о условима који веома негативно утичу на спровођење људских права и слобода. Тиме је и рад ОЕВС-а у неким тренуцима (био) отежан, при чему не можемо говорити о потпуној успешности мисије. Томе у прилог говори и институција омбудсмана, која је уведена 2000. године, UNMIK-овом

[7] Указујући на важност ове међународне организације и њеног ангажовања на територији Србије, Словић помиње и домете Београдског самита (1977), након којег су уследили експертски састанци држава чланица КЕВС-а, у областима мирног решавања спорова (Монтре 1978), припреми научног форума (Бон 1978), сарадњи у области Медитерана (Валета 1979).

[8] Мисија ОЕВС-а на Косову и Метохији, која траје од 1998. године састојала се од приближно 1000 страних и локалних радника. У овом тренутку она броји нешто више од 600 запослених. Треба рећи да се од доласка EULEX мисије, надлежности ове две организације у неким сферама *преклапају,* при чему је тренутно извеснија перспектива потоње, а на штету мисије ОЕВС-а која ће се у будућности смањивати. Томе на терену у прилог говори чињеница да албанске локалне власти отказују *гостопримство* представницима ОЕВС канцеларија, које се из градских центара (Приштине, Косовске Митровице, Пећи, Призрена и Гњилана) премештају у административно мање значајне делове градова, уступајући простор *значајнијим* међународним или локалним организацијама.

уредбом 2000/38, „која је институцији дала мандат да истражује жалбе против UNMIK-а и локалне јавне управе“[9]. Током 2006. године нова уредба ступила је на снагу, при чему је омбудсман добио мандат да врши истраге над жалбама против привремених косовских власти, али не и међународних институција. Нова уредба подразумевала је и нову организациону структуру, при чему је омбудсман постао становник Косова и Метохије (Албанац).

Омбудсман је по дефиницији независна инситуција, која има мандат да истражи пријављене случајеве кршења људских права и злоупотребе службеног положаја од стране јавних институција на Косову. Испоставља се, међутим, да су овлашћења ове институције и међуинституционална сарадња ограничени, а финансијска средства недовољна. Треба рећи да је увођење ове институције довело до извесних побољшања практичне спроводљивости људских права, али не и до престанка њиховог кршења. У светлу паралелних институција треба претпоставити да многи припадници мањина и нису обавештени о постојању овакве институције, чиме је број жалби мањи од стварно постојећег броја случајева кршења људских права и слобода. Томе у прилог говори чињеница о *приморано*сти Срба из енклава на коришћење *косовских* регистарских ознака и личних докумената, како би остварили своје основно право на слободу кретања. У противном, бивају изложени непријатностима, као и могућој заплени возила и таблица речју – дискриминацији од стране KPS полицајаца.[10]

Бројни су случајеви кршења људских права неалбанаца, пре свега Срба на Косову и Метохији и данас, дванаест година по окончању друштвених сукоба и увођења међународног протектората. Међуетничко неповерење додатно је продубљено након мартовских немира 2004. године, када је у два дана убијено 19 људи, запаљено најмање 550 (српских) кућа и 35 православних манастира и цркава, а више од 4100 људи протерано из својих домова. На једнострано проглашену независност покрајине од стране косовских Албанаца, Срби са севера покрајине су реаговали игнорисањем такозваних *косовских институција,* док се Срби из осталих делова покрајине из дана у дан препуштају *интеграцији* у институцијални систем нежељене *државе,* коју би могли да *избегну* искључиво напуштањем својих домова. Неповерење, апатија и летаргија су речи које најједноставније описују свакодневни живот Срба на Косову и Метохији данас.

Присуство мисије OEBS-а јесте значајно, али одрживо спровођење људских права Срба и осталих мањинских етничких група и даље није видљиво, услед чега виђење даљег развоја и улоге OEBS-а на територији покрајине остаје дискутабилно. Мисија OEBS-а на Косову и Метохији још увек је већа од осталих мисија ове организације широм света. Она, међутим, из дана у дан

[9] Срђан Словић, нав. дело, 74.

[10] О томе више видети у: Ивана Аритоновић, „Свакодневни живот и самоорганизовање мештана у српској енклави Прилужје на Косову и Метохији, *Баштина*, св. 29, 2010, 187-204.

постаје мања од мисије EULEX-а на истој територији.[11] Можемо очекивати да ће у наредних десет година број канцеларија и запослених у OEBS-у бити значајно смањен, због чега постоји могућност смањења ингеренција и ауторитета које је ова организација имала у претходних дванаест година. Присуство и улога међународне заједнице, међутим, на територији Косова и Метохије и читавог Западног Балкана, остаје од суштинског значаја. „Њена улога и функција је владавина права на овим просторима; она би такође била фактор притиска и принуде у испуњењу обавеза балканских земаља, што би охрабрило и пружило подршку у успостављању регионалне сарадње земаља овог подручја" – каже Љубивоје Аћимовић.[12] Притисак који он помиње на свакодневном нивоу одражава се у виду лонгитудиналних промена у животима *обичних* људи, од којих се неретко могу чути ставови да *ситуацију* коначно треба решити, при чему Албанци мисле на интеграцију Срба, а ови потоњи на коначно дистанцирање од институција које имају везе са Албанцима.

Срби се данас налазе у контрадикторној друштвеној позицији када је OEBS у питању. Од 1998. до 2008. године они су са неповерењем посматрали рад представника OEBS-а, сматрајући да су њихова људска права и слободе угрожене још од такозване *Вокерове мисије* (1998). Након једностраног проглашења независности покрајине 2008. године, OEBS је као део мисије Уједињених нација остао једна од ретких статусно неутралних међународних организација.[13] Од тада, Албанци са негодовањем посматрају рад ове организације, сматрајући да она ради у *корист* Срба. За Србе ово заиста и јесте једина преостала међународна организација којој могу упутити жалбе када је у питању кршење људских права и слобода. Дискутабилно је, међутим, у којој мери су њихове жалбе услишене и решене. Отуда можемо претпоставити да ће се кључне одлуке у вези са Косовом и Метохијом и даље доносити изван OEBS-а, а да ће улога ове организације остати на нивоу решавања сукоба и криза мањег интензитета.

Треба очекивати и то да ће геополитичко тежиште OEBS-а и даље бити у земљама постсоцијалистичке трансформације и земљама у развоју, како би мисије допринеле изградњи демократских институција, заштите људских права и управљања кризама. „Упоредо с овим остаће као важна компонента активности

[11] За разлику од мисије OEBS-а која је статусно неутрална и ради у складу са резолуцијом Савета безбедности 1244, представници мисије EULEX-а свакодневно покушавају да спроведу интеграцију Срба у такозване *косовске институције*. Политички представници Срба томе се опиру игнорисањем и *замрзавањем* сарадње са представницима ове међународне организације.

[12] Љубивоје Аћимовић, „Балкан и европска безбедност", *Међународни проблеми,* вол. 49, бр. 4, Београд, 1997, 383.

[13] Осим OEBS-а, статуно неутралне организације су UNMIK, UNICEF, UNHCR.

ОЕВS-а подручје војних аспеката безбедности у Европи и то, поред већ традиционално ОЕВS-у својствених мера за јачање поверења и безбедности, где су већ постигнути значајни домети (...), требало би очекивати и постепени развој преговора у области контроле наоружања, односно разоружања".[14] ОЕВS је у нормативно-програмској сфери *покрио* политичку и војну безбедност, људска права, превенцију сукоба, управљање кризама и постконфликтну рехабилитацију. У реалним друштвено-политичким околностима, међутим, примена стандарда и норми неретко остаје *мртво слово*.

Испоставља се да на Косову и Метохији ОЕВS више није *добродошао* од стране етничке *већине*. Не треба, ипак, очекивати потпуно *затварање* мисије ОЕВS-а на територији покрајине у наредном периоду, иако ова организација нема примарну улогу у очувању мира и безбедности. Уколико се мисија и буде смањивала, ОЕВS ће остати значајан чинилац у мониторисању спровођења људских права и слобода, при чему ће званични извештаји које ова организација подноси утицати на ставове Европске уније према привременим властима у Приштини. ОЕВS на Косову и Метохији у претходних дванаест година није омогућио стварање одрживог институционалног оквира. То, међутим, не значи да је сврсисходније *угасити* мисију. Напоре не треба усредсредити на нове институције и нова правила, већ на нову стратегију безбедности у (пост)конфликтном оквиру и истинску политичу вољу за спровођење људских права и слобода, у првом реду мањина. У том погледу ОЕВS може помоћи да Косово и Метохија постане безбедније и просперитетније подручје на европском континенту.

Томе у прилог говори и књига *Људска права КЕВS/ОЕВS и косовска криза*, која представља значајну основу за будућа политиколошка и социолошка истраживања (не)спровођења људских права и слобода на Косову и Метохији. Аутор је читаву проблематику оставио *отвореном*, чиме је читаоцима препустио да доносе вредносни суд о људским правима и слободама уопште, као и потенцијалним видовима њиховог спровођења на Косову и Метохији у будућности. Стога књигу можемо оценити као концизну анализу феномена људских права и слобода, са чијим спровођењем мисија ОЕВS-а на Косову и Метохији има потешкоћа.

Срђан Словић је свој досадашњи теоријски рад усмеравао на примену Аронове теорије међународних односа на савремено косовско питање. У том контексту, указао је на питања „силе, моћи, националног интерса, безбедности, рата, мира, старатегије и међународноправног гледања на косовско питање"[15].

---

[14] Љубивоје Аћимовић, „ОЕВS на почетку XXI века – место, улога и домети", *Међународни проблеми,* вол. 52, бр. 3, Београд, 2000, 179.

[15] Видети: Словић Срђан, *Аронова теорија међународних односа и актуелно косовско питање*, Институт за српску културу Приштина-Лепосавић, 2009, 270.

Отуда књига *Људска права КЕВС/ОЕВС и косовска криза* представља надградњу теоријског и истраживачког рада овог аутора, на чије политиколошке анализе у области међународних односа и косовске кризе треба рачунати и у будућности. Људска права и слободе, улога међународних организација, у првом реду ОЕВС-а, као и улога великих сила у постхладноратовском периоду рефлектована на простор Западног Балкана, јесу теме које ће привлачити пажњу друштвених научника и у будућности. У складу са тим, радови Срђана Словића могу послужити као добра основа за наредна истраживања на ову и сличне научно и друштвено актуелне теме.

Цитирана дела

Аћимовић 2000: Љ. Аћимовић, „ОЕВС на почетку XXI века – место, улога и домети", *Међународни проблеми,* вол. 52, бр. 3, Београд, стр. 179-196.

Аћимовић 1997: Љ. Аћимовић, „Балкан и европска безбедност", *Међународни проблеми,* вол. 49, бр. 4, Београд, стр. 383-394.

Словић 2010: С. Словић, *Људска права КЕВС/ОЕВС и косовска криза*, Институт за српску културу Приштина-Лепосавић.

Словић 2009: С. Словић, *Аронова теорија међународних односа и актуелно косовско питање*, Институт за српску културу Приштина-Лепосавић.

Литература

Аћимовић 1995: Љ. Аћимовић, „Европска политика безбедности и Балкан", *Међународни проблеми,* вол. 47, бр. 3, Београд, стр. 225-234.

Аритоновић 2010: И. Аритоновић, „Свакодневни живот и самоорганизовање мештана у српској енклави Прилужје на Косову и Метохији, *Баштина*, св. 29,187-204.

Словић 2010: С. Словић, „Улога великих сила у послехладноратовском концепту безбедности у оквиру КЕБС/ОЕБС-а и његова примена на кризним подручјима на Косову и у Босни", *Баштина*, св. 29, 169-183.

Словић 2009: С. Словић, *Аронова теорија међународних односа и актуелно косовско питање*, Институт за српску културу Приштина-Лепосавић.

Cooper 2007: J. Cooper, *Countering Terrorism, Protecting Human Rights,* A Manual, OSCE/ODIHR, Warsaw, 2007.

Интернет извори

Симић Предраг, *The OSCE and the Federal Republic of Yugoslavia,* http://www.core-hamburg.de/documents/yearbook/english/97/Simic.pdf

Ivana ARITONOVIĆ

(NON)RESPECTING OF HUMAN RIGHTS AND BASIC FREEDOMS IN CONTEXT OF CONTEMPORARY SOCIAL CONFLICTS IN KOSOVO AND METOHIA

Srđan Slović, *Human Rights, CSCE/OSCE and Kosovo Crisis*, Institute for Serbian Culture Priština-Leposavić, 2010, 204 pages.

Summary

In this work an emphasis of problems of (non)respecting human rights and freedoms of ethnical minorities in Kosovo and Metohia, primarily from descriptive and then critic points of view. Foundation for writing this work was a book written by Srđan Slović, *Human Rights, CSCE/OSCE and Kosovo Crisis*, in which the author theoretically analyzed the concept of human rights and freedoms, as well as difficulties related to respecting those rights within the mission of OSCE in Kosovo and Metohia. It turns out that, after twelve years of Mission's presence, there are still some flagrant violations of human rights and freedoms of ethnic minorities in the province, that are furthermore jeopardized by unilateral declaration of independence of the province and by work of international organizations, such as EULEX, ICO and KFOR that assist on a daily basis so-called *Kosovo institutions* in tendencies to integrate Serbs into institutional system they do not want to accept. Hence OSCE comes to scene as the only international organization with "status neutral", to whose representatives Serbs in Kosovo can address and ask for help in cases when their rights are violated.

Key words: human rights and basic freedoms, CSCE/OSCE, institutions, organizations, social conflicts, Kosovo and Metohia.

Рад је предат 13. марта 2011. године, а након позитивног мишљења рецензената одлуком одговорног уредника „Баштине" одобрен за штампу.

УПУТСТВО АУТОРИМА

На левој страни у заглављу унети име и презиме, звање аутора, назив установе, факултета и седиште. Наслов рада куцати на средини великим словима. Сви текстови на српском треба да буду куцани ћирилицом. У тексту италиком (курзивом) истаћи речи на страном језику. Обим рада не сме бити већи од 1 до 1,5 ауторских табака, односно 16–25 страна.

После ових података следи *Апстракт* који треба да садржи од 100 до 250 речи. У *апстракту* треба да стоји предмет анализе, циљ рада, коришћени методолошки поступци, резултати, закључак или одређене препоруке. Иза апстракта дати *Кључне речи* чији број не сме бити већи од 10. На крају рада написати *Резиме (Summary)* чија дужина може бити до 1/10 дужине чланка. Аутор треба у кратким цртама да изложи најважније резултате својих истраживања до којих је дошао у широј форми него у апстракту. *Резиме и кључне речи* треба превести на енглески језик, а ако је рад на страном језику, њих треба превести на српски језик.

Текст треба писати у фонту *Times New Roman*, величина 12, са увученим пасусима и проредом 1,0 – ћирилично писмо. Међунаслов куцати у фонту *Times New Roman*, величина слова 12. И наслов и међунаслови треба болдирати.

Фусноте у форми напомена дају се на дну стране у којој се налази коментарисани део текста или навођена литература. Треба их куцати по шеми Insert – Reference – Footnote, а не намештањем разних оквира, јер се једино на тај начин може гарантовати да ће се у прелому фусноте појавити на добром месту. Приликом навођења фуснота треба се руководити следећим упутствима:

– када се ради о **монографији**, фуснота треба да садржи: име и презиме аутора, наслов рада у италику, издавача, место, годину издања и број стране. На пример: Ђорђе Борозан, *Велика Албанија – порекло, идеје, пракса*, Војноисторијски институт, Београд, 1985, 149;
– када се ради о **чланку**, фуснота треба да садржи: име и презиме аутора, назив чланка под наводницима, назив часописа у италику, издавача, место издавања, број, годину излажења и број страница. На пример: Весна Зарковић, „Отварање прве српске књижаре у Приштини 1890. године“, *Баштина*, Институт за српску културу, Приштина/Лепосавић, св. 28/2010, 167;
– када се ради о **зборнику радова**, фуснота треба да садржи: име и презиме аутора, назив рада под наводницима, назив зборника у италику, у загради написати приређивача (уредника) зборника, издавача, место

издања, годину издања, број стране. На пример: Бранко Надовеза, „Стеван Радосављевић Бдин о Старој и Јужној Србији", у: *Културно наслеђе Косова и Метохије – научно виђење исходишта, развоја, значаја и чувања* (уредник: Чедомир Ребић), Институт за српску културу, Приштина/Лепосавић, 2009, 71;

– **извори са Интернета**, који не смеју прећи више од 10% коришћене литературе, треба да садрже пуну интернет адресу. На пример: http://www.tnsmediumgallup.co.rs/;
– **архивска грађа** мора да садржи потпуне податке, сигнатуре и одговоре на питања где се налази. Затим се креће од навођења највеће целине, а завршава са навођем најмање. На пример: Извештај Министарства иностраних дела од 19. априла 1888. године о постављењу конзула. Архив Србије, МИК, К-Т, ф 2, п93/1894.

Иза сваког рада треба навести литературу, грађу и изворе по азбучном реду, са следећим елементима:

– **књиге**: презиме аутора и година издања, иницијали имена и презиме аутора, наслов књиге у италику, издавача, место. На пример: Борозан 1985: Ђ. Борозан, *Велика Албанија – порекло, идеје, пракса*, Војноисторијски институт, Београд;
– **чланци**: презиме аутора и година издавања, иницијали имена аутора и презиме, назив чланка под наводницима, назив часописа у италику, издавача, место издања, број. На пример: Зарковић 2010: В. Зарковић, „Отварање прве српске књижаре у Приштини 1890. године", *Баштина*, Институт за српску културу, Приштина/Лепосавић, св. 28;
– **зборници**: презиме аутора и година издања, иницијали имена аутора и презиме, назив рада под наводницима, назив зборника у италику, у загради написати приређивача (уредника) зборника, издавача, место издања. На пример: Надовеза 2010: Б. Надовеза, „Стеван Радосављевић Бдин о Старој и Јужној Србији", у: *Културно наслеђе Косова и Метохије – научно виђење исходишта, развоја, значаја и чувања* (уредник: Чедомир Ребић), Институт за српску културу, Приштина/Лепосавић;
– **литература са Интернета**, која не сме прећи више од 10% коришћене литературе, треба да садржи пуну интернет адресу. На пример: http://www.tnsmediumgallup.co.rs/;
– **архивска грађа** се наводи од највеће целине а завршава са навођем најмање. На пример: Извештај Министарства иностраних дела од 19. априла 1888. године о постављењу конзула. Архив Србије, МИК, К-Т, ф 2, п93/1894.

Радове слати у електронском облику на e-mail адресу: institut.skp@gmail.com ili institut@drenik.net.

УПУТСТВО РЕЦЕНЗЕНТИМА

Главни задатак рецензента је да допринесе подизању квалитета часописа. На првом месту треба нагласити да рецензент не сме бити упознат са идентитетом аутора рада и обрнуто, аутор не сме знати идентитет рецензента. Приликом добијања рада, сваки рецензент има рок од 20 дана да редакцији достави урађену рецензију. Веома је важно да рецензент буде свестан да је поступак рецензије поверљив, при чему се садржај рецензије не сме откривати трећој страни. Уколико рецензент у било ком тренутку схвати да постоји било који вид конфликата интереса у вези са радом који треба да рецензира, потребно је да о томе што пре обавести редакцију.

Приликом рецензије рукописа рецензент треба да одговори на следећа питања: Да ли је аутор показао у чему је оригиналност чланка? Да ли је аутор довољно оправдао своје тврдње? Да ли је аутор стручно/научно утемељивао своје тезе? Да ли је рад комплетан према Упутству за ауторе? Којој научној области рад припада? Затим, рецензија треба да садржи примедбе о стручном/научном квалитету рукописа, али и сугестије за побољшање рукописа, уколико за то постоји потреба.

На самом крају рецензент треба да оцени којој категорији рад припада (оригиналан научни рад, прегледни рад, кратко или претходно саопштење, научна критика, односно полемика, осврти и прикази) и да изнесе своје мишљење о томе да ли рукопис треба да се прихвати у садашњем облику, да се прихвати уз сугерисане измене или да се не прихвати због наведених разлога у рецензији.

* Рецензенти овог броја часописа: проф. др Михаило Шћепановић, Филолошки факултет у Београду, проф. др Арсен Ђуровић, Филозофски факултет у Београду, проф. др Влада Станковић, Филозофски факултет у Београду, Семинар за византологију, др Миле Ракић, виши научни сарадник Институт за политичке студије у Београду, др Бранко Надовеза, научни саветник Институт за савремену историју у Београду, проф. др Радмило Петровић, Филозофски факултет у Косовској Митровици, проф. др Слободан Керкез, Филозофски факултет у Нишу, проф. др Слађана Горгијев, Филозофски факултет у Нишу, проф. др Јаворка Маринковић, Учитељски факултет у Врању, проф. др Сунчица Денић, Учитељски факултет у Врању, доц. др Снежана Башчаревић, Учитељски факултет Универзитета у Косовској Митровици, доц. др Владан Виријевић, Филозофски факултет Универзитета у Косовској Митровици, др Срђан Словић, научни сарадник Институт за српску културу – Приштина.